

Львівський національний університет імені Івана Франка
Юридичний факультет

П. М. Рабінович

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Навчальний посібник

Львів
Медицина і право
2021

УДК 340.12 (075.8)

P12

Рабінович П. М.

P12 Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів :
Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

ISBN 978-966-2019-36-0

Рекомендовано до друку
рішенням кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 7 від 10 листопада 2020 року)

Посібник підготовлено відповідно до затвердженого Міністерством освіти і науки України наприкінці 2018 року стандарту вищої освіти для спеціальністю 081 «Право» для підготовки бакалаврів. З-поміж передбачених цим документом компетентностей, якими має оволодіти студент, однією з перших названа «Теорія та філософія права».

Посібник, зорієнтований на формування цієї компетентності, оприлюднюється в Україні вперше. У ньому враховано досвід використання у навчальному процесі понад десяти попередніх перевидань авторського посібника «Основи загальної теорії права та держави», а також імplementовано низку нових, зокрема, філософсько-правових, сюжетів і положень.

Може стати у нагоді не тільки студентам, а також фахівцям з теоретичної та практичної юриспруденції.

Законодавство України враховане станом на 01.02.2021.

Цей посібник може розповсюджуватися виключно на безвідплатній основі.

УДК 340.12 (075.8)

ISBN 978-966-2019-36-0

© Рабінович П. М., 2021

*Моїм сином
Сергію та Михайлу –
джерелам щастя і натхнення
ПРИСВЯЧУЮ*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Цей навчальний посібник втілює низку результатів понад 50-річних наукових та навчально-методичних пошуків у царині загальної теорії права і філософії права.

Коріння цих пошуків сягає середини минулого століття: саме тоді, ставши студентом юридичного факультету Львівського державного університету, автор закохався у загально-нотеоретичну юриспруденцію і згодом присвятив їй майже усю свою фахову діяльність. Низка змістовних висновків таких пошуків оприлюднювалася, зокрема, в авторському навчальному посібнику «Основи загальної теорії права та держави», вперше опублікованому 1992 р. у Києві та Львові, а потім неодноразово перевиданому (з уточненнями й доповненнями) у кількох вітчизняних центрах вищої юридичної освіти.

Восени 2018 р. Міністерство освіти і науки України затвердило єдиний державний стандарт підготовки бакалаврів зі спеціальності «Право». З-поміж передбачених цим документом компетентностей, якими має оволодіти студент, однією з перших названа «Теорія та філософія права». З огляду на це вже у наступному навчальному році на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка кафедрою теорії та філософії права було запроваджено на

першому курсі викладання реформованої навчальної дисципліни з аналогічною назвою. Усе це посприяло підготовці та публікації нового навчального посібника, який Ви тримаєте в руках.

Користуючись нагодою, вкотре хочу висловити довічну вдячність знаним теоретикам права – українському професору Петру Омеляновичу Недбайлу та російському професору Сергію Сергійовичу Алексеєву, які своїми працями і особистим спілкуванням вагомо вплинули на формування у мене соціально-матеріалістичного підходу до дослідження проблем загальнотеоретичної та філософсько-правової юриспруденції.

Будь-які читацькі зауваження та рекомендації, спрямовані на удосконалення змісту та викладу цієї праці, автор сприйматиме, як і раніше, із вдячністю.

І наостанок. Якщо у Читача при опрацюванні посібника виникне потреба у перепочинку, то він – за бажанням – може скористатися поданими у Додатку пісенними текстами, дещо дотичними до юриспруденції...

ВСТУПНА ЧАСТИНА

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРАВА

1. Що таке філософія права.
2. Слово «право» як назва різноманітних явищ.
3. Що таке праворозуміння.
4. Чому існують різні праворозуміння.
5. Види праворозумінь.

1. Що таке філософія права

Однією з наук, яка бере свій початок ще зі стародавніх часів, є *філософія* (в перекладі з грецької – любов до мудрості). Цю науку ви, шановні першокурсники, у середній школі не вивчали. Однак вища освіта, зокрема правнича, неодмінно включає її вивчення.

Предметом дослідження будь-якої науки є закони (закономірності) виникнення, існування (функціонування) та розвитку певних явищ. Що стосується філософської науки, то її предметом є такі закономірності, які гранично, максимально загальні – тобто їхня дія поширюється і на природу, і на людське суспільство, на явища матеріальні та духовні.

У будь-якому людському суспільстві (соціумі) завжди були і є такі явища, які вважалися членами суспільства *правовими*. Так ось та галузь філософських знань, яка конкретизує універсальні (філософські) закономірності світу стосовно означених специфічних явищ, власне і становить ***філософію права***. Отже, можна стисло виснувати, що ***філософія права – це наука, яка досліджує прояви дії всезагальних законів (закономірностей) світу в таких явищах, які вважаються правом і мають, так би мовити, правову природу.***

Звідси стає зрозумілим, що такі закономірності є визначальними, «керівними» стосовно будь-яких інших властивостей, характеристик права, зокрема і щодо особливих, тільки йому

притаманних закономірностей його виникнення, функціонування та розвитку (трансформації). Адже те, що називається правом, так чи інакше підпорядковується закономірностям універсальним.

Отож ми розглянемо далі низку положень філософії права, без засвоєння яких навряд чи можливо на належному рівні досягнути загальнотеоретичні уявлення та висновки юридичної науки.

2. Слово «право» як назва різноманітних явищ

У дипломі про вищу освіту, який, сподіваюсь, ви отримаєте в нашому навчальному закладі, спеціальність, котру ви здобудете, називатиметься «правознавство». Отже, ви вважатиметесь, іншими словами, знавцями права, – тобто такими фахівцями, котрі знатимуть, яке явище або ж поняття про нього позначатиметься цим словом (терміном).

Однак тут ми неминуче стикнемось із неабиякою проблемою. Вона полягатиме в тому, що термін «право» від давніх-давен і до сьогодні не мав однакового значення, уніфікованого смислу. Відомий німецький філософ XVIII ст. Імануїл Кант якось зауважив, що юристи все ще шукають визначення поняття права. І така ситуація, уявіть собі, триває й досі.

Зокрема, цією обставиною була зумовлена унікальна наукова розвідка, здійснена на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка за мого наукового керівництва на початку 2000-х рр. студенткою (а згодом аспіранткою) Т. Дудаш. Предметом цієї розвідки було виявлення первинних значень слова «право» у численних різноманітних мовах світу. На основі вивчення цього терміна у 50-ти різномовних етимологічних¹ словниках було встановлено, що у

¹ *Етимологія* (від грец. *ἔτιμον* «правда», «істина» і грец. *λόγος* «слово, наука») – розділ мовознавства, який вивчає походження слів та їхнє первинне значення.

стародавні часи цим терміном найчастіше позначались такі явища (і поняття про них):

- **свобода** людини, тобто простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності);

- **справедливість** як оцінювана щодо тих чи інших суб'єктів суспільства певна властивість суспільних явищ, зокрема людських вчинків;

- **правила** (норми) різноманітного походження стосовно людської поведінки, зокрема звичаї і традиції;

- частина (чи форма) **моралі**;

- лише такі **норми поведінки**, які тими чи іншими суб'єктами вважаються **справедливими**;

- **норми** такої поведінки, **встановлені** саме **державою**, її органами чи посадовими особами;

- **угоди** (договори) учасників суспільних відносин.

У період же новітньої історії (XX-XXI ст.) людства термін «право» почав використовуватися також для позначення ще й таких явищ і понять про:

- **суспільні відносини** певного виду;

- **комунікація** (перемовини, дискурс) між суб'єктами;

- **вимоги** (домагання) суб'єктів щодо надання їм певних благ, цінностей, звернені до суспільства, держави чи до інших осіб;

- **можливості** задоволення людських потреб та інтересів учасників суспільних відносин;

- **інтереси** соціальних груп або усього суспільства, захищені державою чи ж іншою публічною владою;

- **балансування** («зважування») між собою інтересів людей та їхніх груп;

- **почуття**, переживання, емоції учасників суспільних відносин.

Докладну характеристику кожного із названих вище явищ права і понять про них (а можливо, й інших варіантів відповіді на запитання: яке ж явище відображається поняттям «право», а також інформацію про авторів таких відповідей) вам, гадаю, пощастить почути пізніше – при вивченні таких навчальних предметів, як історія політичних і правових вчень, а також філософія права.

А тепер запропоную кожному з вас спробувати відповісти на такі запитання.

Яке з усіх перелічених вище явищ Ви схильні вважати справді *правом*? І чому?

Чи одночасно кілька з них?

Чи, можливо, усі їх без винятку?

Чи існують ще якісь явища, здатні претендувати, так би мовити, на «правовість»?

Чи може Ваше уявлення про право бути багатозначним (або ж, як тепер іноді висловлюються, плюральним²)?

Покладаючись на вашу юнацьку допитливість, на щирий по-тяг до юридичних знань, видається доречним вже зараз запросити вас до активного, заснованого на старанному вивченні наукової літератури та інших джерел, розмірковування над означеною – найфундаментальнішою! – проблемою юриспруденції.

Адже згодом, коли ви працюватимете юристами, саме вашим уявленням про право, можливо, безпосередньо і визначатиметься ваша фахова діяльність, від якої нерідко залежатимуть долі інших людей.

Задля формування відповідей на поставлені вище запитання у філософсько-правовій та теоретико-правовій науках сформовано спеціальну категорію (тобто поняття вельми широкого змісту), яка спроможна охопити, відобразити усі існуючі роз'яснення стосовно того, щб ж становить собою явище *права*. Такою є категорія **праворозуміння**.

3. Що таке праворозуміння

Тож аби почати з'ясовувати зміст цієї категорії, спробуємо спочатку поміняти місцями ті два слова, які утворюють її назву. І тоді одержимо таке, так би мовити, мовно-логічне «рівняння»: *праворозуміння* – це *розуміння права*. Однак ця перестановка як така, сама по собі, мабуть, ще не спродукує істотно нових знань.

² *Плюралізм* (від лат. *pluralis* – множинний) – наявність у суспільстві різноманітних за змістом, неоднозначних поглядів (суджень, тверджень тощо).

Більш важливим у цьому напрямі є врахування низки положень *гносеології*³, адже будь-яке розуміння здійснюється через пізнавальну діяльність. Тому-то загальні закономірності людського пізнання поширюються і на процес розуміння.

Як відомо, пізнавальна діяльність та її результати опосередковуються різноманітними формами (способами) відображення людською свідомістю тих реалій – явищ, предметів, процесів, – котрі перебувають поза нею, тобто щодо неї існують *об'єктивно*. До таких форм відображення належать, зазвичай: людські відчуття, емоції, уявлення, поняття, теорії тощо.

Пізнавальною особливістю саме *понять* – причому особливістю найціннішою – є те, що вони відображають такі властивості явища, які є суттєвими, закономірними, спільними для усіх явищ певного роду. І якщо поняттєві відображення будуть точними, правильними, то й у кожному з цих випадків *істинне* поняття має бути тільки одне.

Кожне поняття формується та «міститься» у свідомості суб'єкта пізнання. Проте задля того, аби стати відомим, доступним іншим людям, воно має бути виявлене назовні або, як то кажуть, об'єктивоване.

Об'єктивація понять здійснюється через їхні різноманітні матеріальні *знаки*. У досить розвиненому суспільстві найбільш поширеними, узвичаєними засобами *позначування* понять слугують засоби людської мови – виголошені або написані слова чи, скажімо, якісь графічні зображення (наприклад, ієрогліфи).

Отже, якщо поняття *відображає* (властивості явищ певного роду), то слово – *позначає* (ці властивості та й саме поняття про них). Діяльність відображення та діяльність з позначування тих чи інших явищ є, вочевидь, різними процесами. І якщо правильне поняття, як зазначалося, може бути тільки одне, то слів (чи інших знаків), які його позначають, існує стільки, скільки існує людських мов – природних чи штучних, тобто дуже багато.

Після цих вступних методологічних міркувань перейдемо до роз'яснення змісту категорії «праворозуміння».

³ *Гносеологія* (від грец. *γνώσις* – «пізнання» і *λόγος* – «вчення, наука») – загальна теорія пізнання, розділ філософії.

Її можна визначити так: **праворозуміння – це відображення у людській свідомості за посередництва поняття «право» того явища, яке є корисним для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта. Такі суб'єкти можуть бути індивідуальними (окремі індивіди) або колективними (людські спільноти, угруповання).**

Інакше кажучи, це роз'яснення того, які саме із перелічених раніше (а також, можливо, й якихось інших) явищ відображаються поняттям, котре позначене цим словом (або ж іншим однозначним з ним знаком). Стисло можна висловитись ще й інакше: праворозуміння – це інтерпретація (роз'яснення) того, що, власне, відображає поняття, назване саме словом «право».

Тут у вдумливого, зацікавленого слухача (або читача) мало би виникнути запитання: якщо численні, досить різноманітні явища позначаються одним і тим самим словом («право»), то це, мабуть, тому, що їм усім притаманна одна й та сама властивість, якість.

То в чому ж вона полягає?

На мою думку, таким спільним є їхня здатність, спроможність бути життєво необхідними (корисними, цінними) для існування й розвитку тих чи інших різноманітних учасників суспільного життя (окремих людей та їхніх груп – спільнот, колективів, об'єднань тощо). І в першу чергу самі ці суб'єкти (або ж їхні представники) прагнуть вживати стосовно відповідних явищ означене слово. Адже такі явища якраз створюють чи «уособлюють» можливості, необхідні для задоволення людських буттєвих потреб, а тому й слугують підставою, «виправданням» певних очікувань і діянь, як *правильних, справедливих, правдивих, виправданих*. І справді, чи ви, наші майбутні колеги, погодитесь вважати правом такі явища, котрі не полегшуватимуть, а, навпаки, ускладнюватимуть існування, життя ваше, а також членів тих спільнот, до яких ви належите? Гадаю, що такі явища ви, радше за все, вважатимете, так би мовити, антиправом, «неправом».

Отже, *правильним* поняття про право буде лише тоді, якщо воно відобразатиме саме названу властивість – незалежно від того, яким саме явищам вона притаманна. А *таке* відображення

причому – щодо кожного окремого різновиду суб'єктів – може бути, знову ж, як зазначалось, тільки одне. Останнє положення мені видається одним із найважливіших у розглядуваній темі.

4. Чому існують різні праворозуміння

Тут йдеться, вочевидь, про *причини* неоднозначної відповіді на питання: *що є правом?* Тобто про ті обставини, які від початків людської цивілізації й дотепер зумовлювали розмаїті тлумачення поняття «право».

У чому ж ці причини полягають? Чи вони є випадкові, чи, навпаки, закономірні? Чи можуть вони бути усунені? Або ж, можливо, колись вони зникнуть самі?

Іншими словами, з чого виходять ті, хто *обирає* – усвідомлено чи неусвідомлено – лише певний варіант праворозуміння?

Такі причини, які зазвичай мають *соціальний* характер, можна розподілити на дві групи: ***потребові та пізнавальні***, або, інакше кажучи, ***гносеологічні***.

До потребових причин належать ті, котрі коріняться у соціальній неоднорідності суспільства, тобто у його поділі на різноманітні частини – нації, етнічні спільноти, соціально-економічні класи, професійні верстви, ідеологічні угруповання тощо. А кожна із таких соціальних груп має – поряд із однаковими, загально-суспільними потребами й інтересами – і свої специфічні, неоднакові потреби та інтереси. І цілком природним є те, що кожна соціальна група (в особі її індивідуальних чи колективних представників) схильна вважати *правом* насамперед таке явище, яке полегшує, а не ускладнює її існування й розвиток, яке сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів. Отож, у суспільстві соціально неоднорідному слово «право» використовується для позначення і явищ неоднорідних.

Друга ж група причин полягає у тому, що яке б явище не вважалось правом, це явище зазвичай є досить складним, багаторівневим, багатогранним. І тому при його пізнанні майже неможливо охопити відразу й одночасно усі його грані, прояви, сторони. Найчастіше дослідник не досягає всіх його елементів, а

зосереджується лише на якомусь одному з них, і нерідко перебільшує його значимість. Наслідком такої пізнавальної ситуації стає вирізнення лише окремих проявів відповідного явища, які, проте, проголошуються «правом» в цілому, в усій його повноті та цілісності.

До цієї ж групи причин належить і та обставина, що яке б явище не вважати правом, воно зазвичай не є незмінним, застиглим, а навпаки, є мінливим, плинним, змінюваним, – тобто динамічним. І це теж, так чи інакше, зумовлює трансформацію праворозуміння (причому навіть в межах однієї соціальної групи).

Оскільки ж усі зазначені вище фактори на сьогодні супроводжують і, цілком ймовірно, завжди супроводжуватимуть існування будь-якого суспільства, то *плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься постійно притаманним людській свідомості.*

Втім, коли виникає небезпека для існування якогось суспільства (скажімо, внаслідок зовнішнього збройного нападу на нього з боку іншої держави) або ж загроза для життєдіяльності усього людства (наприклад, через руйнівні природні катаклізми чи істотне погіршення зовнішнього природного середовища на планеті), тоді можуть складатися умови задля формування єдиного, уніфікованого праворозуміння у відповідній спільноті.

5. Види праворозумінь

Різноманітні праворозуміння можна об'єднувати у певні види (класифікувати) за різними критеріями, зокрема за способом обґрунтування, за культурно-цивілізаційною поширеністю, за соціально-змістовою природою, за кількісним складом суб'єктів-носіїв.

Скористаюсь лише одним із класифікаційних критеріїв, а саме: пов'язує чи не пов'язує певне праворозуміння явище права безпосередньо з владно-регулятивною діяльністю держави, її органів. За цим критерієм види праворозумінь поділяються на т. зв. *загальносоціальне* (зокрема, умовно назване «*природним*»), коли правом визнаються суспільні явища (норми пове-

дінки, відносини та ін.) недержавного походження й функціонування, та *спеціальносоціальне* (або, умовно кажучи, «*позитивістське*»), коли правом визнаються явища виключно державно-вольового походження.

Прикладом першого різновиду праворозуміння може слугувати таке, згідно з яким правом визнаються можливості задоволення потреб та інтересів певних учасників суспільного життя (так зване *потребове* праворозуміння, до прибічників якого здавна належу і я). Прикладом же другого з різновидів праворозуміння може слугувати, умовно кажучи, праворозуміння *юридичне*, згідно з яким право – це правила поведінки загального характеру, які встановлені чи схвалені і забезпечувані державою в особі своїх різноманітних органів (юридичні закони, постанови, укази, ухвали, рішення тощо) або ж об'єднанням держав.

На початковому курсі вашого навчання у рамках даного предмету ви будете вивчати з позицій першого різновиду праворозуміння таке явище, як *основоположні (буттєві) людські права і свободи*; вони виникають та існують у людей та їхніх груп насправді незалежно від волевиявлення держави або певного об'єднання держав, їхньої політики, їхніх законів, регулятивної діяльності їхніх органів та посадових осіб. А потім у пропонованому посібнику з позицій другого різновиду праворозуміння буде схарактеризоване у загальнотеоретичному аспекті позитивістське (державно-вольове) регулювання суспільних відносин.

Як видається, тільки у поєднанні зазначених двох різновидів праворозуміння можуть бути з достатньою повнотою викладені основи саме *загальної* (а не часткової) теорії та філософії права.

ЧАСТИНА І
«ПРИРОДНЕ» ПРАВОРОЗУМІННЯ

Тема 1

ОСНОВОПОЛОЖНІ (БУТТЄВІ) ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ*

1. Поняття та сутність основоположних (буттєвих) прав і свобод людини.
2. Зміст і обсяг буттєвих прав та свобод людини.
3. Міжнародні стандарти як гарантії буттєвих прав і свобод людини: поняття, класифікації.
4. Повага до гідності людини та заборона нелюдського поводження – первинні праволюдські стандарти.
5. Історичний внесок випускників юридичного факультету Львівського університету у створення всесвітніх міжнародних стандартів людських прав і свобод.
6. Класифікація буттєвих прав і свобод людини.
7. Здійснення буттєвих прав і свобод людини та його межі.
8. Тенденції розвитку та забезпечення буттєвих прав і свобод людини.
9. Буттєві обов'язки людини.
10. Буттєвий правовий статус і світогляд людини.

1. Поняття та сутність основоположних (буттєвих) прав і свобод людини

Такі права – за їхньою сутністю та призначенням – є власне *буттєвими* тому, що вони забезпечують саме існування людини як біосоціальної істоти. Іншими словами, без реалізації, використання, здійснення таких прав виживання і життєдіяльність людини у суспільстві взагалі неможливі. У цьому й вбачається обґрунтування запропонованого терміну (**«буттєві»**) для позначення відповідної частини людських прав та її вирізнення з-поміж усього комплексу людських прав. (Втім, буттєві права і

* Такі права нерідко називають також «основоположними», «засадничими», «фундаментальними», «природними».

свободи нерідко позначаються ще й такими термінами, як: «фундаментальні», «основоположні», «засадничі», «природні», тому усі такі назви можуть вважатися, так чи інакше, синонімами).

При цьому видається принципово важливим констатувати, що будь-яка життєдіяльність людини завжди є, по суті, нічим іншим, як процесом задоволення її численних різноманітних потреб.

Отож можна визначити, що буттєві права і свободи – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.

Тож наведу основні властивості цього явища.

По-перше, йдеться про певні можливості людини діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків – з метою забезпечення собі належного існування і розвитку, а також задоволення тих потреб, які у неї сформувались у відповідному суспільстві. Причому, під правами буттєвими слід розуміти саме такі можливості, без котрих людина не може нормально існувати. Що означає «нормально»? Відповідь на це запитання якраз і зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Варто наголосити, що саме ці потреби як результат історично-природного та соціального розвитку людства не є незмінними.

По-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, передусім від рівня його економічного розвитку. І в цьому сенсі буттєві права людини – явище соціальне: вони породжуються переважно самим суспільством, ґрунтуючись при цьому на біологічних властивостях людини, на її антропогенних задатках. Навіть якщо йдеться про можливості задоволення суто біологічних потреб, то у людини їхній реальний зміст, обсяг, форми і засоби задоволення є конкретно-історичними, вони теж здебільшого зумовлюються рівнем розвитку суспільства.

По-третє, ці можливості за їхніми основними, «стартовими» показниками, за їхніми початковими «дозами» мають бути

рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (від слів «правильний», «справедливий», «праведний», «виправданий», «правомірний» тощо).

Тому, по-четверте, вони ніким не можуть бути відібрані, відчужені, відокремлені від людини, а також не можуть вважатись «дарунком» з боку держави чи будь-якої іншої організації або особи.

І нарешті, по-п'яте, щоб охарактеризовані людські можливості були не просто декларативними, обіцяними, а справді реальними, здійсненими, слід неодмінно покласти на якихось інших суб'єктів обов'язок сприяти їхній реалізації або, принаймні, не перешкоджати їхньому використанню. У протилежному ж випадку такі можливості людини можуть виявитись фіктивними, нереалістичними, нічим і ніким не гарантованими. Іншими словами, взаємозалежність буттєвих прав і свобод людини та відповідних їм обов'язків інших учасників суспільного життя є об'єктивною соціально-природною закономірністю, необхідністю. Викладена інтерпретація буттєвих прав і свобод людини ґрунтується на «природному» праворозумінні як одному з різновидів неопозитивістського, ненормативістського праворозуміння, про який йшлося у Вступній частині курсу.

У різних документах, юридичних актах (зокрема, міжнародно-правових і в національному законодавстві), у науковій та публіцистичній літературі часто вживається вираз «права і свободи людини». Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й дотепер однозначно не з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «права» і «свободи» нерідко використовуються як синоніми. Якщо ж зміст поняття прав людини розкривати через філософську категорію «можливості», то така його інтерпретація охоплюватиме, напевно, також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей можна зустріти, так чи інакше, у працях різних юристів, інших суспільствознавців. Що ж до інакших інтерпретацій у сучасній науковій літературі розглядуваного поняття, то вони найчастіше здійснюються, виходячи з таких методологічних підходів:

1) біологічний (права людини – це виникаючі вже внаслідок самого по собі факту її народження певні фізичні потреби (та відповідні їм інтереси));

2) етичний (права людини – це частина, різновид моралі або спосіб, форма її вираження);

3) легістський (права людини – це можливості її поведінки, встановлені законами держави або іншими формально-обов'язковими приписами державних органів (зокрема, судових));

4) психологічний (права людини – це її установки, домагання, «претензії» щодо надання їй певних благ, зверненні до держави або до інших суб'єктів соціуму);

5) аксіологічний (права людини – це блага, цінності (матеріальні, духовні, соціальні), необхідні для задоволення наявних – в певних конкретно-історичних умовах – потреб її існування і функціонування);

6) соціальний (права людини – це соціально зумовлені і соціально врегульовані, так чи інакше, можливості («свободи») її поведінки. Різновидом такого підходу є вибудований на історико-матеріалістичних засадах підхід – потребовий);

7) релігійний (права людини надані позаземним, нематеріальним Творцем);

8) космологічний (права людини є наслідком дії Законів Всесвіту, Світового порядку, Світової гармонії).

Усі зазначені вище підходи відображають можливі сторони, грані буттєвих прав і свобод; проте тільки категорія можливості дозволяє найбільш адекватно відобразити сутнісну природу таких прав людини.

З огляду на те, що зараз було вжито вираз «сутнісна природа» (явища), видається доречним пояснити, як саме слід розуміти сутність будь-яких соціальних явищ, у чому вона полягає. Отож зауважу, що **соціальна сутність явищ** – це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства.

Отже, для того, щоб розкрити сутність соціального явища, необхідно встановити: а) потреби яких суб'єктів (тобто чий потреби) задовольняє досліджуваний феномен: чи потреби окремих індивідів, чи їхніх спільнот, об'єднань, чи суспільства в цілому, та б) які ж саме види їхніх потреб він задовольняє.

Відображена у наведеній вище дефініції загального поняття буттєвих прав людини інтерпретація цього явища як раз і ґрунтується, власне, на *соціально-потребовому* підході. Адже існування й розвиток кожної людини відбуваються зазвичай лише у процесі задоволення її різноманітних потреб; а цей процес, зрозуміло, опосередковується здебільшого такими засобами, які є природно-історичними наслідками діяльності інших суб'єктів, тобто результатами минулого й сучасного суспільного виробництва (як матеріального, так і духовного). Причому відбувається цей процес лише завдяки відносинам, стосункам, зв'язкам цієї людини з іншими людьми та їхніми угрупованнями – соціально зобов'язаними суб'єктами соціуму.

Тому викладене розуміння буттєвих людських прав може бути стисло подане таким твердженням: *будь-яке право людини – це право на задоволення її певних потреб.*

У цьому отримує прояв *гуманістичність* потребової інтерпретації буттєвих прав (і свобод) людини, й у цьому вбачається чи не найістотніша її перевага.

Видається очевидним, що роль різноманітних потреб людини – а отже, й самого процесу їхнього задоволення – в існуванні та розвитку людини у соціумі є неоднозначною. Зважаючи на таку роль серед усіх людських потреб виділяють насамперед такі, без задоволення яких життєдіяльність людини взагалі стає неможливою. До останніх, зазвичай, включають передусім потреби в їжі, в одязі, а також у житлі. (До речі, таке положення закріплене у ст. 48 Конституції України). Там зазначено, що *«Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло»*. З огляду на це названі три види людських потреб буде цілком ґрунтовно вважати базовими, тобто фундаментальними, основоположними, засадничими – одне слово, *буттєвими*.

Отож, спираючись на викладені міркування, видається слухним зробити висновок про те, що – з позицій потребового підходу – буттєвими правами і свободами людини слід вважати такі, які фіксують її можливості задоволення саме життєво-необхідних потреб.

2. Зміст і обсяг буттєвих прав та свобод людини

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються, насамперед, змістом прав людини, а кількісні – обсягом таких прав.

Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини містяться, наприклад, у ст. 22 Конституції України. Зокрема, частина 3 цієї статті встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Це положення є дуже важливим, оскільки стосується проблеми обмежування прав людини: адже звуження змісту та зменшення обсягу прав людини якраз і стають основними наслідками такого обмежування. Отож для правильного застосування наведеного конституційного правила (а воно, до речі, нерідко використовується Конституційним Судом України) необхідно правильно розуміти зазначені у ньому поняття.

Характеризуючи *зміст* прав людини, слід виходити з філософської категорії *змісту*. Згідно з останньою, зміст – це певним чином впорядкована сукупність елементів і процесів явища, які його утворюють. Зі зміною організації елементів суттєво змінюються зміст об'єкта, його властивості. Які ж елементи можна виділити у такому явищі, як буттєві права людини?

З наведеного вище розуміння таких прав стає очевидним, що центральним, стрижневим їхнім елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення певних потреб та інтересів. Як відомо із загальної теорії діяльності, будь-яка людська діяльність характеризується певними складовими елементами, властивостями. До них, насамперед, належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби діяльності, результати діяльності. Найбільш важливими серед них є умови і засоби діяльності, оскільки саме ними визначається реальність використання можливостей суб'єкта, їхня здійсненність.

Отже можна визначити, що **зміст прав і свобод людини – це їхня якісна характеристика, яка відображається тими умовами і засобами діяльності, що утворюють можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку.**

Так, зміст права на вищу освіту характеризується умовами вступу до навчальних закладів, умовами навчання у них, а також засобами (інструментами), які можливо використовувати у навчальному процесі.

Кількісні ж показники прав людини відображаються поняттям обсягу прав людини. Кількість – це така визначеність явища, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність, ступінь вияву тієї чи іншої його властивості. Обсяг явища визначається за посередництва певних одиниць виміру (наприклад, кількість можливих варіантів певної поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг). Отже, **обсяг прав і свобод людини – це їхня кількісна характеристика, яка відображається показниками меж відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру.** Одиниці виміру «кількості» (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких буттєвих прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, самим змістом можливостей, що відображені відповідними правами і свободами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав та специфікою об'єктів цих прав і свобод (тобто тих або інших благ). Наприклад, обсяг згаданого щойно права людини отримувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих навчальних закладів, у яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за якими в них готують відповідних фахівців.

3. Міжнародні стандарти як гарантії буттєвих прав і свобод людини: поняття, класифікації

Буттєві людські права, їхня реалізація, використання – як впливає з їхньої сутності та призначення – покликані забез-

печувати, тобто гарантувати, мінімально необхідні (за певних історичних обставин) умови існування людини у кожному суспільстві. Такі умови мають бути надані кожному члену відповідного суспільства, а зрештою і кожній людині, де б вона не перебувала. Отож однаковість, рівність таких буттєвих умов – принаймні, в їхньому мінімальному життєвозабезпечувальному вимірі – є одним із найпереконливіших проявів засад людяності, гуманності, справедливості у функціонуванні будь-якого сучасного суспільства.

Одним із основних засобів забезпечення такого соціального стану слугує певна уніфікація, стандартизація цих прав і свобод людини, тобто встановлення загальнолюдських (всесвітніх) взірців, еталонів – так званих стандартів, яким мають відповідати права і свободи людини, де б і коли б вона не перебувала, існувала, а також забезпечення різноманітними соціальними інструментами (так званими гарантіями) їхньої реалістичності, здійсненності. Для відповідних організацій (держав, міждержавних об'єднань, міжнародних органів тощо) такі стандарти, зазвичай, стають або формально (юридично) обов'язковими, або ж, принаймні, бажаними, рекомендаційними.

Гарантії буттєвих прав і свобод людини – це соціальні засоби, за допомогою яких забезпечуються: *а) сприяння їхній реалізації (використанню), б) охорона та в) у разі їхнього порушення – захист таких прав і свобод.*

З-поміж таких гарантій вкрай важливого значення набули засоби міжнародного рівня. До них належать:

а) **міжнародно-правові акти**, які вміщують принципи і правила діяльності, формулюють права й обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також такі міжнародні документи, які хоч і не формулюють обов'язкових правил діяльності, але, принаймні, закріплюють, проголошують, називають права і свободи людини (наприклад, декларації, заяви, меморандуми та ін.);

б) **діяльність міжнародних органів** зі спостереження і контролю за дотриманням буттєвих прав і свобод людини (комісії, комітети, ради, комісари та ін.) та захисту цих прав (міжнародні суди, трибунали).

Перший різновид гарантій можна назвати *документальними*, а другий – *діяльними*.

Саме у документальних гарантіях, зазвичай, і закріплюються міжнародні стандарти буттєвих людських прав і свобод.

Розглядуваним стандартам притаманні такі основні властивості:

Перша полягає у тому, що ці стандарти фіксують мінімальні показники: *а) певного змісту чи б) певного обсягу, чи в) водночас і змісту, й обсягу буттєвих прав людини.*

Другою особливістю є те, що до досягнення таких показників зобов'язуються або заохочуються різні держави.

Третя полягає у тому, що стандартизування може стосуватись також юридичних засобів забезпечення буттєвих прав людини (судових, позасудових та ін.).

Четверта вбачається у можливих засобах міжнародного впливу на держави, які порушують згадані стандарти: стосовно юридично-обов'язкових стандартів такими засобами можуть бути різні форми примусового впливу на державу-порушника, а стосовно рекомендаційних стандартів – різні форми суто політичного впливу.

І нарешті, **п'ята** особливість зазначених стандартів полягає в їхній змістовній *універсальності*, яка водночас органічно має сполучатись з певною залежністю їхньої реалізації від конкретно-історичних умов і обставин у різних людських цивілізаціях, регіонах, а іноді навіть і в країнах. Вказана властивість прямо констатується у деяких важливих міжнародних документах (наприклад, Комітет з прав людини ООН, відзначав, що право на сімейне життя може відрізнитись залежно від соціо-економічних та культурних умов; а Європейський суд з прав людини прийняв доктрину «меж свободи розсуду» держави («margin of appreciation»), яка передбачає, зокрема, тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Отже, беручи до уваги всі названі вище властивості розглядуваних стандартів, можна запропонувати таку дефініцію їхнього загального поняття: **міжнародні стандарти буттєвих прав і свобод людини – це закріплені у міжнародних актах чи документах, текстуально уніфіковані і функціонально**

універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг таких прав, зумовлювані досягнутим рівнем розвитку суспільства, а також встановлюють обов'язки держав щодо їхнього забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їхнє порушення негативні наслідки юридичного або політичного характеру.

Класифікацію таких стандартів можна здійснювати за різними критеріями. Зокрема:

1) за їхнім буттєвим (онтичним) статусом –

– **номінальні** (іншими словами, термінологічні або текстуальні), до яких належать самі лише *назви* прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах, та

– **фактичні (змістовні)**, які фіксують у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав та свобод;

2) за деонтичним статусом –

– **обов'язкові**, втілення яких є формально-необхідним для відповідних держав і може забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, та

– **рекомендаційні**, які хоч і не мають формальної обов'язковості, проте теж забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними);

3) за простором (територією) дії –

– **світові** (загальноцивілізаційні, глобальні) та

– **регіональні** (зокрема, континентальні, яскравим прикладом яких є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.));

4) за колом адресатів –

– **загальні** (стосуються усіх людей) та

– **спеціалізовані** (адресовані членам лише певних соціальних спільнот, угруповань, наприклад: дітям, жінкам, біженцям);

5) за суб'єктом їхнього встановлення –

– **стандарти ООН;**

– **стандарти ЮНЕСКО;**

– **стандарти Ради Європи;**

– **стандарти Європейського Союзу тощо.**

Загалом же слід ще раз зауважити, що різноманітні класифікації стандартів прав і свобод людини покликані відобразити ту чи іншу їхню специфіку; а її належить неодмінно враховувати при конструюванні та використанні юридичних інструментів забезпечення (тобто сприяння реалізації, охороні і захисту) буттєвих прав та свобод людини.

Засадничим, базовим, фундаментним світовим документом, за яким надбудовується уся система міжнародно-правових стандартів буттєвих прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р. (Як встановлено моїми дослідженнями, при її підготовці було безпосередньо використано наукову працю професора Кембриджського університету Герша Лаутерпахта, який навчався у 1915–1919 рр. на юридичному факультеті Львівського університету).

4. Повага до гідності людини та заборона нелюдського поводження – первинні праволюдські стандарти

Повага до гідності людини. У ст. 1 згаданої Декларації закріплено вихідний, найважливіший стандарт: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». (До речі, у формулюванні остаточної редакції наведеного положення брав участь представник Української Радянської Соціалістичної Республіки в ООН професор Володимир Корецький; згодом його ім'я було присвоєно Інституту держави і права Академії наук України, засновником якого він був).

Гідність є найфундаментальнішою соціальною властивістю кожної людини, – слугує точкою відліку, джерелом усіх буттєвих людських прав і свобод. Що ж становить це явище, у чому полягає його власна сутність?

У вітчизняній літературі одна з можливих відповідей на ці запитання вже пропонувалась у моїй публікації 2002 р. Там зазначалося, що **антропна гідність людини** є *самоцінністю людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб'єкта,*

котрий уособлює найвищий рівень розвитку буття на Землі. Згодом інтерпретація названого термінопоняття аналізувалась і розвивалась в українській юридичній літературі (О. Гришук, В. Кампо, О. Водянніков та ін.).

Так чи інакше, повага до людської гідності, заборона зазіхання на неї, її приниження, зневажання набули значення світового стандарту, закріпленого спершу в Загальній декларації прав людини, а опісля у низці інших міжнародно-правових актів (зокрема, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Хартії основних прав Європейського Союзу тощо).

Заборона нелюдського поводження. Другим універсальним праволюдним міжнародним стандартом (у певному сенсі похідним від стандарту, так би мовити, рівноцінності, рівнозначності гідності кожної людини) є заборона нелюдського поводження, адресована будь-яким суб'єктам публічної влади, насамперед державі, її органам, посадовим особам. Цю заборону було закріплено також у Загальній декларації прав людини (ст. 5) та у низці ухвалених після неї інших актів ООН (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.); Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1975 р.); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження (1984 р.)).

Яке ж поводження слід вважати «нелюдським» (нелюдним)?

Є очевидним, що для практичного застосування термінопоняття «нелюдське поводження» (зокрема, контрольними і судовими міжнародними інституціями) цей вираз явно оцінювального характеру має бути конкретизований чи у нормативному, чи у правозастосовному, або правотлумачному акті, а щонайменше – у доктринальному.

Одним із можливих варіантів вирішення останнього завдання є конструювання загального визначення (дефініції) зазначеного термінологічного виразу. Тож далі представлю одну із своїх спроб у цьому напрямі.

Перш аніж виявити, яке поведження може кваліфікуватись як нелюдське, передовсім потрібно з'ясувати, яке поведження є власне людським (людяним, людиномірним). Задля пошуку відповіді на це питання може бути використаний евристичний потенціал так званого потребового дослідницького підходу, виходячи з якого мною вже пропонувались відповідні критерії правості тих чи інших соціальних явищ. Спираючись на нього, висловлю наступні міркування.

Оскільки існування і розвиток будь-якої людини є нічим іншим, як безперервним природним процесом задоволення її численних різноманітних потреб у суспільстві (біологічних, матеріальних, соціальних, духовних тощо), то з-поміж них слід вирізняти потреби насамперед життєзабезпечувальні, екзистенційні – тобто такі, без задоволення яких самé існування людини у суспільстві є взагалі неможливим або принаймні неналежним, неповноцінним. Вже давно встановлено, що до останніх належать щонайменше потреби у їжі, одязі і житлі. Та видається, що оскільки йдеться про існування людини саме у суспільстві, то до першочергових, вітальних її потреб також належить передусім потреба у повазі до її гідності. Тому задоволення усіх щойно названих потреб і слід вважати обов'язковою, об'єктивно закономірною передумовою належного, повноцінного існування і розвитку людини у соціумі. Це і дає підставу вважати діяльність, спрямовану на створення умов для задоволення означених потреб, людиною (людиномірною), тобто поведженням **людським**.

Отже, можна висувати, що **людяність** (людськість) – *це таке ставлення до людини з боку інших суб'єктів суспільства, яке дістає вияв у їхній поведінці, спрямованій на задоволення її життєво необхідних потреб у повазі до її гідності та у забезпеченні її достатніми їжею, одягом та житлом*. А тому навпаки: діяльність протилежного антропного спрямування, тобто таку, що спрямована на перешкоджання задоволенню будь-якої з усіх означених потреб, є підстави вважати **нелюдською** (нелюдяною).

Отож, людяність (людськість) чи нелюдяність (нелюдськість) – це, відповідно, певні властивості тієї чи іншої поведінки якихось суб'єктів стосовно певної людини (чи людського

угруповання), які характеризуються об'єктивним впливом цієї діяльності на процес задоволення екзистенційних, життєво найважливіших людських потреб.

Виходячи з наведеного, можна запропонувати – задля можливого наступного обговорення – такі дві антропосоціальні дефініції:

*– **нелюдське поводження** – це така діяльність будь-яких владних суб'єктів соціуму, яка перешкоджає задоволенню життєво необхідних потреб людини (насамперед, у повазі до її гідності, у їжі, одязі та житлі).*

Залежно від рівня жорстокості нелюдського поводження з людиною міжнародна правозахисна практика вирізняє такі його види: приниження гідності, катування, злочини проти людяності.

Є підстави вважати, що найнижчий рівень нелюдського поводження властивий будь-якому порушенню будь-якого буттєвого права і свободи; і таке порушення вже само собою дає потерпілому підставу вимагати компенсації завданої йому моральної шкоди. Адже воно завжди посягатиме на людську гідність;

*– **злочинне нелюдське поводження** – це така діяльність будь-яких соціальних суб'єктів, яка цілком виключає можливість задоволення життєво необхідних потреб людини (насамперед, потреби у повазі до її гідності).*

5. Історичний внесок випускників юридичного факультету Львівського університету у створення всесвітніх міжнародних стандартів людських прав і свобод

З-поміж колишніх студентів юридичного факультету Львівського університету, які зробили визначний внесок у створення міжнародно-всесвітніх стандартів людських прав і свобод, слід назвати насамперед двох: Г. Лаутерпахта та Р. Лемкіна.

Герш Лаутерпахт народився у 1897 р. у м. Жовква (тепер – Львівської області). Упродовж 1915–1919 рр. здобував юридичну освіту у Львівському університеті. Більшу частину життя прожив

в Англії, працюючи науковцем та викладачем Кембриджського університету. До заслуг Г. Лаутерпахта перед людством належать передусім такі:

1) Вже у 1943 р. він вперше у світовій юридичній науці сформулював кредо усієї фахової діяльності правника: «Окрема людська істота... є основною одиницею усього права». Найпершим кроком у реалізації цього кредо стало визначення Г. Лаутерпахтом вперше в історії людства кількох складів злочинів проти людяності, які були закріплені в Статуті Нюрнберзького трибуналу (1945–1946 рр.). Згодом ці приписи були неодноразово відтворені у статутах усіх наступних міжнародно-судових органів, створюваних ООН для притягнення до міжнародно-кримінальної відповідальності військових злочинців (Трибунали стосовно Югославії, Руанди, Конго тощо, а сьогодні – Міжнародний кримінальний суд). Переконливим свідченням всесвітньої актуальності та життєздатності зазначених юридичних конструкцій Г. Лаутерпахта є те, що вони майже дослівно відтворені і у підготовленому – також вперше в історії людства – нинішньою Комісією ООН з міжнародного права проекті Конвенції про заборону на всесвітньому рівні злочинів проти людяності (2017 р.).

2) Іншою видатною міжнародно-правовою заслугою професора Г. Лаутерпахта є опублікований ним у 1945 р. у книзі «Міжнародний білль прав людини» (США) одноіменний проект міжнародно-всесвітнього конвенційного акта. Відповідно до підтвердженого архівними документами ООН висновку українського професора В. Г. Буткевича (м. Київ) ця книга була роздана усім членам робочої групи, створеної Комісією ООН з прав людини (1947 р.), з рекомендацією проектантам звернути на неї особливу увагу. Перед Комісією ООН було поставлене завдання підготувати Міжнародний білль з прав людини, яке було виконане, зокрема, ухваленням Загальної декларації прав людини (1948 р.). У цьому документі відображена значна частка положень зазначеного проекту професора Г. Лаутерпахта.

3) Ще однією унікальною праволюдською заслугою всесвітнього значення є сконструйована у згаданій книзі Г. Лаутерпахта вперше в історії людства модель міжнародного органу з

контролю за дотриманням всіма державами запропонованого ним Міжнародного білля з прав людини (1945 р.). Згодом низка методологічно-значущих концептуальних ідей науковця з цього питання отримала втілення у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також в інших регіональних міжнародно-правових актах, ухвалених пізніше на різних континентах, стосовно міжнародно-судового захисту буттєвих прав і свобод людини.

Отже, наведене підтверджує світове визнання заслуг професора Г. Лаутерпахта у сфері забезпечення і захисту буттєвих прав і свобод людини.

Тож Г. Лаутерпахт – колишній студент юридичного факультету Львівського університету – належить до найвизначніших фундаторів сучасного етапу розвитку інституту юридичного захисту прав і свобод людини на міжнародному і національному рівнях, є найвпливовішим юристом-міжнародником ХХ ст. У 2017 р. на його честь встановлено меморіальні дошки у м. Жовква і у м. Львові, а згодом і на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. І. Франка.

Другим відомим, можна сказати, співзасновником міжнародного права прав людини є теж колишній студент нашого факультету Рафал Лемкін, який навчався у Львівському університеті у 1920–1925 рр. Його позиттєвою ідеєю стала вимога ухвалення міжнародно-правового акта, який би на всесвітньому рівні визнав геноцид злочином і на міжнародному рівні встановив міжнародну кримінальну відповідальність за його вчинення. Пізніше, з початком Другої світової війни, він виїхав до США, де постійно докладав неабияких зусиль задля обґрунтування та запровадження у життя цієї ідеї.

Саме Лемкін вперше у світі у 1944 р. запропонував і ввів у обіг поняття «геноцид» як переслідування, аж до фізичного знищення, певної соціальної групи – расової, етнічної, релігійної чи іншої меншини населення країни. Саме завдяки його багаторічним зусиллям Генеральна асамблея ООН 9 грудня 1948 р. ухвалила Конвенцію про запобігання злочину геноциду і притягнення до відповідальності за його вчинення, основним автором проекту якої був він.

До правозахисних заслуг Р. Лемкіна міжнародного рівня належить і те, що у 1943 р. він вперше у західному світі оприлюднив (у США) інформацію про голодомор в Україні 1932–1933 рр., про який в Радянському Союзі намагались замовчувати.

Внеску цього випускника юридичного факультету Львівського університету у міжнародний захист людських прав і свобод присвячені численні дослідження у різних країнах.

У 2017 р. на його честь також встановлено меморіальну дошку у м. Львові. Докладніше про життя та творчість двох згаданих колишніх наших студентів можна дізнатись із захоплюючого твору лондонського професора Ф. Сендса «Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова», опублікованого українською мовою у 2017 р.

6. Класифікація буттєвих прав і свобод людини

З обґрунтованого мною розуміння буттєвих прав і свобод людини випливають додаткові аргументи і щодо класифікування таких прав і свобод. З усіх різноманітних їхніх класифікацій *основною* видається така, підставою (критерієм) якої слугують різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, які задовольняються здійсненням, використанням людиною її певних буттєвих прав і свобод.

Ця класифікація набуває практичного значення, зокрема, при творенні конституції та інших законів держави, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав і свобод у цих актах, а також врахуванню їхніх видових особливостей при встановленні засобів забезпечення.

Розмежовувати буттєві права і свободи людини на певні групи слід насамперед *за змістом (характером) людських потреб, які цими правами і свободами забезпечуються*. Тоді «потребова» класифікація прав і свобод матиме такий вигляд:

1) **фізичні** (інакше кажучи, вітальні, життєві) права і свободи – це можливості людини, необхідні для її фізичного існу-

вання, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, права на життя, фізичну недоторканність, безпечне природне довкілля, житло, належний рівень матеріального забезпечення, власність на предмети споживання, безоплатне медичне обслуговування та інші види соціального забезпечення);

2) **особистісні** права і свободи – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на честь і гідність, ім'я, свободу світогляду і віросповідання, вираження своїх переконань);

3) **культурні** (гуманітарні) права і свободи – це можливості збереження та розвитку своєї етнічної самобутності, доступу до здобутків духовної та матеріальної культури нації, народу, людства, їхнього засвоєння, використання та участі у подальшому їхньому збагаченні (зокрема, права на освіту і виховання; користування надбаннями культури і мистецтва; наукову, технічну та художню творчість);

4) **економічні** права і свободи – це можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва, на здобуття професії, вибір і здійснення трудової або іншої діяльності, сприятливі умови та справедливу оплату праці);

5) **політичні** права і свободи – це можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на юридичну правосуб'єктність та громадянство, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь у державному управлінні суспільством, участь у створенні і діяльності громадських об'єднань, державний захист від порушень буттєвих прав і свобод людини).

Тут слід відзначити, що прийнята на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р. у Відні Віденська декларація і Програма дій наголосила, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані. Міжнародне

співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної та релігійної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані сприяти і захищати усі права людини та основні свободи.

Не заперечуючи визнаного на міжнародному рівні принципу єдності та взаємозалежності усіх груп буттєвих прав і свобод людини, не можна, однак, вважати, що як необхідний інструмент задоволення її потреб усі вони є цілком рівноцінними для її існування і розвитку. Тому, скажімо, послідовність їхнього викладу в Основному Законі держави не повинна бути довільною, випадковою: вона має, так чи інакше, відображати і певну нерівнозначність таких прав і свобод (відповідно до певної нерівнозначності людських потреб).

У 1966 р. ООН одночасно прийняла два міжнародні пакти: про права «економічні, соціальні і культурні», а також про права «громадянські і політичні». Стосовно таких назв (різновидів) прав необхідно відзначити, по-перше, те, що всі буттєві права і свободи людини є соціальними у тому сенсі, що вони зумовлені соціумом – як за конкретним змістом, так і за конкретними засобами їхнього здійснення. З огляду на це, «несоціальних» прав і свобод людини взагалі існувати не може. А по-друге, так звані громадянські права (зважаючи на таку їхню назву) асоціюються радше з правами саме громадян тієї чи іншої держави (тобто правами не всіх, не будь-яких людей). Тому в цьому посібнику щодо деяких видів буттєвих прав і свобод вжито інші терміни.

Крім наведеної вище класифікації, всі права і свободи людини можуть бути розподілені на певні види ще й за іншими критеріями. А саме:

- 1) за характером, способом здійснення –
 - **активні** (свобода «для», тобто для вчинення активних дій), і
 - **пасивні** (свобода «від», тобто від втручання, від перешкоджання з боку інших суб'єктів);

2) за суб'єктним складом здійснення –

– **індивідуальні** (здійснюються лише одноособовими діями, наприклад: право на свободу вираження поглядів, на виховання своєї дитини);

– **колективні** (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад: право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій), та

– **«змішані»** (здійснюються як індивідуальними, так і колективними діями).

Ще раз наголошу: пізнавальна цінність наведених класифікацій вбачається у тому, що вони відображають певні специфічні особливості різноманітних людських прав і свобод. А такі особливості мають неодмінно враховуватися при конструюванні засобів (гарантій) забезпечення, охорони та захисту буттєвих прав і свобод, а також при застосуванні таких гарантій.

7. Здійснення буттєвих прав і свобод людини та його межі

Здійснення прав і свобод людини – це використання нею у своїй практичній діяльності тих можливостей, які необхідні для задоволення потреб існування та розвитку її або інших суб'єктів.

Тепер спробуємо детальніше розглянути положення Конституції України. Статтею 3 Основного Закону України встановлено, що «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Поряд з цим Конституція України у низці статей передбачає можливість обмежування деяких прав і свобод людини за наявності певних обставин. Такі конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина виступають специфічним лакмусовим папірцем, індикатором, який дозволяє визначити ступінь свободи і захищеності людини. Оскільки, власне, комплекс обмежень, встановлених у Конституції України, найточніше характеризує відносини між державою і людиною.

Становище людини в суспільстві характеризується не стільки державним визнанням її «природних» прав і свобод, скільки, можливо, ще більшою мірою межами їхнього використання. А конституція відіграє першочергову роль в унормуванні меж прав і свобод людини, є визначальним практично значущим їхнім регламентатором.

У жодному суспільстві можливості поведінки людини, відображені її буттєвими правами та свободами, не є безмежними. Навіть стосовно такої можливості, як її право на життя, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) передбачає такі випадки, коли позбавлення людини її життя не вважатиметься порушенням цього права (ч. 2 ст. 2 цієї Конвенції).

Після ухвалення Організацією Об'єднаних Націй Загальної декларації прав людини (1948 р.) практично усі держави світу – раніше чи пізніше, так чи інакше – визнали існування буттєвих прав і свобод людини. Проте є дуже показовим, що розуміння цими державами меж здійснення таких прав і свобод у багатьох випадках залишається і до сьогодні неоднаковим, неуніфікованим. Тому можна стверджувати, що в усій праволюдній проблематиці питання визнаних кожною державою меж здійснення буттєвих людських прав і свобод залишається найбільш гострим, актуальним, практично значущим.

І це цілком зрозуміло, оскільки вирішення зазначеного питання безпосередньо зумовлюється конкретно-історичними, соціально-культурними, етнічними, цивілізаційними специфічними особливостями тієї чи іншої держави.

Тож розглянемо деякі засадничі положення, які мають братися до уваги у правообмежуванні.

Межі здійснення прав і свобод людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг реалізації таких прав і свобод.

Обмежування здійснення прав і свобод людини – це діяльність компетентних державних або міжнародних, чи міждержавних органів зі встановлення меж (обмежень) щодо здійснення прав і свобод людини.

Отже, межі (обмеження) здійснення прав і свобод людини та обмежування здійснення прав і свобод людини – це явища (і, відповідно, поняття) нетотожні.

Розглядувані межі можна розподіляти на певні різновиди, групи за різними критеріями. А саме:

1) за буттєвою (онтичною) сутністю явища, яке обмежує здійснення людського права і свободи, –

- **природні** (біологічні, фізіологічні, екологічні) та
- **соціальні** (економічні, політичні, духовно-ідеологічні);

2) залежно від зв'язку з волею носія права –

- **абсолютно об'єктивні** (законодавчі обмеження);
- **суб'єктивно об'єктивні** (фізичні потреби людини);
- **суб'єктивні** (особиста свідомість носія права);

3) залежно від політико-юридичного статусу правообмежуючого суб'єкта –

- **державні;**
- **міжнародно-всесвітні;**
- **регіональні;**
- **міждержавні;**
- **внутрішньодержавні і**
- **недержавні (тобто громадські);**

4) за обсягом прав людини, стосовно яких встановлено обмеження їхнього здійснення –

- **загальні** (такі, що стосуються усіх прав);
- **спеціальні** (поширюються тільки на певну групу прав);
- **виключні** (ті, що поширюються тільки на одне право);

5) залежно від ступеня соціальної обґрунтованості –

- **цілком підставні;**
- **в основному підставні;**
- **недостатньо підставні;**
- **безпідставні;**

6) залежно від юридичної значущості, закріпленості у законодавстві або інших юридичних джерелах –

- **легальні** (законні);
- **позалегальні** (юридично нейтральні);
- **антилегальні** (протизаконні).

Можливі й інші класифікації розглядуваного явища.

8. Тенденції розвитку та забезпечення буттєвих прав і свобод людини

До цих тенденцій належать, зокрема, такі:

1) дедалі ширше втілення у суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права;

2) універсалізація концепції буттєвих («природних») прав і свобод людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

3) розповсюдження принципу правової рівності на дедалі більше коло людей;

4) зростання кількості держав, які допускають міжнародний контроль за дотриманням у них прав і свобод людини;

5) поширення визнання «верховенства» норм міжнародного права щодо прав і свобод людини над внутрішньодержавним законодавством з цих питань;

6) інтенсифікація діяльності неурядових (національних і міжнародних) організацій із захисту прав і свобод людини.

Яскравим проявом наведених тенденцій стала, зокрема, друга Всесвітня конференція з прав людини, організована ООН у Відні в червні 1993 р. (перша така конференція відбувалася під егідою цієї організації у 1968 р. у Тегерані). У Віденській конференції, що проходила під девізом «Права людини: знати їх, вимагати їх, захищати їх», взяли участь майже 140 держав. Іншим прикладом може бути створення у 2006 р. у структурі ООН нового органу – Ради з прав людини.

9. Буттєві обов'язки людини

Буттєві права і свободи людини, відповідно до викладеного вище їхнього розуміння, є за своєю природною сутністю явищем біосоціального. Соціальність же таких прав і свобод полягає у тому, що зафіксовані у них певні можливості людини (можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій), щоб бути здійсненими, мають забезпечуватися відповідними обов'язками інших суб'єктів соціуму – окремих індивідів,

їхніх угруповань, організацій (зокрема, держави), зрештою, усього суспільства. У протилежному ж випадку буттєві права і свободи людини можуть стати нереальними, залишитись лише обіцянками, гаслами, деклараціями тощо.

Означена властивість буттєвих людських прав і свобод є, отже, сутнісною, і тому вона згадана у викладеній вище дефініції їхнього загального поняття.

Відтак, **буттєвий обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовлена конкретно-історичними потребами існування і розвитку інших людей, соціальних спільнот і об'єднань та усього суспільства.**

Класифікація таких обов'язків людини загалом відповідає наведеній вище «потребовій» класифікації її прав і свобод. Тому серед означених обов'язків можна виділити:

1) **фізичні** (наприклад, утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей);

2) **особистісні** (наприклад, поважати честь, гідність, віросповідання людей; виховувати своїх дітей);

3) **культурні** (наприклад, дбайливо ставитися до пам'яток історії та культури свого й інших народів);

4) **економічні** (наприклад, віддавати частину отриманого прибутку на загальносуспільні потреби);

5) **політичні** (наприклад, протистояти насильству, вдаватися тільки до мирних засобів реалізації і захисту своїх політичних інтересів).

Деякі інші критерії класифікації буттєвих прав і свобод людини також можуть бути застосовані і для класифікації буттєвих людських обов'язків (наприклад, за кількісним складом їхніх суб'єктів, носіїв).

10. Буттєвий правовий статус і світогляд людини

Фундаментальні можливості людини у кожному конкретно-історичному суспільстві, які невід'ємно необхідні для її існування і розвитку у ньому, набувають конкретизованого вияву у певному каталозі (переліку) притаманних їй буттєвих прав і

свобод, а також обов'язків. Такі її права і свободи, а також обов'язки у своїй сукупності відображають природно-правовий стан (становище) людини у соціумі. Тому для фіксації, для характеристики такого стану може бути застосоване термінопоняття «буттєво-правовий статус людини». Отож, **буттєво-правовий статус людини – це комплекс її буттєво-правових прав і свобод, а також обов'язків.**

Перелік таких прав і свобод, а також обов'язків на сьогодні є універсальним і закріплюється, насамперед, у певних міжнародних документах, актах, стандартах (про які йшлося вище). Що ж до конкретного їхнього змісту й обсягу, то вони визначаються, зазвичай, конкретно-історичними умовами того чи іншого суспільства (хоча й не завжди встановлюються у його національному законодавстві).

Названий статус людини так чи інакше нею усвідомлюється, відображається в її уявленнях, поглядах, цілях, – тобто, загалом кажучи, у її свідомості.

Стрижнем, ядром будь-якої індивідуальної чи колективної свідомості є *світогляд* – загальний погляд на весь оточуючий світ і місце людини у ньому. Оскільки необхідною складовою того соціального світу, в якому існує, діє та розвивається людина, є явище, котре відображається термінопоняттям «право», остільки у загальному світогляді людини формується і його, так би мовити, правовий фрагмент – *правовий світогляд*. Отож можна визначити, що **правовий світогляд – це сукупність поглядів і уявлень людини щодо її буттєвих («природних») прав, – тобто можливостей задовольняти у суспільстві потреби свого існування та розвитку.**

ЧАСТИНА II

ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ
(СТАТИКА ПРАВА)

Тема 2

БУТТЄВІ ЛЮДСЬКІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮРИДИЧНИМ РЕГУЛЮВАННЯМ

1. Юридичне право як волевиявлення держави. Суб'єктивне та об'єктивне юридичне право.
2. Юридичне об'єктивне право як засіб конкретно-історичної інтерпретації та реалізації буттєвих прав і свобод людини.
3. Суб'єктивне юридичне право та юридичний обов'язок.
4. Юридичний статус суб'єкта.

1. Юридичне право як волевиявлення держави. Суб'єктивне та об'єктивне юридичне право

Як вказувалось у Вступній частині курсу, позитивістсько-юридичним праворозумінням умовно називається таке, згідно з яким термінопоняттям «право» відображаються ті явища, які виникають, так чи інакше, за волею держави. До них належать, насамперед, встановлені чи схвалені державою обов'язкові для відповідних суб'єктів правила фізичної поведінки загального характеру, а також ті можливості життєдіяльності певних суб'єктів, які з таких правил випливають. В юридичній науці і практиці до першого з названих явищ зазвичай застосовують назву «об'єктивне юридичне право», а до другого – «суб'єктивне юридичне право». Їхня спільна властивість полягає у тому, що вони є результатом регулятивної діяльності саме держави і існують як позитивні (тобто реальні, фактичні) відносно самостійні соціальні явища.

Юридичне право є *суб'єктивним*, оскільки воно характеризує такі можливості (свободи) суб'єкта, які – за волевиявлен-

ням держави – належать йому і використовуються ним тільки за його власним вибором, бажанням.

У державно-організованому суспільстві переважну частину своїх буттєвих прав і свобод суб'єкт взагалі не може реалізувати, якщо він не став носієм суб'єктивного юридичного права. У цьому й виявляється головне соціальне призначення і основна особистісна чи групова цінність такого явища. Наділяючи людину чи іншого суб'єкта суб'єктивним юридичним правом, держава немовби відкриває їм доступ і до здійснення їхніх буттєвих прав і свобод.

Комплекс належних певному суб'єкту (індивідуальному чи колективному) суб'єктивних юридичних прав і свобод, а також юридичних обов'язків відображається поняттям його юридичного статусу (від латинського слова *status* – стан, становище). У демократичній, гуманістичній державі юридичний статус людини має максимально відповідати її буттєво («природно»)-правовому статусу, як сукупності її буттєвих прав і свобод, а також обов'язків.

Юридичне право є *об'єктивним* у тому сенсі, що державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та існують незалежно від індивідуальної свідомості кожного суб'єкта, до якого вони звернені, адресовані (хоча у своєму виникненні вони, зрозуміло, безпосередньо залежать від свідомості самого «автора» цих правил, але після їхнього встановлення вони вже «відокремлюються» й від неї). Вступаючи у суспільне життя, кожен суб'єкт уже застає «готовими», діючими певні державні (юридичні) правила, які виникли незалежно від нього, тобто об'єктивно щодо нього, і «доля» яких не залежить безпосередньо від його індивідуальної свідомості.

Так виглядає стисла філософська характеристика згаданих тут явищ з огляду на філософське розуміння категорій «об'єктивне» та «суб'єктивне».

Далі ж розглянемо детальніше, охарактеризуємо кожне з них вже з позицій загальнотеоретичної юриспруденції.

2. Об'єктивне юридичне право як засіб конкретно-історичної інтерпретації та реалізації буттєвих прав і свобод людини

Конкретно-історичне походження тих можливостей людини, що становлять її буттєві права і свободи, – навіть на всесвітньому, глобальному рівні – визначає, безперечно, неоднаковість їхнього конкретного змісту й обсягу в різні часи та у різних умовах існування людства. Саме тому уявлення про реальне здійснення таких прав і свобод, про його межі не можуть бути *змістовно* (а не номінально) універсальними, абсолютно однаковими і незмінними.

Інша ж причина «різничитань» у витлумачуванні таких прав і свобод людини коріниться у тому, що їхнє розуміння не може не залежати також і від специфічних інтересів різних народів, націй, соціально-економічних класів, численних інших угруповань, соціальних спільнот, а також об'єднань.

Ось чому для закріплення і здійснення за посередництвом юридичного об'єктивного права – передусім внутрішньодержавного («національного») законодавства – буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів набуває важливого методологічного значення розв'язання проблеми їхнього розуміння (осмислювання) відповідними органами держави та іншими учасниками суспільного життя. Вирішення цієї проблеми має досягатися з урахуванням положень *загальної теорії розуміння* (інтерпретації), тобто такої галузі знань, як *герменевтика*. Зважаючи на цю науку, стає можливим, зокрема, пояснювати, чому законодавство тієї чи іншої держави, яке фіксує конкретно-історичне розуміння нею буттєвих прав і свобод людини, досить часто не збігається (причому не стільки термінологічно, скільки у соціально-змістовному плані) із закріпленими у міжнародних нормативних документах «стандартами» таких прав і свобод, а ще більшою мірою – із законами інших держав з цих же питань.

Наслідком такої, так би мовити, герменевтико-правової ситуації стає те, що цінності, які в міжнародних документах декларуються, вважаються загальнолюдськими (у тому числі буттєві права і свободи людини), є такими насамперед лише за їхніми

назвами, термінологічними позначеннями. Проте при їхньому реальному здійсненні, втіленні у життя вони наповнюються цілком конкретним, нерідко неоднозначним, змістом, а отже, насправді функціонують не як загально-, а як окремо-людські. *Чого варті загальнолюдські назви прав і свобод людини – це фактично виявляється лише тоді, коли вони використовуються для розв'язання реальних життєвих проблем, для задоволення потреб певних суб'єктів за конкретно-історичних умов.*

Чи не найбільш виразно, рельєфно така ситуація проявляється тоді, коли у процесі державно-вольового (юридичного) регулювання неминуче постає необхідність встановлення меж використання буттєвих прав і свобод людини. Практичне вирішення цієї проблеми, як засвідчує практика, ніде і ніколи не було одноваріантним і незмінним.

Саме законодавство з питань прав і свобод людини осмислюється (інтерпретується, витлумачується) – причому як при його створенні, встановленні, так і при застосуванні, втіленні в життя – у такий спосіб, щоб воно могло стати дієвим *засобом, інструментом* для досягнення соціально-змістовних цілей тих суб'єктів суспільного життя (індивідів, соціальних спільнот, об'єднань, їхніх індивідуальних чи колективних представників), які є учасниками відносин, що регулюються цим законодавством.

Викладене, однак, не означає, що колізії у внутрішньодержавному чи міждержавному (міжнародному) юридичному забезпеченні таких прав і свобод (зокрема, розбіжності в їхній законодавчій регламентації, а також у тлумаченні, застосуванні та реалізації відповідних законів) не піддаються практичному подоланню. Такі колізії розв'язуються, наприклад, через визнання та здійснення владної юрисдикції певних органів, спеціально уповноважених давати обов'язкові для зацікавлених суб'єктів роз'яснення відповідних приписів юридичного об'єктивного права – чи внутрішньодержавного законодавства (скажімо, висновки конституційних судів, інших аналогічних органів державного конституційного судочинства чи нагляду), чи настанов міжнародно-правових документів (наприклад, рішення такого органу, як Європейський суд з прав людини). Втім, і акти таких органів неминуче втілюють,

зрозуміло, конкретно-історичну правосвідомість тих осіб, які входять до їхнього складу. Тому й у такому випадку висловлена ними інтерпретація буттєвих прав і свобод, з якою погодились або якій змушені підпорядкувати свою діяльність відповідні суб'єкти, становитиме результат узгодження певних соціально зумовлених ідеологій, світоглядних і правових позицій декількох осіб – членів цих колегіальних органів.

3. Суб'єктивне юридичне право та юридичний обов'язок

Необхідною передумовою виникнення у людини суб'єктивного юридичного права або суб'єктивного юридичного обов'язку є державне визнання її як особи юридично правоздатної та, за певних умов, ще й юридично дієздатної.

Юридична правоздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта мати суб'єктивні юридичні права і нести юридичні обов'язки.

Така правоздатність – це мінімально необхідна передумова для того, щоб учасник суспільного життя (людина, об'єднання людей, соціальна спільнота) міг вважатися суб'єктом юридичного права.

Суб'єкт юридичного права – це носій можливих або реальних юридичних прав і обов'язків.

Юридична дієздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта здійснювати свої юридичні права й обов'язки особистими діями (активними чи пасивними діями).

Суб'єктивне юридичне право – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість певної поведінки суб'єкта, спрямованої на здійснення його відповідних буттєвих прав і свобод.

Позитивістське юридичне право є суб'єктивним, оскільки воно характеризує такі можливості (свободи), які – за волевиявленням держави – належать саме суб'єкту і використовуються ним тільки за його власним вибором, бажанням.

В державно-організованому суспільстві переважну частину своїх буттєвих прав і свобод суб'єкт взагалі не може реалізувати, якщо він не був визнаний державою носієм суб'єктивного «позитивістського» (юридичного) права. Наділяючи людину чи іншого суб'єкта саме таким правом, держава офіційно немовби відкриває їм доступ і до здійснення їхніх буттєвих прав і свобод.

Буттєві обов'язки людини (п. 8 теми 1), тобто її обов'язки перед іншими людьми, перед різними соціальними спільнотами й об'єднаннями, зрештою, перед усім людством, теж повинні забезпечуватися державою. І вона це здійснює передусім через встановлення певних юридичних норм. Будучи закріпленими у них, такі обов'язки людини відображаються поняттям *юридичного обов'язку*.

Юридичний обов'язок – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою необхідність певної поведінки суб'єкта, спрямованої на здійснення його відповідного буттєвого обов'язку.

Поділ суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків на певні види має відповідати насамперед тій основній класифікації буттєвих прав і свобод, а також обов'язків, яка була викладена у темі 1. Отож суб'єктивні юридичні права й обов'язки особи поділяються на **фізичні, особистісні, культурні, економічні, політичні**.

Комплекс таких прав і свобод, а також обов'язків, належних тому чи іншому суб'єкту, відображається поняттям *юридичного статусу*.

4. Юридичний статус суб'єкта

Як зазначалося вище, таким поняттям відображається комплекс (сукупність) суб'єктивних юридичних прав та обов'язків індивідуального чи колективного суб'єкта.

Розрізняють юридичний статус **загальний, спеціальний, індивідуальний**.

Загальний юридичний статус складається із закріплених у конституції прав і обов'язків людини та громадянина.

Він фіксує загальні та формально рівні можливості, вихідні соціальні позиції насамперед тих людей, які є громадянами певної держави.

Основним об'єктом піклування та захисту держави стають в першу чергу, зазвичай, ті люди, яких вона визнає своїми громадянами. **Громадянство – це соціально-юридична властивість людини, що полягає у передбаченому законом її певному зв'язку з державою, який зумовлює їхні взаємні юридичні права й обов'язки.**

Саме своїм громадянам держава має передовсім надавати захист, піклуватись про забезпечення їхніх буттєвих прав і свобод. Тому якщо такі права і свободи людини розглядаються у «зв'язці» з правами і свободами громадянина, це створює найбільш надійну підставу для визначення її легальних (юридичних) можливостей у суспільстві, для оцінки того, наскільки законодавство держави відповідає буттєвим правам і свободам людини. Тому, мабуть не випадково один з перших, прийнятих у Франції ще у XVIII ст. (1789 р.), державних актів з цього питання мав назву «Декларація прав людини і громадянина».

У кожній демократичній державі буттєві права і свободи людини закріплюються насамперед у її Основному законі – конституції. Це простежується, наприклад, в усіх колишніх та й у чинній конституціях нашої держави – Конституції Української Народної Республіки (1918 р.), Конституціях Української Радянської Соціалістичної Республіки (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), Конституції України (1996 р.).

У поточних законах та в інших нормативно-юридичних актах, зазвичай, передбачаються певні юридичні процедури, «механізми» реалізації, охорони і захисту конституційно закріплених буттєвих прав і свобод людини.

Спеціальний юридичний статус складається з особливих (додаткових) прав і обов'язків суб'єктів одного й того ж певного виду (наприклад, студентів, пенсіонерів, військово-службовців). Він характеризує спеціалізовані формальні можливості одновидових суб'єктів.

Індивідуальний юридичний статус складається з прав та обов'язків персоніфікованого суб'єкта, які він має у

певному місці в певний час. Цей статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості кожного окремого суб'єкта в певний момент його існування і життєдіяльності.

Тенденціями розвитку юридичного статусу людини і громадянина в державі соціально-демократичної орієнтації є такі:

1) збільшення кількості, а також розширення змісту й обсягу тих буттєвих прав і свобод людини, які закріплюються в юридичних нормах;

2) посилення рівності юридичного статусу всіх громадян, скорочення чи відсутність соціально не обґрунтованих юридичних привілеїв та обмежень;

3) збагачення соціального (зокрема, матеріального) змісту юридичних прав і свобод людини і громадянина;

4) посилення соціальної та державної захищеності, гарантованості юридичного статусу людини і громадянина.

Тема 3

ДЕРЖАВА ЯК СТВОРЮВАЧ ТА ГАРАНТ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ПРАВА

1. Загальне поняття держави.
2. Виникнення держави. Причини виникнення первісної (архаїчної) держави. Основні теорії походження такої держави.
3. Причини утворення національної держави.
4. Соціально-сутнісна типологія держав.
5. Функції держави.

1. Загальне поняття держави

Як було з'ясовано у попередній темі, «автором» юридичного права в обох його різновидах – об'єктивному та суб'єктивному – є держава. Отож далі подаватиметься загальнотеоретична характеристика цього вкрай важливого соціального утворення.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, яка, забезпечуючи його цілісність і безпеку, вирішує загальносуспільні завдання та здійснює керівництво ним насамперед в інтересах його домінуючої частини.

Коментуючи запропоноване визначення, необхідно відзначити наступне:

1) Виникнення та існування держави пов'язується з будь-яким соціальним (не біологічним) розшаруванням суспільства, тобто з його розподілом на певні частини (спільноти, об'єднання). Причому кожна з них поряд із загальносуспільними (та й, зрештою, загальнолюдськими) потребами й інтересами має також і свої особливі, іноді й протилежні, потреби та інтереси. Розподіл суспільства тільки на соціально-економічні класи (у традиційно марксистському розумінні цього

поняття) – це хоча і найбільш поширена причина виникнення держав, проте не єдино можлива. Вона може поєднуватись, «переплітатись» також із поділом суспільства на етнічні спільноти чи на якісь інші соціальні «підрозділи» (які, як і класи, можуть посідати неоднакове становище у соціальній системі, зокрема у суспільному виробництві). Отже, **будь-яка соціальна неоднорідність суспільства вже зумовлює необхідність утворення держави.**

2) При деякій, на перший погляд, невизначеності поняття «домінуюча частина суспільства» все ж зрозуміло, що йдеться, як зазначалося раніше, про *найвпливовішу* його соціальну групу. Причому такий – вирішальний – її вплив (зокрема, її панування) може знаходити прояв у різних сферах суспільних відносин і здійснюватися у різних формах, різними засобами.

3) Наведена дефініція чітко фіксує, що саме держава призначена вирішувати загальносуспільні питання, організувати задоволення загальносоціальних потреб та інтересів; адже, окрім неї, жодна інша організація здійснити це зазвичай не спроможна. Однією з таких найперших потреб (інтересів) є забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не послаблювали, не роз'єднували). Остання обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, «консенсусну») місію держави, при виконанні якої вона може виступати виразником, представником і реалізатором інтересів не тільки домінуючої частини населення, а й усього певного суспільства загалом. Проте якщо обмежитись констатацією тільки цієї суттєвої властивості держави, то здійснити класифікацію держав, виходячи передусім із їхньої соціальної сутності, буде неможливо. Адже загальносоціальні завдання були змушені вирішувати усі без винятку держави, які існували в історії людства та існують сьогодні.

4) Викладене дозволяє визначити стисло соціальну сутність держави. При цьому належить спиратися на загальне поняття сутності будь-яких соціальних явищ, сформульоване у п. 1 теми 1 посібника. Нагадаю, що **соціальна сутність явищ** –

це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства.

«Замикання» соціальної сутності держави на реально існуючі потреби та інтереси (чи домінуючої частини, чи усього суспільства) дає змогу *матеріалістично*, тобто гранично об'єктивно, охарактеризувати цю сутність. Остання, отже, має, так би мовити, «двоїстий» характер: будь-яка держава покликана задовольняти, з одного боку, потреби та інтереси усього суспільства як єдиного цілого, а з іншого – водночас потреби та інтереси його домінуючої частини.

2. Виникнення держави.

Причини виникнення первісної (архаїчної) держави.

Основні теорії походження такої держави

Існують такі основні теорії про походження первісної (архаїчної) держави: патріархальна, договірна, соціально-класова, теорія насильства та ін.

Первісні людські спільноти, які формувались спочатку тільки на кровно-родинних зв'язках (роди), були, як свідчать етнографія та інші історичні науки, соціально однорідними утвореннями: групи людей, що існували всередині такої спільноти, виділялись виключно чи здебільшого за їхніми *біологічними* властивостями (стать, вік, фізичний стан тощо). Тому й існуючі тоді органи публічної влади, які здійснювали управління таким суспільством (збори родичів, старійшина роду), а також загальні правила поведінки (звичаї, ритуали, традиції, табу), які діяли в ньому, однаковою мірою виражали інтереси всіх його членів-родичів.

Та внаслідок неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, зокрема розподілу суспільної праці, а відповідно й усього суспільного життя, об'єктивно виникає потреба у виконанні таких соціальних функцій, на реалізації яких починають зосереджуватись, «спеціалізуватись» лише окремі члени роду (племені). Отже, поступово формуються невеликі групи людей, за якими закріплюються лише певні соціальні «ролі». До

останніх насамперед належать: а) управління – тобто організація і координація «природопривласнювальної», а згодом виробничої діяльності родичів, одноплеменців; б) «шаманство» – ритуально-обрядові функції; в) військове керівництво – організація захисту від племен завойовників.

У таких «управлінців», певною мірою вже відокремлених від звичайних членів спільноти (перших можна умовно назвати «родо-племінною бюрократією»), поступово формуються, окрім загальносуспільних, ще й специфічні групові інтереси. А внаслідок цього таке первісне родово-племінне суспільство повільно, але неминуче стає *соціально неоднорідним*.

Та вирішальною мірою, як свідчать згадані науки, це спричинили перші великі розподіли суспільної праці (насамперед, розподіл на «природопривласнювальну» і виробничу, а згодом – на скотарство та землеробство) і виникнення – як наслідок – *приватної власності* на засоби виробництва. А згодом вже виникає надлишковий продукт, який виробляли у первісному суспільстві, використовуючи все більш досконалі засоби виробництва.

Така власність поступово зосереджується в першу чергу в руках племінної бюрократії (управлінської, військової, релігійної). І вона починає здійснювати керівництво суспільством вже не тільки у загальних інтересах, а й, так чи інакше, в інтересах своєї «управлінської» групи.

Остання обставина якраз і *суттєво відрізняє* таку організацію управління суспільством від тієї, яка існувала у попередньому, соціально однорідному, суспільстві. Тому така організація влади має бути відображена вже окремим, спеціальним поняттям. В українській мові воно позначається терміном «держава».

Отже, якщо не вважати племінну бюрократію соціально-економічним класом (оскільки ця група, посідаючи особливе місце у виконанні соціальних функцій, у розподілі прав і обов'язків, до певного часу не відрізняється від інших членів суспільства своїм відношенням до засобів виробництва), то можна констатувати наявність ***докласової держави – держави племінної бюрократії***. Ця держава – за її соціальною сутні-

стю – була організацією публічної (вже політичної) влади домінуючої, керівної верхівки племінного соціально неоднорідного суспільства. Про таку архаїчну докласову державу писали, між іншим, такі видатні вчені, як німецький мислитель Фрідріх Енгельс у книзі «Анти-Дюрінг» (1878 р.), а також український історик Михайло Грушевський у книзі «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.).

З виникненням класів рабовласників і рабів (у деяких країнах – класів феодалів і феодално залежних селян) соціальна сутність держави змінюється: остання стає організацією політичної влади рабовласників (або ж, в інших випадках, відразу влади феодалної верхівки).

Чимало таких держав згодом підкоряли собі інші народи (як державні, так і бездержавні) або ж самі втрачали незалежність чи переставали існувати внаслідок загарбання їх або інших історичних подій.

Ознаки державної влади, які відрізняють її від публічної влади у первісному, соціально однорідному суспільстві:

1) у первісному суспільстві публічна влада виражає і захищає інтереси всіх його членів; а в соціально неоднорідному – інтереси насамперед домінуючого у ньому прошарку, угруповання;

2) у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються від інших членів суспільства за своїм соціальним становищем; в соціально неоднорідному суспільстві носії такої влади вже організаційно відокремлені у певну групу, яка набуває особливого статусу;

3) у первісному суспільстві населення не оподатковується; а в соціально неоднорідному суспільстві для утримання носіїв державної влади інші члени суспільства зазвичай зобов'язані сплачувати податки (данину);

4) у первісному суспільстві органи влади не поділяються – залежно від виконуваних ними функцій – на певні види; а в соціально неоднорідному суспільстві функції державної влади розподіляються між окремими системами її органів;

5) у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій би території вони не перебували;

а влада держави поширюється не тільки на родичів і одноплемінців, а на всіх людей, які перебувають на її території;

б) у первісному суспільстві діють такі правила поведінки, обов'язковість яких забезпечується звичаями, традиціями, мораллю, різноманітними засобами громадського впливу; а у державі складається система особливих, формально обов'язкових загальних правил поведінки – юридичних норм, здійснення яких забезпечується саме державою.

3. Причини утворення національної держави

Згодом в історії людства нерідко траплялись такі ситуації, коли деякі народи, нації, що компактно проживали на своїй історичній території, з огляду на певні конкретні обставини опинялись у складі іншонаціональних або багатонаціональних держав. І тоді самостійним чинником утворення нових держав ставало здійснення такими націями (народами) їхнього буттєвого права на політичне самовизначення. За певних умов цей чинник може набувати вирішального значення і зумовлювати формування *національної держави*. Такі держави утворювалися, зокрема, в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державоподібних формувань.

Втім, і національні держави завжди виникають у суспільстві, яке є соціально неоднорідним. Та й будь-яка нація, навіть у минулі часи, була спільнотою здебільшого соціально неоднорідною.

Зовнішніми (формальними) реквізитами національної приналежності держави слугують, зазвичай, певні, історично зумовлені, її офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Ознаки державної влади, які відрізняють її від влади інших організацій у соціально неоднорідному суспільстві:

1) у кожній країні з соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій – багато;

2) тільки держава виступає офіційним (формальним) представником усього суспільства; всі ж інші організації репрезентують лише якусь його частину;

3) тільки держава може вирішувати ті загальні питання, що стосуються всього суспільства, інші ж організації вирішують, зазвичай, лише такі справи, що стосуються лише певної частини суспільства;

4) держава для виконання своїх завдань та функцій створює специфічний апарат, який володіє владними повноваженнями та матеріальними засобами задля їхньої реалізації, інші ж організації такого апарату не мають;

5) тільки держава може встановлювати формально обов'язкові для всього населення загальні правила поведінки – юридичні норми, тоді як встановлені іншими організаціями норми поширюють свою формальну обов'язковість лише на їхніх членів;

6) тільки державна влада характеризується суверенітетом. Він має такі ознаки: верховенство влади у суспільстві; повнота влади; самостійність і формальна незалежність цієї влади від будь-якої іншої організації (або особи) – як у відповідній країні, так і за її межами.

Співвідношення соціальних і національних властивостей держави відображається такими положеннями:

1) Майже в кожній державі, що утворилася за нової чи новітньої історії, її народ (населення) є етнічно неоднорідним, складається, так чи інакше, з різних національних спільнот.

2) Населення кожної з них, будучи, зазвичай, соціально неоднорідним, поділяється на певні класи, стани, прошарки чи якісь інші групи.

3) З іншого боку, не існує таких класів, соціальних прошарків, верств, які були б етнічно нейтральними, «дистильованими», цілком позбавленими національних особливостей.

Цим об'єктивно й зумовлюється складне переплетіння, взаємозалежність соціальних і національних властивостей у сутності будь-якої сучасної держави.

4. Соціально-сутнісна типологія держав

Типологія – це, загалом кажучи, теорія типологізації (тобто розподілу на типи) тих чи інших явищ. Типологізація держав

покликана класифікувати, «розподілити» всі держави, що існували в історії людства або існують і зараз, на такі різновиди (групи, класи), які дають змогу виявити насамперед їхню соціальну сутність.

Соціальна сутність держави полягає в її здатності задовольняти певні потреби та інтереси домінуючої у суспільстві спільноти, а також усього суспільства. Отже, розкрити соціальну сутність держави означає виявити і вказати, інтереси і волю якої саме частини соціально неоднорідного суспільства (політичної, економічної, національної чи іншої) чи всього суспільства певна держава виражає і задовольняє першочергово. А досягнути цього можна тільки за посередництвом наукового дослідження, здійснюваного на основі соціально змістовного *потребового* підходу.

Як свідчить уся історія людства, офіційна назва, словесна «самореклама», самооцінка держави, зазвичай, не стільки розкривала, скільки приховувала, маскувала її справжню соціальну роль. І якби декларативна «зовнішність» держави завжди відповідала сутності цього явища, то й, можливо, взагалі не було би потреби в науці про державу.

Розподіляти держави на певні різновиди (типи, класи) можна, зрозуміло, і за іншими критеріями, зокрема:

– за їхньою належністю до відповідної цивілізації людства (наприклад, держави західної цивілізації та східної);

– за методами здійснення державної влади (демократичні і тоталітарні);

– за характером та рівнем технологічного розвитку відповідного суспільства (аграрні, індустріальні, постіндустріальні, чи, як іноді сьогодні висловлюються, «інформаційні»);

– за ставленням держави до релігії (теократичні та світські);

– за географічним розташуванням (європейські, азійські та ін.).

Наведені класифікації держав, відображаючи, безперечно, вельми важливі риси, характеристики держав, не дають відповіді на питання: волю якої групи населення, якої його частини виражають і реалізують держави відповідної групи. А без такої

відповіді соціальна сутність того явища, яке відображається поняттям держави, залишається прихованою, нерозкритою. Тому згадані класифікації не можуть замінити такої типології держав, яка фіксувала би відмінності між ними саме з огляду на їхню соціальну сутність.

Історія існування держав – це, зазвичай, насамперед історія зміни їхньої соціальної сутності. Тому й типи держав є їхніми *історичними* типами.

Історичний тип держави – це система суттєвих ознак, властивих усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що відображають соціально змістовну сутність і соціальне призначення держави.

Основні причини зміни історичних типів держави:

1) розвиток продуктивних сил суспільства і відповідна зміна у ньому виробничих відносин;

2) як наслідок, зміна соціальної (зокрема, класової) структури суспільства; формування нового домінуючого в економіці класу або іншої найбільш впливової групи населення, тобто зміна співвідношення у суспільстві класових та інших соціальних сил;

3) відтак, перехід державної влади до представників іншого класу (частини класу, союзу класів) або іншої соціальної групи, а отже, – зміна її соціальної сутності.

Хоча держава вирішальною мірою залежить насамперед від домінуючої у суспільстві соціальної групи, вона, однак, не є, так би мовити, складовою, структурною частиною цієї групи, а має відносну самостійність стосовно останньої, а тим більше щодо інших соціальних формувань та й, зрештою, щодо суспільства в цілому.

Така відносна самостійність держави дістає прояв у наступному:

– організаційна відокремленість державної влади від суспільства в цілому, від будь-яких груп і класів (у тому числі й від домінуючої частини суспільства);

– наявність власної внутрішньої будови (структури) та особливих, специфічних інтересів;

– залежність державної влади не тільки від домінуючої групи населення, але, так чи інакше, також і від інших груп суспільства;

– залежність державної влади не тільки від конкретно-історичного реального співвідношення сил різних соціальних груп всередині країни, а й від впливу зовнішньополітичних умов і подій;

– необхідність виконувати не тільки групові (класові та інші), а й загальносоціальні завдання.

Відносна самостійність держави є однією з основних причин того, що існували, існують і, мабуть, завжди існуватимуть держави так званих *перехідних типів*. Вони, зазвичай, виражають волю кількох спільнот (класів, націй, верств, груп) або ж волю лише частини певної спільноти.

У різні епохи існували такі історичні типи держави:

- **племінно-бюрократичний,**
- **рабовласницький,**
- **феодальний,**
- **буржуазний,**
- **соціалістичний,**
- **соціально-демократичний.**

Наведена класифікація типів держав зумовлюється тим, що саме такі соціально-економічні спільноти, як племінна бюрократія, рабовласники, феодала, буржуазія, трудящі, представники так званого третього класу, зокрема трудівників-власників, були чи є домінуючою частиною населення у тому чи іншому суспільстві на певному етапі його історичного розвитку.

Між періодами існування названих «чистих» типів держави зазвичай існували (та й подекуди сьогодні існують) держави перехідних або, умовно кажучи, «змішаних» типів. До останніх належать, зокрема, й ті сучасні держави, які обрали орієнтиром свого розвитку правову державу соціальної демократії.

Типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статичній формі. А в динаміці, у «роботі» держави така сутність розкривається через ті основні функції, які та чи інша держава виконує у суспільстві.

5. Функції держави

Функції держави – це основні напрями діяльності держави, які виявляють та реалізують її соціальну сутність і призначення у соціально неоднорідному суспільстві.

Такі функції можна класифікувати на певні різновиди за такими критеріями:

- 1) за соціальним значенням державної діяльності –
 - **основні** (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави) та
 - **неосновні** (розкривають цю сутність опосередковано);
- 2) за територіальною спрямованістю –
 - **внутрішні** та
 - **зовнішні**;
- 3) за сферою суспільного життя –
 - **економічні**;
 - **політичні**;
 - **загальногуманітарні**;
- 4) за часом виконання –
 - **постійні** (здійснюються упродовж усього часу існування певної держави) та
 - **тимчасові** (здійснюються упродовж лише певного відрізка часу існування держави, наприклад, під час стихійного лиха чи війни).

Тема 4

СУТНІСТЬ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

1. Майбутня держава соціально-демократичного типу: сутність і передумови формування.
2. Поняття і види держав соціально-демократичної орієнтації.
3. Внутрішні завдання і функції держав соціально-демократичної орієнтації.
4. Зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації.

1. Майбутня держава соціально-демократичного типу: сутність і передумови формування

У першій половині ХХ століття в багатьох країнах світу розпочався поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами і темпами, перехід від традиційно буржуазного суспільства (суспільства спочатку «вільного», а потім монополістичного капіталізму) до громадянського суспільства соціальної демократії – суспільства трудівників-власників. Саме останньому має відповідати правова держава, котра водночас є і державою соціальної демократії.

Громадянське суспільство – це спільнота вільних, рівноправних людей та їхніх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власниками засобів виробництва, а також брати активну участь у політичному житті країни.

Основні ознаки громадянського суспільства:

- 1) людина, її інтереси, її буттєві права і свободи є головними цінностями такого суспільства;
- 2) рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної (в її індивідуальних та групових різновидах);

3) економічна свобода громадян та їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі видів і форм виробничої діяльності;

4) надійний та ефективний соціальний захист кожної людини, яка з огляду на об'єктивні обставини не може забезпечувати своє існування власною працею;

5) ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів та механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування та здійснення державної політики.

Реальне здійснення кожною людиною її буттєвих прав і свобод можливе лише у такому суспільстві, *де ліквідовано її відчуження від засобів виробництва і результатів особистої праці, а також від політичної, насамперед державної, влади.*

Громадянське суспільство може утворитися за таких умов:

1) саме трудівники переважно є водночас і власниками (чи колективними, чи індивідуальними) засобів виробництва і результатів своєї праці;

2) такі трудівники-власники становлять більшість дорослого населення країни, дорослих громадян держави;

3) політична система суспільства (зокрема, порядок виборів представницьких органів держави та органів місцевого самоврядування) забезпечує вільне й адекватне волевиявлення дорослих громадян;

4) результати такого волевиявлення населення набувають вирішального значення в суспільному житті (зокрема, через забезпечення панування законів у державі, через їхню найвищу юридичну силу щодо усіх інших юридичних актів держави, її органів);

5) безумовною змістовною межею волевиявлення більшості населення є буттєві права і свободи людини: непорушність, «недоторканність» цих прав і свобод має бути абсолютною. *Буттєві права і свободи людини – це той універсальний кордон, який не повинна переступати будь-яка більшість населення, будь-яка держава.*

Сучасні загальні тенденції соціального розвитку у світі якраз і дозволяють констатувати наявність у деяких країнах (наприклад, Данія, Швеція, Німеччина) або прогнозувати поступове формування в інших країнах (наприклад, в Україні) такого суспільства, де більшість трудівників будуть власниками (у тій чи іншій формі) засобів та результатів своєї праці. Таким чином, громадянське суспільство соціальної демократії буде суспільством постбуржуазним (якщо мати на увазі капіталізм XVIII – початку XX століть) і постсоціалістичним (зокрема, у його радянському варіанті). А держава у такому суспільстві має бути – за її соціальною сутністю – державою саме трудівників-власників.

Є певні підстави для того, щоб поняття про таку державу позначити назвою «держава соціальної демократії», а його дефініцію сформулювати у такий спосіб: **держава соціальної демократії – це організація політичної влади трудівників-власників (що становлять більшість населення суспільства), яка реально забезпечує максимальне здійснення і захист буттєвих прав і свобод людини, а також її спільнот і об'єднань на засадах свободи, соціальної справедливості і солідарності.**

Виокремлення таких держав у самостійний історичний тип визначатиметься – відповідно до викладеної у попередній темі соціально-сутнісної типології держав – якісною своєрідністю (своєрідним різновидом) домінуючих у них виробничих відносин. Йдеться, насамперед, про комбінацію таких форм власності на засоби виробництва, як приватна (групова чи індивідуальна) і суспільна (державна та комунальна). Хоча усім їм забезпечуватимуться формально рівні умови співіснування і конкуренції, проте переважна частина засобів виробництва перебуватиме саме у приватній власності. При цьому трудівники, які становитимуть абсолютну більшість дорослого населення країни, матимуть можливість, так чи інакше, розпоряджатися використовуваними ними засобами виробництва і засобами надання послуг, а також результатами своєї праці, здійснюваної на базі цих засобів. Таким чином, у соціальній структурі суспільства вперше в його історії кількісно перева-

жатиме клас **трудівників-власників** (іноді його називають «середнім класом»).

Такого варіанта організації економічного і соціального життя суспільства, такої структури виробничих відносин у ньому раніше ще ніколи не існувало. Отже, йдеться про історично новий різновид (тип) економічного підґрунтя, базису суспільства. Він і зумовлюватиме формування його якісно нової, найчисленнішої соціальної спільноти трудівників-власників, а внаслідок цього і виникнення відповідного типу держави – держави соціальної демократії, яка виражатиме передусім інтереси цього соціально-економічного класу.

2. Поняття і види держав соціально-демократичної орієнтації

Якісно новому етапу всесвітньо-історичного розвитку людства – його переходу до громадянського правового суспільства соціальної демократії відповідає у політико-юридичній сфері й перехідний тип держави – держави, зорієнтованої на соціальну демократію.

Держава соціально-демократичної орієнтації – це організація політичної влади більшості населення у суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно покращує умови для здійснення буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів на засадах свободи, соціальної справедливості і солідарності.

Соціально-демократичне спрямування такої держави знаходить прояв у тому, що вона:

1) створює для всіх громадян рівні можливості участі у приватизації значної частини засобів виробництва та іншого майна, активно стимулює цей процес;

2) послаблює відчуження своїх громадян від управління суспільством, надаючи їм можливість впливати на вироблення і здійснення державної політики через участь у загальних

виборах, референдумах, діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань;

3) не тільки зберігає права і свободи, які були раніше здобуті у політичній боротьбі, а й розширює їхній зміст і обсяг;

4) поряд з іншими суб'єктами соціуму є безпосереднім учасником і організатором суспільного виробництва як власник важливої частини сучасних засобів виробництва;

5) бере безпосередню участь у розподілі матеріальних благ через систему пенсій, соціальних допомог, прагнучи забезпечити достатній рівень життя всім своїм громадянам;

6) розширює сферу виконання загальносоціальних функцій, що здійснюються в інтересах усього суспільства і питома вага яких в усій державній діяльності помітно зростає;

7) користується підтримкою більшої частини населення країни;

8) проводить миролюбну зовнішню політику, бере дедалі ширшу участь у розв'язанні глобальних, тобто загальнолюдських, проблем – екологічних, енергетичних, кліматичних тощо.

За сучасних умов можна вирізнити **два основні різновиди держав такого типу:**

а) держави, що існують у промислово розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму (наприклад, Німеччина, Великобританія, США);

б) держави, що існують у країнах, які переходять від соціалістичного суспільства до громадянського суспільства з соціально орієнтованою економікою та перетворюються з тоталітаризованої організації влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (наприклад, колишні радянські республіки, зокрема Україна).

3. Внутрішні завдання і функції держав соціально-демократичної орієнтації

У гуманітарній сфері:

Завдання: забезпечити кожній людині гідний рівень життя на засадах свободи, соціальної справедливості і солідарності.

Функції:

- 1) гуманітарна (забезпечення, охорона і захист буттєвих прав і свобод людини);
- 2) екологічна (охорона природного довкілля);
- 3) соціальна (охорона і відновлення здоров'я людей, їхній соціальний захист);
- 4) культурно-виховна (освіта, виховання, розвиток культури тощо).

В економічній сфері:

Завдання: сприяти формуванню соціально орієнтованої ефективної ринкової економіки.

Функції:

- 1) господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва);
- 2) господарсько-організаційна (програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності);
- 3) науково-організаційна (організація і стимулювання наукових досліджень).

У політичній сфері:

Завдання: створювати умови для формування і діяльності органів державної влади на засадах демократії, тобто сприяти безперешкодному волевиявленню більшості народу в умовах вільної діяльності різноманітних громадських об'єднань.

Функції:

- 1) створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань (*демократизаційна функція*);
- 2) забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності титульної та всіх інших націй, що проживають на території держави (*національно-забезпечувальна функція*);
- 3) охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку (*охоронна функція*).

4. Зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації

У гуманітарній сфері:

- 1) участь у міжнародному забезпеченні і захисті буттєвих прав і свобод людини (*гуманітарна функція*);
- 2) допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха, економічних та інших кризових ситуацій) (*соціальна функція*);
- 3) участь у захисті природного довкілля (*екологічна функція*);
- 4) участь у міжнародному культурному співробітництві (*культурна функція*).

В економічній сфері:

- 1) участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і послуг (*економіко-координаційна функція*);
- 2) участь у розв'язанні глобальних господарських та наукових проблем (енергетичної, використання світового океану, досліджень і освоєння космосу тощо) (*економіко-глобалізаційна функція*).

У політичній сфері:

- 1) організація і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальноновизнаних принципів міжнародного права (*міжнародно-договірна функція*);
- 2) захист своєї країни від іноземного нападу, від анексії (*захисна функція*);
- 3) участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети (*миротворча функція*);
- 4) участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, зокрема у боротьбі з міжнародним тероризмом (*антитерористична функція*).

Схожість або збіг основних внутрішніх функцій багатьох існуючих сьогодні демократичних держав свідчить про помітне зближення їхньої соціальної сутності, про посилення взаємозалежності і взаємозв'язку всіх країн, про об'єктивно зумовлену поступову консолідацію зусиль більшості народів світу у розв'язанні дуже серйозних глобальних проблем. А загальна

зорієнтованість таких держав на сприяння здійсненню та захист буттєвих людських прав і свобод дає підставу вбачати спрямованість їхньої діяльності на становлення таких держав саме як правових (праволюдських).

Тема 5

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВОВА ДЕРЖАВА – ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕАЛИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність і поняття верховенства права як соціально-природного явища.
2. Критерії та показники досягнення верховенства права.
3. Правова держава: основи концепції.
4. Основні загальні ознаки правової держави.
5. Правова держава як держава соціальної демократії.

1. Сутність і поняття верховенства права як соціально-природного явища

Термінопоняття «верховенство права» є україномовним еквівалентом англійського виразу «rule of law».

Як надбання спершу англійської політико-правової доктрини XVII ст. (А. Дайсі), воно з середини XX ст. поступово починає набувати значення світового, універсального, але в першу чергу – загальноєвропейського.

Про це свідчить, наприклад, те, що зазначене поняття вживається у преамбулі Загальної декларації прав людини (1948 р.). Його також можна зустріти у Статуті Ради Європи (1949 р.), в її Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), у низці установчих та інших договорів Європейського Союзу, в його Хартії основоположних прав (2000 р.).

Вперше в українській історії у чинній Конституції України було задекларовано, що у нашій державі, у нашому суспільстві «визнається» і «діє» принцип верховенства права (ст. 8). Згодом цей принцип почав фіксуватись й у деяких інших вітчизняних законах (ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів України», ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України). А поняття верховенства права стало використовувати-

тись також в актах Конституційного Суду України, Верховного Суду України та й, зрештою, інших судових органів.

Показовим є те, що верховенство права досліджується зазвичай «у парі» з правовою державою. І це не випадково: адже такою державою вважається лише та, в якій панує, «верховенствує» право – причому як явище позадержавне (не державно-вольове), тобто соціально-природне.

Насамперед слід зазначити, що *верховенство права – це пріоритетність у суспільстві буттєвих (так званих «природних») прав і свобод людини*. Але таке – по суті правильне – розуміння означеного явища є дещо неповним і тому потребує уточнення.

Так, варто зауважити, що такі права і свободи притаманні не тільки кожній окремій людині, а також (як зазначалося ще у Вступній частині посібника) і соціальним спільнотам, об'єднанням, суспільству, зрештою, людству в цілому.

І якщо для демократичної, соціальної, правової держави найвищою цінністю є людина, то для кожної людини найвищою соціальною цінністю є суспільство (формально, зазвичай, уособлюване державою). Адже тільки «з рук» суспільства людина може отримати усі основні блага, які є вкрай необхідними для її нормального існування і розвитку.

З огляду на це можна зробити висновок про те, що верховенство права – це, по-перше, не стільки верховенство самих по собі, так би мовити, статичних буттєвих прав і свобод людини, скільки їхня реалізація, узгоджена з такими ж правами і свободами інших індивідів, людських спільнот, об'єднань й усього суспільства. А по-друге, – це реалізація не тільки таких прав і свобод, а й основоположних («природних») обов'язків.

Сьогодні є загальновизнаним фактом те, що цілком безмежного здійснення буттєвих прав і свобод не існує. Цю обставину з достатньою чіткістю зафіксовано практично в усіх міжнародних актах, які вважаються виразниками всесвітніх і регіональних стандартів прав і свобод людини. Так, у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини зазначено, що основоположні права людини мають обмежуватись законом виключно задля забезпечення прав інших, громадського порядку, загального добробуту і

задоволення справедливих вимог моралі у демократичному суспільстві. Схожі положення містяться й у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 18, 21), а також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 4). Вони також зустрічаються, з тими чи іншими текстуальними особливостями, у кількох статтях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8–11).

З наведених положень випливає, що у назвах зазначених «обмежувачів» здійснення буттєвих прав і свобод людини фіксуються якраз буттєві права і свободи (тобто соціально-природні можливості певних суб'єктів) також тих *колективних* суб'єктів суспільства, які у відносинах з кожним індивідом виступають, відповідно, другою, протилежною стороною.

Такими суб'єктами є як суспільство в цілому, так і його окремі частини – спільноти й об'єднання людей. А їхніми правами і свободами, які забороняється порушувати будь-якій людині, є, принаймні, права на громадський порядок, на загальний добробут, на забезпечення суспільної моральності.

І тією ж мірою, якою держава та інші колективні суб'єкти зобов'язані не порушувати, не руйнувати права і свободи людини, індивіди, у свою чергу, зобов'язані не ушкоджувати права і свободи не тільки індивідуальних, а й колективних суб'єктів.

Йдеться, отже, про те, що *будь-чий* соціально-природні можливості (буттєві права і свободи) стають здійсненими лише за умови виконання певними суб'єктами відповідних соціально-природних обов'язків. Якщо зважати на те, що здійснення прав і свобод будь-якого з означених у темі 1 видів за змістом (характером) людських потреб, які цими правами і свободами забезпечуються, не повинно руйнувати, утискати права і свободи інших осіб, не може перешкоджати їхній реалізації, то виявляється, що жоден окремий вид буттєвих прав і свобод не може бути безвинятково, безумовно домінуючим, «верховним» стосовно прав і свобод інших видів (вирізнених залежно від онтичного статусу їхніх носіїв – статусу індивідуального, групового, загальносуспільного або ж загальнолюдського).

Здійснення кожного із вказаних у темі 1 «потребових» різновидів буттєвих прав і свобод неминуче обмежуються – головно, у

їхньому змісті й обсязі – тими чи іншими видами буттєвих прав і свобод. Отже, йдеться про змістову й обсягову взаємозалежність, взаємозумовленість здійснення будь-чийх буттєвих прав і свобод, тобто про взаємну узгодженість, збалансованість їхньої реалізації. Досягнення такого стану існування і реалізованості згаданих прав і свобод якраз і давало би підставу констатувати, що у суспільстві встановлено верховенство права – верховенство, зрозуміло, права буттєвого, «природного».

Отож, можна резюмувати, що як особливий соціальний феномен **верховенство права – це взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація буттєвих прав і свобод та обов'язків людини, а також буттєвих прав і свобод та обов'язків людських спільнот, об'єднань, суспільств й усього людства.**

Ознаки верховенства права

Встановлення у суспільстві верховенства права у повному обсязі – постійного і повсюдного – є, радше, *ідеалом*, до досягнення якого має докладати зусилля кожна держава, яка прагне стати правовою. Щоб рухатись у цьому напрямі, у державі виголошується визнання **принципу верховенства права** як однієї з фундаментальних засад діяльності усіх її органів та інших суб'єктів суспільства. Втім, самé по собі закріплення такого принципу, очевидно, ще не означає існування у суспільстві такого соціального явища, як верховенство права. Адже досягнення зазначеного ідеалу буває надто складним, а подекуди, можливо, і проблематичним.

Досить нагадати, що органічно притаманна феномену верховенства права «збалансованість» прав, свобод, інтересів, потреб є, власне, його *оцінювальною* властивістю і, відповідно, *оцінювальною* категорією, яка може витлумачуватись і застосовуватись до конкретних ситуацій різними суб'єктами неоднозначно, неуніфіковано. Але суспільство – в особі держави чи міжнародних організацій – задля того, щоб констатувати у кожному конкретному випадку остаточну оцінку стану збалансованості чи, навпаки, незбалансованості конфлікуючих прав і свобод (конкуруючих інтересів), за взаємним пого-

дженням утворює певні інституції, рішення яких із цього питання вважатимуться остаточними і не підлягатимуть офіційному оскарженню. (Прикладом такої інституції є Європейський суд з прав людини, який вже понад шістдесят років офіційно тлумачить і застосовує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод).

Принцип верховенства права – задля його практично-регулятивного впливу – має бути ще конкретизований через опис ознак певних соціальних явищ, в яких (ознаках) якраз і знаходитиме вияв верховенство права. Характеристиці таких ознак присвячений спеціальний документ Венеційської комісії Ради Європи – «Верховенство права. Перелік контрольних питань» (*«Rule of Law Checklist»*), ухвалений у 2016 р. Згадуваними явищами можуть бути, зокрема, певні способи організації державних органів, їхньої діяльності, взаємодії з іншими суб'єктами, їхні документовані акти, певне співвідношення інтересів різних суб'єктів.

Можливо, найбільш докладно ознаки прояву верховенства права охарактеризовані на сьогодні Європейським судом з прав людини. Серед них цей Суд відзначає, насамперед, такі:

1) визнання пріоритетності, визначальної ролі буттєвих прав і свобод людини у діяльності держави, усіх її органів, оскільки – за висновком цього Суду – принцип верховенства права втілено в усіх статтях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яку зобов'язались дотримувати держави-члени Ради Європи;

2) правова певність, визначеність (legal certainty) становища людини у тій чи іншій ситуації;

3) неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні;

4) обсяг будь-якого правового розсуду органу держави і спосіб його здійснення мають бути з достатньою точністю визначені законом;

5) майже безвиняткова можливість доступу до суду;

6) наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права і свободи людини;

7) підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, безвиняткова обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями;

8) можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності;

9) незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності.

2. Критерії та показники досягнення верховенства права

Як зазначено у преамбулі Загальної декларації прав людини, ухваленої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 р., народи-учасники ООН підтвердили свою «віру в основні права людини». І наочним проявом цієї віри стають дедалі частіші звернення до ідеї **верховенства права**.

Численні державні, міждержавні та міжнародні юридичні акти, практика їхнього застосування, тисячі наукових публікацій використовують цю ідею (та відповідне їй термінопоняття).

На теперішній час в Україні термінопоняття «верховенство права» включене не тільки до кількох статей її Конституції (ст. 8, 129, 147), а й до майже 40-а її законів.

Та попри це доводиться констатувати, що означене термінопоняття сьогодні здебільшого фіксує не стільки певну соціально-правову реальність, скільки, можна сказати, правову мрію.

Істотний крок до формулювання критеріїв верховенства права зробила Венеційська Комісія (Європейська комісія за демократію через право) – дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, який надає висновки про відповідність проектів національних законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. Вона 11–12 березня 2016 р. ухвалила спеціальний документ під назвою «Верховенство права. Перелік контрольних питань» («*Rule of Law Checklist*»).

У ньому було конкретизовано сформульовані у її доповіді «Про верховенство права» ще у 2011 р. основні елементи (вимоги, засади, критерії) верховенства права.

Важливо зазначити, що цей унікальний документ згодом, у вересні і жовтні 2016 р., було схвалено також Комітетом Міністрів Ради Європи і Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи.

Тому є підстави вважати, що він у такий спосіб набув статусу загальноєвропейського стандарту контрольних показників (критеріїв) верховенства права.

Отож, задля хоча б початкового, попереднього ознайомлення зі змістовною структурою означеного документа відтворюю лише його «Зміст».

I. Вступ.

А. Мета і сфера дії.

В. Верховенство права у сприятливих умовах.

II. Критерії оцінювання верховенства права.

А. Законність. 1. Верховенство закону. 2. Дотримання вимог закону. 3. Взаємодія міжнародного і національного права. 4. Правотворчі повноваження органів виконавчої влади. 5. Правотворчі процедури. 6. Винятки у надзвичайних ситуаціях. 7. Обов'язок виконувати закон. 8. Приватні особи, відповідальні за виконання публічних завдань.

В. Юридична визначеність. 1. Доступність законодавства. 2. Доступність судових рішень. 3. Передбачуваність закону. 4. Стабільність і послідовність закону. 5. Легітимні очікування. 6. Неможливість зворотної дії закону. 7. Принципи «*nullum crimen sine lege*» та «*nulla poena sine lege*». 8. *Res judicata*.

С. Запобігання зловживанню повноваженнями.

Д. Рівність перед законом і недискримінація. 1. Загальний принцип оцінювання. 2. Недискримінація. 3. Рівність у праві. 4. Рівність перед законом.

Е. Доступ до правосуддя. 1. Незалежність та неупередженість суду. а. Незалежність судівництва. б. Незалежність окремих суддів. с. Неупередженість судівництва. d. Прокуратура: автономія і підконтрольність. е. Незалежність та неупередженість адвокатури. 2. Справедливе судочинство. а. Доступ до судів. б. Презумпція невинуватості. с. Інші аспекти права на справедливе судочинство. d. Ефективність судових рішень. 3. Конституційне правосуддя (якщо це може бути застосовано).

Г. Приклади деяких викликів верховенству права. 1. Корупція та конфлікт інтересів. а. Запобіжні заходи. б. Заходи кримінально-правового впливу. с. Ефективне дотримання та запровадження запобіжних і примусових заходів. 2. Збирання інформації та наглядання. а. Збирання та оброблення персональних даних. б. Цілеспрямоване наглядання. с. Стратегічне наглядання. д. Відеонаглядання.

III. Вибрані стандарти.

III.a. Загальні стандарти верховенства права.

1. Тверде право.
2. М'яке право. а. Рада Європи. б. Європейський Союз. с. Інші міжнародні організації. д. Показники верховенства права.

III.b. Стандарти критеріїв оцінювання верховенства права.

- A. Законність. 1. Тверде право. 2. М'яке право.
- B. Юридична визначеність. 1. Тверде право. 2. М'яке право.
- C. Запобігання зловживанню повноваженнями. 1. Тверде право. 2. М'яке право.
- D. Рівність перед законом і недискримінація. 1. Тверде право. а. Рада Європи. б. Європейський Союз. с. Інші міжнародні організації. 2. М'яке право.
- E. Доступ до правосуддя. 1. Тверде право. 2. М'яке право. а. Рада Європи. б. Європейський Союз. с. Організація Об'єднаних Націй. д. Співдружність націй. е. Організація безпеки і співробітництва в Європі. ф. Інші міжнародні організації. г. Інші.

Г. Приклади викликів верховенству права. 1. Тверде право. а. Корупція. б. Збирання інформації та наглядання. 2. М'яке право. а. Корупція. б. Збирання інформації та наглядання.

Коментуючи згаданий документ, Венеційська Комісія у «Вступі» до нього зазначила, зокрема, що згаданий список контрольних питань міг би стати найважливішим інструментом, який дозволив би давати якісну і кількісну оцінку показників верховенства права, причому оцінку об'єктивну, детальну, транспарентну та однакову.

Венеційська Комісія зауважила, що такі оцінки необхідно здійснювати з урахуванням усього контексту документа, уни-

каючи механічного застосування тих або інших елементів контрольного списку питань.

Згідно з її баченням, запропонований контрольний список питань не є ані вичерпним, ані остаточним. З часом він може змінитися і бути розширеним задля відображення інших аспектів або для їхньої деталізації. Можуть виникати нові проблеми, які також потребуватимуть його перегляду. У зв'язку з цим Венеційська Комісія забезпечить його регулярний перегляд та актуалізацію.

Верховенство права – це глобальний принцип і всесвітній ідеал.

Ця ідея, немовби червоною ниткою, проходить через увесь документ Венеційської Комісії. Так, у його «Вступі» згадується, що ООН проголосила верховенство права всезагальним базовим принципом; на регіональному ж рівні це було зроблено й Організацією американських держав (зокрема, у Міжамериканській демократичній хартії), і Африканським Союзом (зокрема, в його Установчому акті), посилення на верховенство права також можна віднайти у документах Ліги арабських держав.

В іншому місці цього документа Венеційська Комісія відзначила, що верховенство права стало глобальним ідеалом і прагненням, основні принципи якого діють в усьому світі.

Водночас вона констатувала, що «досягнення повного верховенства права ще залишається нездійсненим завданням навіть у країнах зі сталою демократією». А тому для позитивної оцінки стану верховенства права не є обов'язковою відповідність усім параметрам контрольного списку питань. При оцінці необхідно брати до уваги, які параметри не дотримані, якою мірою, в якому поєднанні тощо.

Насамкінець зазначу, що переконливим свідченням вселюдськості ідеалу верховенства права може слугувати та обставина, що ще 4 грудня 2006 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила спеціальну Резолюцію 69/31 «Верховенство права на національному і міжнародному рівнях», і з того часу практично щорічно на кожній своїй черговій сесії так чи інакше розглядає це питання. Зокрема, 19 вересня 2012 р. вона прийняла Декларацію, присвячену цьому питанню.

3. Правова держава: основи концепції

Здійснення буттєвих прав і свобод кожною людиною та всіма спільнотами, які існують у певному суспільстві, може забезпечити насамперед відповідна держава. Адже тільки вона здатна надати формальну (юридичну) загальнообов'язковість тим умовам і засобам, які необхідні для використання таких прав і свобод. І якщо держава максимальною мірою реалізовуватиме таку свою здатність, зробить це своєю основною функцією, тоді вона зможе справді вважатися правовою (або, образно висловлюючись, державою праволюдінною). Такий намір виявила, зокрема, й Україна, назвавши себе правовою державою та задекларувавши, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 1 і 3 Конституції України). Отже, кажучи стисло, можна стверджувати, що *правова держава – це держава реальних буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільства*.

Більш повна дефініція розглядуваного поняття може виглядати так: ***правова держава – це держава, в якій юридичними засобами максимально забезпечується збалансована реалізація буттєвих прав і свобод, а також обов'язків людини та інших суб'єктів суспільства***.

Такі права і свободи мають бути пріоритетною, вищою цінністю політики такої держави, а їхні впровадження і захист – її головним покликанням, її визначальним завданням і провідною гуманітарною функцією.

Саме така держава є сьогодні одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Втім, є очевидним, що інтерпретація загального поняття саме *правової* держави вирішальною мірою залежить від того чи іншого праворозуміння. А воно (як було показано у Вступній частині посібника) не було, не є і, радше за все, не буде односмісловим, уніфікованим. Отож й у цьому випадку (як і в будь-якому іншому), перш ніж вживати прикметник «правова», слід задекларувати, з позицій якого праворозуміння він використовується.

Як зазначалося у Вступі, термінопоняття «право» вживається у посібнику з позицій соціального праворозуміння в

аспекті так званого потребового підходу. Саме такий підхід, фундаментальною, ключовою категорією якого є поняття людських потреб, видається найбільш гуманістичним, людиноцентричним, людиноцентричним. Цим і пояснюється викладене вище розуміння правової держави, інтерпретація її «правовості». (Водночас як в історії правової думки, так і в теперішній час існували та існують й інші підходи з цього питання).

Концепція правової держави формувалася в історії політико-правової думки поступово, втілюючи кращі, гуманістичні здобутки соціальної теорії та практики. При цьому, так чи інакше, використовувались окремі положення, висловлені такими видатними мислителями, як Платон і Аристотель, Т. Гоббс і Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є. Головним же «фундатором» зазначеної концепції цілком слушно вважається видатний німецький філософ І. Кант (хоча сам він вживав дещо інший термінологічний вираз – «правовий державний устрій»). Першим же теоретиком, який запровадив терміносполучення «правова держава», був німецький вчений Р. Моль (XIX ст.). Серед тих, хто підтримував і розвивав ідею правової держави наприкінці XIX – на початку XX ст., були й деякі українські вчені (зокрема, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, В. Старосольський, М. Палієнко, О. Малицький), а також науковці інших європейських країн.

Сучасна загальна теорія правової держави ґрунтується на таких основних положеннях:

1) В єдності, у «зв'язці» двох явищ – права і держави – первинним є «природне» буттєве право, хоч би вже тому, що воно виникає раніше і незалежно від держави.

2) Держава в своїй діяльності повинна бути обмежена саме таким правом. Вона, отже, пов'язана не тільки юридичними законами, які сама встановлює (вони, безперечно, обов'язкові і для неї, доки не скасовані її ж законодавчим органом), а й, насамперед, людськими буттєвими правами і свободами – передовсім у процесі законотворчості.

3) Найголовніше призначення такої держави – забезпечити здійснення, охорону та захист буттєвих прав і свобод людини й інших суб'єктів.

4) Уявлення про правову державу вирішальною мірою залежать від того, яким правом прагнуть її пов'язати і як саме інтерпретуються права і свободи людини. А зміст та обсяг останніх завжди, так чи інакше, несе на собі відбиток конкретних історичних умов існування суспільства. Отже, із плином часу цей зміст і обсяг можуть неминуче зазнавати певних змін, модифікуватися. Отож, відповідно до трансформації праворозуміння дещо оновлюватимуться, «перетлумачуватимуться» й певні уявлення про правову державу.

5) Правові держави можуть формуватись у неоднакових соціально-економічних устроях, системах. Це пояснюється тим, що всім таким державам притаманні певні однакові змістовні властивості. Наявність таких властивостей – результат того, що у будь-якій сучасній юридичній системі містяться приписи, які відображають визнання певної самоцінності кожної людини, а також необхідність забезпечити виживання всього людського роду.

6) Поряд з тим, оскільки на праворозуміння, поширене серед різноманітних соціальних спільнот, груп кожного конкретного суспільства, неодмінно накладають відбиток, у кінцевому підсумку, їхні реальні потреби та інтереси, теорія і практика формування правової держави у різних країнах навряд чи можуть бути повністю уніфікованими. Крім того, на формування такої держави в окремих країнах завжди впливає низка конкретно-історичних факторів (економічний лад і соціальна структура суспільства, політика домінуючої верстви суспільства, історичні, національні, культурні традиції та умови, міжнародна ситуація тощо). Тому в кожному випадку слід зважати на цю специфіку, відображаючи її, передусім, через визначення конкретної соціальної сутності відповідної правової держави.

7) Задля впровадження у практику пануючого в суспільстві праворозуміння держава вдається до різноманітних загальнообов'язкових організаційно-юридичних механізмів, процедур, соціальних технологій. Усі вони описуються, зазвичай, за посередництвом формально визначених ознак певних дій, фактів, ситуацій. І саме для правової держави специфічним є те, що праворозуміння, якому вона підпорядковує свою діяльність, неодмінно охоплює і певний мінімум *формальних* ознак тих

суспільних відносин, які інтерпретуються як *правові*. Без певних юридичних процедур правова держава не можлива. Тому остання має характеризуватись не тільки соціально-змістовними, а й також формальними властивостями.

Отже, державам справді правовим мають бути притаманні як спільні, так і особливі ознаки, властивості. Усі вони можуть бути розподілені, як зазначалось, на соціально-змістовні (або так звані матеріальні) і формальні (структурно-організаційні, процедурні).

4. Основні загальні ознаки правової держави

Соціально-змістовні:

1) закріплення у конституційному та інших законах буттєвих прав і свобод людини;

2) панування у суспільному і державному житті саме правових законів, тобто таких, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Наголос на пануванні саме таких законів має на меті підкреслити, що для утворення правової держави недостатньо лише наявності самих по собі законів як актів представницького органу вищої державної влади. Принципово важливим є те, щоб вони відповідали ще й зазначеним («матеріальним») показникам і щоб такими законами були врегульовані всі найважливіші сфери суспільного життя (насамперед відносини між громадянами, з одного боку, і органами та організаціями держави, з іншого). Інакше кажучи, у правовій державі панування законів має характеризуватися певними і якісними, і кількісними показниками;

3) врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного типу юридичного регулювання: «можна чинити все, крім того, що прямо заборонено законом»;

4) взаємна відповідальність особи і держави у їхніх правових відносинах;

5) притаманність усім громадянам високої правової культури, зокрема обізнаності з життєво необхідними законами, а також умінь і навичок використання останніх у практичному житті.

Формальні:

1) чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими різновидами її органів – законодавчими, виконавчими, судовими, контрольно-наглядовими, а також главою держави – на основі підпорядкування усієї їхньої діяльності саме закону як волевиявленню всього народу або його вищого представницького органу законодавчої влади (принцип розподілу влади);

2) юридична захищеність особи, тобто наявність у державі розвинутих та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) задля вільного здійснення, охорони і захисту буттєвих прав і свобод людини та інших (колективних) суб'єктів суспільства. Акцент на необхідності саме процедурно-процесуального забезпечення здійснення таких прав і свобод покликаний відзначити ту обставину, що лише номінальне закріплення таких прав і свобод у конституції чи інших законах ще не є достатнім для запровадження належної юридичної захищеності людини. Таке декларування, «називання» саме по собі набуває не більш ніж пропагандистського значення. Не даючи відповіді на запитання: як, яким способом, якими конкретними діями втілити у життя права і свободи людини, закон перетворюється лише на обіцянку, декларацію, програму, але ще не «дотягує» до явища власне юридичного;

3) високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як, у певному сенсі, найбільш надійної та ефективної юридичної гарантії буттєвих прав і свобод людини. Таке становище судових органів – своєрідний, так би мовити, «лакмусовий» папірець, щоб оцінити, чи є держава правовою. Такі положення впливають з унікальних можливостей саме цієї гілки державного апарату у визначенні того, *що* є право і чи порушено воно у тій конкретній конфліктній ситуації, яка розглядається судом. Зазначені можливості судових органів зумовлюються специфікою їхнього формування, їхньою внутрішньою організацією (структурою), змістом їхніх повноважень, порядком (процедурою) судочинства. До основних показників, проявів цієї специфіки можуть бути віднесені такі: а) залежність здійснення правосуддя виключно

від закону, заборона впливу будь-яких позазаконних чинників на ухвалення судових рішень; б) доступність судового захисту для громадян та інших осіб (вона характеризується тим, що лише за загальнодозвільним принципом регулювання визначається можливість звернутися до суду зі скаргою на порушення чи обмеження людських прав і свобод); в) максимально широке коло державних органів і посадових осіб, дії та акти яких можуть бути визнані судом незаконними. Важливою умовою доступності судового захисту прав і свобод є також його економність, низька «собівартість», тобто незначний розмір різноманітних витрат особи (матеріальних засобів, коштів, часу, зусиль та ін.), потрібних для судового захисту її прав і свобод та інтересів;

4) неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними органами та органами місцевого самоврядування.

Лише комплексне поєднання у держави всіх наведених ознак – і змістовних, і формальних – може створити підстави для того, щоб вважати її *правовою*.

5. Правова держава як держава соціальної демократії

Буттєві права і свободи людини (дотримання і захист яких є фундаментальною ознакою правового суспільства) можуть визнаватися, безперечно, тільки у демократично організованому суспільстві. А до провідних характеристик такого суспільства належить не тільки домінування у ньому волі більшості населення, а й захищеність, непорушність буттєвих прав і свобод усіх тих осіб, які становлять його меншу частину. Тому й правова держава – як держава реальних прав і свобод людини – може існувати тільки в такому суспільстві, де існує справжня демократія, тобто *повновладдя більшості з дотриманням прав меншості*.

Такій демократії найбільше відповідає термінопоняття «соціальна демократія». А держава, яка існуватиме в такому суспільстві, буде, відповідно, ***державою соціальної демократії***.

Та й навпаки: повноцінна держава соціальної демократії не може не створювати необхідні умови для здійснення і захисту буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів, тобто не може не набувати ознак держави правової (у викладеному вище її розумінні).

Цим і зумовлюється природний, органічний зв'язок процесів формування правової держави та утворення держави соціальної демократії.

У ХХ ст. «правовими» проголосили себе у своїх конституціях, зокрема, такі держави, як Федеративна Республіка Німеччина, Іспанія, Бразилія, Центральноафриканська Республіка, Польща, Угорщина, Україна, Росія, Казахстан, Білорусь. А про «панування (верховенство) права» йдеться у конституційних актах, зокрема, таких держав, як Алжир, Україна, Філіппіни.

Проте, усі наведені вище конституційні положення відображають, радше, не стільки реальну ситуацію, скільки *загальну орієнтацію, засадничі прагнення* відповідних держав.

У цьому й можна вбачати спрямовуючий вплив на розвиток держави і суспільства таких політико-юридичних гуманістичних ідеалів, як уявлення про верховенство права і про правову державу.

Тема 6

МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ

1. Загальна характеристика механізму держави.
2. Загальна характеристика апарату та органів держави.
3. Основні принципи організації та діяльності апарату держав соціально-демократичної орієнтації.
4. Основні різновиди органів держави соціально-демократичної орієнтації (стисла характеристика).

1. Загальна характеристика механізму держави

Кожна держава задля здійснення своїх завдань і функцій має створювати різноманітні організації.

Механізм держави – система всіх державних організацій, які виконують її завдання та реалізують її функції. Серед таких організацій розрізняють: а) державні органи (органи держави), б) державні установи (заклади), в) державні підприємства.

Державні підприємства – формування, які створені державою для здійснення матеріально-виробничої діяльності або для надання матеріально-побутових послуг і функціонують на засадах господарського розрахунку й самоокупності (наприклад, державний завод з виготовлення військової техніки, державні шахти).

Державні установи (заклади) – ті організації, які створені державою у невиробничій сфері для виконання гуманітарних завдань і функціонують, зазвичай, на основі її бюджетного фінансування (наприклад, державні університети).

Органи держави – організації держави, які вона наділила владними повноваженнями щодо інших учасників суспільного життя та необхідними матеріальними ресур-

сами і засобами для здійснення цих повноважень (наприклад, обласні державні адміністрації, суди).

Владні повноваження органу полягають, насамперед, у наданій йому державою можливості встановлювати формально обов'язкові правила поведінки загального чи індивідуального характеру (юридичні приписи) та домагатись і забезпечувати їхнє виконання.

Особливість владних повноважень органу держави полягає у тому, що: вони нерідко виступають водночас і його юридичним правом, і його юридичним обов'язком (наприклад, повноваження прокуратури здійснювати керівництво досудовим розслідуванням кримінальних проваджень). Комплекс передбачених у законі або іншому нормативно-юридичному акті прав та обов'язків органу держави становить його *компетенцію*.

Ті люди, котрі працюють у будь-яких державних організаціях, в органах місцевого самоврядування, а також у підпорядкованих цим органам підприємствах і установах, поділяються на **робітників і службовців**.

Робітник – це людина, яка працює у штаті підприємства або іншої організації та за встановлену державою заробітну плату виконує певні функції виробничого характеру.

Службовець – це людина, яка працює у штаті організації та за встановлену державою заробітну плату виконує певні функції не виробничого характеру.

Вирізняють такі **види державних службовців**:

1) **керівники** (службовці, наділені владними повноваженнями щодо інших членів колективу відповідної організації);

2) **спеціалісти** (службовці, які повинні мати певні професійні знання для виконання відповідних обов'язків без владних повноважень);

3) **технічний персонал** (службовці, на яких покладається виконання допоміжних функцій, що не потребують спеціальної професійної підготовки і владних повноважень).

Певні види службовців, які працюють в органах державної влади (законодавчої, виконавчої, судової, контрольно-наглядової) та у деяких органах місцевого самоврядування, за спеціальним законодавством набувають статус «державного служ-

бовця» (у вузькому, спеціальному значенні цього термінопоняття), а щодо їхнього юридичного становища законом встановлюються певні особливості.

2. Загальна характеристика апарату та органів держави

Органи держави, зазвичай, утворюють, єдину, внутрішню узгоджену систему, яку, з огляду на її специфіку в загальному механізмі держави, слід відобразити окремим термінопоняттям, а саме: «апарат держави» (або «державний апарат»).

Апарат держави (державний апарат) – це система всіх органів держави, які беруть участь у виконанні її завдань і функцій.

Орган держави – це структурно організований колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державою владними повноваженнями та необхідними матеріальними ресурсами і засобами для виконання його завдань і функцій.

Розрізняють такі види органів держави:

- 1) за місцем у системі державного апарату –
 - **первинні** – створюються шляхом прямого волевиявлення всього (або певної частини) населення й уособлюють суверенітет держави;
 - **вторинні** – усі інші органи, які створюються первинними, походять від них і, як правило, їм підзвітні;
- 2) за змістом державної діяльності –
 - **органи законодавчої влади;**
 - **глава держави;**
 - **органи виконавчої влади;**
 - **органи судової влади;**
 - **органи контрольно-наглядової влади.**

За цим критерієм вирізняється ще й **орган установчої влади**. Він може утворюватись внаслідок радикальної зміни сутності чи форми держави або задля створення держави нового типу чи суттєвого перетворення її форми. Після виконання

цього завдання такий орган самоліквідується чи трансформується в інший орган;

3) за способом утворення –

– **виборні**;

– **призначувані**;

– **такі, що успадковуються**;

4) за часом функціонування –

– **постійні**;

– **тимчасові**;

5) за кількісним складом –

– **одноособові**;

– **колегіальні**;

6) за територією, на яку поширюються їхні владні повноваження –

– **центральні**;

– **місцеві (локальні)**.

До державних органів певним чином «долучаються» й *органи регіонального чи місцевого самоврядування*, які на локальному рівні використовують – причому, зазвичай, юридичними засобами – низку владних повноважень, наданих їм державою (хоча формально вони не вважаються органами держави). Це так звані **муніципальні органи (органи муніципальної влади)**.

Первинні муніципальні органи утворюються (обираються) відповідною територіальною громадою, тобто громадянами, які проживають у межах певної адміністративно-територіальної одиниці.

3. Основні принципи організації та діяльності апарату держав соціально-демократичної орієнтації

Апарат держав соціально-демократичної орієнтації:

1) виражає і виконує волю більшості населення (*принцип демократизму*);

2) визнає, сприяє здійсненню, охороняє й захищає буттєві права і свободи людини як визначальний гуманістичний пріоритет своєї діяльності (*принцип верховенства права*);

3) забезпечує згоду між різними частинами суспільства, баланс їхніх різноманітних інтересів (*принцип соціально-політичної справедливості*);

4) сприяє здійсненню, охороні та захисту буттєвих прав і свобод як представників так званої «титульної» нації, так і представників всіх інших національностей, що проживають на території держави (*принцип національної рівноправності*);

5) свою діяльність спрямовує на виконання законів і здійснює її на підставі законів та в порядку, передбаченому ними (*принцип законності*);

6) будується на основі єдності й незалежності державної влади як єдиного офіційного носія та виразника суверенітету народу (політичної нації), його права на самовизначення (*принцип суверенності державної влади*);

7) реалізує основні функціональні напрями своєї організаційно-юридичної діяльності (законотворчість, законотворчання, судочинство, нагляд і контроль) з їхнім розподілом між відповідними спеціалізованими системами своїх органів (*принцип розподілу влади*);

8) у своїй діяльності вдається переважно до організаційних та виховних методів впливу на поведінку, на діяльність суб'єктів суспільства; методам примусу надає відносно другорядного, допоміжного значення (*принцип ненасильства*);

9) свої функції виконує із залученням до співпраці муніципальних органів та різноманітних громадських об'єднань (*принцип соціального партнерства*).

4. Основні різновиди органів держави соціально-демократичної орієнтації (стисла характеристика)

Апарат держави соціально-демократичної орієнтації складається, у найбільш загальному вигляді, з таких частин, ланок:

Орган законодавчої влади (парламент)

Призначення, «покликання» цього державного органу – бути представником (представницьким органом) усього дорослого населення держави, усіх його частин, для того щоб вира-

жати і втілювати у життя його волю та інтереси. Основними напрямками діяльності парламенту є прийняття законів держави (законодавча функція), контроль за їхнім виконанням (контрольна функція) та регулювання фінансових коштів, бюджету держави (фінансово-розпорядча функція). Ці функції парламент виконує як безпосередньо, так і через утворювані ним комітети, комісії та інші структури.

У державах соціально-демократичної орієнтації парламент (у різних країнах він має різні назви – Національні Збори, Верховна Рада, Конгрес, Сейм) утворюється, зазвичай, шляхом загальних рівних виборів. Він може не поділятися на частини – бути однопалатним (Україна, Фінляндія, Угорщина, Греція, Данія, Швеція, Болгарія) або ж складатися з двох частин – «палат» (Велика Британія, США, Росія, Австрія, Італія, ФРН, Норвегія). Двопалатна структура парламенту (бікамералізм) найбільш виправдана у тих країнах, де існує федеративний державний устрій. Палати парламенту, зазвичай, відрізняються порядком (правилами) формування та повноваженнями (компетенцією).

Глава держави

Призначення цього органу (президента, монарха) – назовні уособлювати, представляти державу, її народ (націю), сприяти узгодженості в діяльності інших гілок державної влади, бути гарантом збереження суверенітету, незалежності і цілісності держави, додержання її конституції, прав і свобод людини і громадянина. Для виконання зазначених функцій глава держави формує відповідні служби, підзвітні йому.

У президентських республіках або в дуалістичних монархіях глава держави, крім цього, формуючи вищий орган виконавчої влади (уряд), безпосередньо очолює його і керує його діяльністю.

Виборний глава держави (президент) обирається або всім населенням (переважно у президентських республіках), або ж парламентом, чи, принаймні, за його участю (іноді у парламентських чи у «змішаних» – парламентсько-президентських – республіках). У деяких державах існує посада і віце-президента (США).

Органи виконавчої влади

Вони, як правило, поділяються на:

- **вищі** (уряд, який у різних країнах має неоднакові «власні» назви: Рада Міністрів, Кабінет Міністрів та ін.);
- **центральні** (міністерства, інші відомства);
- **місцеві** (утворювані центральними органами виконавчої влади їхні «представництва» на відповідних територіях (адміністрації, управління, комітети, відділи, департаменти тощо).

Ці органи покликані, виконуючи ухвалені парламентом закони (а також акти, прийняті іншими вищими чи центральними органами держави), здійснювати повсякденне оперативне управління відповідними сферами суспільного і державного життя.

Уряд формується (починаючи з його глави – прем'єр-міністра) президентом чи монархом (відповідно, у президентській республіці чи в дуалістичній монархії), або ж парламентом (у парламентській республіці чи в парламентській монархії).

У своїй діяльності уряд підзвітний тому органу, який його сформував. Тому зміна домінуючої в парламенті політичної партії (за парламентської форми державного правління) або обрання президентом особи з іншою політичною програмою, ніж у його попередника, зазвичай, тягне за собою призначення нового прем'єр-міністра та й, зрештою, нового уряду, а також значної частини вищого чиновництва.

Що ж стосується місцевих органів виконавчої влади, то їхній персональний склад може при цьому залишитись майже незмінним, оскільки вони зобов'язані беззастережно виконувати вказівки вищої адміністрації. Прийнято вважати, що на локальному рівні органи державного управління у своїй діяльності мають бути незалежними від політики і лояльними до держави, яку би політичну лінію її вищі органи не проводили (хоча практична реалізація такого положення може створювати чимало проблем). Проте домогтися цього на практиці вдається, за зрозумілих причин, далеко не завжди. Дається взнаки, зокрема, соціальна неоднорідність різних прошарків державних службовців (вищої, середньої та нижчої

ланок управлінської системи, військових і цивільних посадових осіб тощо).

Органи судової влади

Основне призначення судових органів полягає у розв'язанні конфліктів, суперечок між суб'єктами права, у захисті та відновленні їхніх прав, у притягненні правопорушників до юридичної відповідальності.

У державах соціально-демократичної орієнтації ці органи характеризуються, так би мовити, плюралістичністю – організаційною та функціональною спеціалізацією (вони здійснюють конституційне, цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне судочинство). Це зумовлюється диференційованістю процесуальних процедур, застосовуваних для вирішення справ, котрі виникають у різноманітних сферах суспільного життя.

У різних державах рівень спеціалізації судових органів є, зрозуміло, неоднаковим.

Органи контрольно-наглядової влади

Хоча вони утворюються, зазвичай, вищими чи центральними органами держави (парламентом, президентом, урядом), проте у системі державного апарату посідають окреме місце. Маючи власну, чітко визначену законом компетенцію, вони виконують відносно самостійну роль у державі та суспільстві. До них належать, наприклад, прокуратура, омбудсмен (уповноважений парламенту з прав людини), різноманітні спеціалізовані інспекції.

У багатьох випадках ці органи не є ланкою, елементом якихось інших державних структур, навіть «гілок» державної влади, внаслідок чого й можуть розглядатись як окремий різновид органів держави.

Тема 7

ФОРМИ ДЕРЖАВ

1. Форма держави: загальне поняття й елементи.
2. Форми державного правління.
3. Основні види державного устрою.
4. Основні види державного режиму.

1. Форма держави: загальне поняття й елементи

Кожна держава, як і будь-яка інша соціальна інституція, організація, має бути певним чином розбудована, сформована, а здійснення нею влади має відбуватися певними методами, способами.

Форма держави – це спосіб (порядок) організації та здійснення державної влади.

Елементи форми держави:

1) державне правління – спосіб організації вищої державної влади;

2) державний устрій – спосіб поділу території держави на певні частини і розподілу влади між її центральними органами та органами влади її частин;

3) державний режим – спосіб (порядок) здійснення державної влади певними методами.

Форма правління і державний устрій відображають, головню, *структурний* аспект форми держави, а державний режим – *функціональний* аспект цієї форми. Загалом же форма держави – це таке явище, яке характеризується єдністю структури і територіальної організації держави, а також методів здійснення нею публічної влади.

Зв'язок між типом держави та її формою відображається такими положеннями:

1) історичний тип держави (її соціальна сутність) так чи інакше визначає, зумовлює її форму;

2) крім типу, на форму держави впливають також інші явища, фактори, обставини (зокрема, конкретне співвідношення у країні політичних сил різноманітних частин суспільства, їхня впливовість; рівень політичної та правової культури суспільства; історичні та національні традиції; розмір території держави; міжнародна ситуація);

3) у державах одного і того ж типу зазвичай може використовуватись кілька її різних форм, проте існує певна форма держави, яка найкраще відповідає її певному типу, а тому є найбільш поширеною серед однотипних держав;

4) форма держави здатна, зі свого боку, певним чином впливати на зміну соціальної сутності держави, тобто здійснювати «зворотний» вплив на тип держави.

2. **Форми державного правління**

Загальноісторичні форми державного правління:

- **монархія** – вища державна влада здійснюється однією особою і, зазвичай, успадковується за кровно-родинним принципом;

- **республіка** – вища державна влада здійснюється представницьким колегіальним органом, який так чи інакше обирається населенням (або його частиною) на певний строк.

Форми правління сучасних держав:

- **президентська республіка** – глава держави (президент) одноособово або з наступним схваленням верхньою палатою парламенту формує склад уряду, яким, нерідко керує одноосібно (США, Аргентина, Мексика, Венесуела, Іран);

- **парламентська республіка** – глава держави (президент) не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, який формується виключно парламентом та підзвітний лише йому (Італія, Федеративна Республіка Німеччина);

- **напівпрезидентська або парламентсько-президентська республіка** – глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду або його частини (насамперед кандидатуру прем'єр-

міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом (Україна, Фінляндія, Франція);

– **парламентська монархія** – глава держави (монарх) не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом і лише йому підзвітний (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія);

– **дуалістична монархія** – глава держави (монарх) особисто формує склад уряду, яким керує сам або через призначеного ним прем'єр-міністра.

На сьогодні президентські і напівпрезидентські республіки найбільше поширені в країнах Америки, Африки; парламентські республіки і парламентські монархії – у країнах Європи; дуалістичні монархії зустрічаються у деяких країнах Африки, Близького Сходу.

Колишні радянські держави, які були парламентськими республіками, трансформувались переважно у республіки напівпрезидентські (зокрема, Україна) або ж президентські (Туркменістан).

3. Основні види державного устрою

Простий (унітарний) державний устрій характеризується тим, що усі територіальні частини держави не мають свого суверенітету та інших ознак самостійної державності. Вони є лише її адміністративно-територіальними підрозділами, утвореннями (наприклад, області в Україні, воєводства у Польщі, графства у Великій Британії, провінції в Італії).

Щоправда, до складу деяких унітарних держав можуть входити так звані автономні територіальні утворення (наприклад, в Іспанії, Данії, Португалії, Україні). Автономія у таких випадках може бути політичною (Філіппіни) або територіальною (Індія).

Складний (федеративний) державний устрій характеризується тим, що територіальні частини держави мають суверенітет, належні ознаки державності (США, Швейцарія).

Від федеративних держав слід відрізнити регіональні або інші союзи держав (наприклад, Організація Американських Держав, Європейський Союз, Рада Європи тощо). Різновидом союзу держав може бути також їхня **конфедерація** (конфедеративне об'єднання).

4. Основні види державного режиму

Демократичний – державна влада здійснюється з дотриманням буттєвих прав і свобод людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (загальні вибори, референдуми тощо) та діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення та здійснення державної політики.

Демократичний режим має такі різновиди: ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Тоталітарний – державна влада здійснюється з істотним обмеженням або порушенням буттєвих прав і свобод людини; скороченням або усуненням легальних можливостей вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення (зокрема, обмеження діяльності громадських об'єднань, які їх представляють); на основі зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки (олігархії, партійної бюрократії) або однієї особи. Останній різновид тоталітаризму отримав назви «автократія» або ж «вождизм».

Тоталітаризм існував і у вигляді таких державних режимів, як: расистський, нацистський, фашистський, військово-диктаторський, державно-терористичний, партійно-бюрократичний.

Сучасні державні режими:

– *демократичний* (найбільш поширений у державах Європи, Центральної та Північної Америки);

– *тоталітарний* (зберігається в окремих країнах Близького Сходу й Африки).

Тема 8

ОБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО. ІНШІ СОЦІАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ ПОВЕДІНКИ

1. Загальне поняття й ознаки об'єктивного юридичного права.
2. Об'єктивне юридичне право та юридична свідомість.

1. Загальне поняття й ознаки об'єктивного юридичного права

Об'єктивне юридичне право – це система формально обов'язкових загальних правил фізичної поведінки, які встановлені чи санкціоновані (схвалені) державою (або об'єднанням держав), виражають загальносоціальні інтереси, а також інтереси насамперед домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства (або групи суспільств у світі), спрямовані на врегулювання суспільних відносин та забезпечуються організаційною, ідеологічною і, за необхідності, примусовою діяльністю держави (або об'єднань держав).

У наведеній дефініції відображено два можливі шляхи формування об'єктивного юридичного права. Перший полягає у тому, що у певному суспільстві відповідна держава є первинним, початковим «автором», творцем виникнення юридичного загального правила поведінки, діяльності – юридичної норми. Йдеться про ситуацію, коли до цього волевиявлення держави такого правила поведінки взагалі не існувало у суспільстві (наприклад, правила про сплату податків державі). У другому ж випадку йдеться про ситуацію, коли загальне правило поведінки певного змісту існувало ще й до державного волевиявлення з цього питання (наприклад, певна звичаєва або ж моральна норма). Але на якомусь етапі розвитку суспільства держава з певних причин схвалює таке правило і робить його формально обов'язковим, забезпечуючи його здійсненність специфічними засобами.

В якому сенсі таке явище є об'єктивним, раніше було вже роз'яснено; в якому ж розумінні воно є явищем юридичним – про це вже теж ішлося (Тема 2). Та, крім цього, слід відповісти ще й на таке, дуже важливе, питання: чому для позначення державних формально обов'язкових норм упродовж усієї історії державно-організованого суспільства використовується саме термін «право», а не якийсь інший?

Цей факт, як видається, можна пояснити передовсім зацікавленістю будь-якої держави в тому, щоб встановлені чи санкціоновані нею правила поведінки сприймалися *усіма* суб'єктами суспільства, як дещо *правильне, праведне, правдиве, справедливе*. Заради цього і сама етимологія обґрунтування зазначеного слова (терміна) «підключається» державою для ідеологічного забезпечування підтримки її політики, яка виражається в таких правилах. Проте, зауважу, що *лише реальна соціальна практика може засвідчити*, чи є справді такими ці норми, тобто, чи сприяють вони насамперед здійсненню і захисту буттєвих прав і свобод кожної людини та усіх інших суб'єктів, чи, навпаки, сприяють задоволенню інтересів тільки однієї (домінуючої) частини суспільства.

Що ж стосується такої ознаки норм об'єктивного юридичного права, як їхня формальна обов'язковість, то вона полягає у тому, що вони повинні виконуватися усіма без винятку суб'єктами, чию поведінку (діяльність) вони регулюють – незалежно від того, чи погоджується якийсь із них з цими правилами. І, нарешті, загальність (нормативність) таких правил означає, що їхня чинність, регулятивна дія поширюється на певний вид суб'єктів, які персонально не визначені.

Втім, об'єктивне юридичне право – це лише один із різновидів соціальних норм, закономірно існуючих і функціонуючих у соціально неоднорідному суспільстві.

Соціальна норма – це зумовлене об'єктивними закономірностями правило фізичної поведінки (діяльності) суб'єкта, яке має загальний характер, виражає волю певної частини або ж усього суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу.

Загальний характер такого правила полягає в тому, що воно розраховане, знову ж, не на одиничну ситуацію, а на певний вид ситуацій, вид суспільних відносин.

Соціальні норми класифікуються таким чином:

1) за їхнім генезисом, тобто за джерелом і способом утворення –

- ***моральні;***
- ***юридичні*** (правові);
- ***корпоративні*** (норми громадських об'єднань);

2) за сферою суспільних відносин, що ними регулюються –

- ***економічні;***
- ***політичні;***
- ***культурні;***
- ***побутові;***
- ***сімейні*** тощо.

Для кращого усвідомлення сутності і специфіки соціальних норм, встановлених чи санкціонованих державою (система яких становить об'єктивне юридичне право), їх потрібно порівняти з: а) тими нормами, що колись існували у соціально однорідному суспільстві, і б) нормами, що існують у соціально неоднорідному, державно-організованому суспільстві водночас, «паралельно» з таким правом.

Ознаки, які відрізняють юридичні норми від норм поведінки у первісному, соціально однорідному суспільстві

Юридичні норми:

1) юридичні норми виникають внаслідок встановлення чи санкціонування державою;

2) виражають волю домінуючої частини суспільства;

3) зазвичай розмежовують права й обов'язки;

4) забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом, включаючи і фізичний.

Норми поведінки у первісному суспільстві:

1) виникають внаслідок поширення у свідомості членів суспільства;

2) виражають волю всіх членів суспільства;

3) зазвичай не відрізняють прав від обов'язків;

4) забезпечуються звичкою, внутрішнім переконанням суб'єктів, а також засобами громадського впливу.

Ознаки, які відрізняють юридичні норми від інших соціальних норм у соціально неоднорідному, державно-організованому суспільстві

Юридичні норми:

- 1) виникають лише тоді, коли формується держава;
- 2) встановлюються або санкціонуються державою;
- 3) виражають волю насамперед домінуючої частини суспільства;
- 4) утворюють внутрішню узгоджену цілісність, тобто систему;
- 5) існують у кожному соціально неоднорідному суспільстві лише як одна (єдина) система таких норм;
- 6) формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків;
- 7) зазвичай є формально визначеними за змістом;
- 8) мають наперед визначені певні форми зовнішнього виразу;
- 9) мають точно визначені межі поширення їхньої обов'язковості;
- 10) забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом, включаючи фізичний.

Інші соціальні норми:

- 1) виникають у будь-якому, зокрема додержавному, суспільстві;
- 2) встановлюються або санкціонуються іншими (не державними) суб'єктами суспільства;
- 3) виражають волю різних частин суспільства;
- 4) можуть не бути внутрішню узгодженими, не мати властивостей системи;
- 5) існують у кожному суспільстві у вигляді кількох відносно самостійних, деколи неоднозначних, систем;
- 6) виражені не тільки через права та обов'язки, а й через загальні принципи, цілі, декларації;
- 7) нерідко позбавлені змістовної формальної визначеності;
- 8) можуть виражатися у будь-яких, навіть наперед не фіксованих формах;

9) межі їхньої обов'язковості не завжди формально визначені;

10) забезпечуються тільки внутрішнім переконанням, звичкою або засобами громадського впливу.

Своєрідною системою соціального регулювання є система таких правил діяльності, які встановлені або санкціоновані *кількома державними чи міждержавними (міжнародними) організаціями*, виражають їхню узгоджену волю і спрямовані на регулювання їхніх відносин між собою, а також з іншими суб'єктами. Для позначення поняття, яке відображає такий феномен, теж використовується термін «право» (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право). Специфіка цього феномена досліджується наукою міжнародного права, яка спирається на положення загальної теорії права і держави.

Крім соціальних, існують також інші різновиди норм *фізичної* поведінки, зокрема правила технічні (нормативи поведіння з технікою), фізіологічні (біологічні), медичні, екологічні, агрономічні тощо. Зачіпаючи у багатьох випадках інтереси людей, їхніх спільнот, об'єднань, вони, внаслідок цього, набувають певного соціального значення, а тому нерідко «озброюються» відповідними засобами соціального контролю і забезпечення, а отже, функціонують як норми соціальні.

Від різноманітних правил фізичної поведінки (вчинків) суб'єктів слід відрізняти правила *інтелектуальної* (розумової, теоретичної, духовної) діяльності, наприклад, правила з'ясування, розуміння, інтерпретації (тлумачення), правила логічних чи математичних операцій, правила ауто-психотренінгу (медитації).

Нарешті, не слід забувати, що на поведінку людини, діяльність інших суб'єктів суспільного життя впливають не тільки (а зрештою, й не стільки) різноманітні соціальні норми, а й регулятори ненормативні (наприклад, твори мистецтва, художня та публіцистична література), внутрішньопсихічні явища (емоції, підсвідомість, інтуїція, сумління, переконання, вірування та ін.), природничі феномени (біоенергетичні фактори, фізіологічні потреби, інстинкти, вроджені рефлексії та ін.).

Одним із таких регуляторів, безпосередньо пов'язаних із об'єктивним юридичним правом, є й юридична свідомість.

2. Об'єктивне юридичне право та юридична свідомість

Як зазначалось, формально обов'язкові норми держави, система яких утворює об'єктивне юридичне право, є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності держави, її певних органів. Отже, безпосереднім, найближчим джерелом загальних правил поведінки, встановлюваних чи таких, що санкціонуються державою, є свідомість тих осіб, котрі входять до складу її відповідних органів, тобто їхні погляди стосовно цілей, змісту і форми виразу таких правил. Тому така свідомість якраз і вважається свідомістю юридичною.

Вона притаманна, безперечно, не тільки «авторам» юридичних норм, а й усім людям та їхнім спільнотам і об'єднанням, які так чи інакше обізнані, стикаються або можуть «сконтактувати» з об'єктивним юридичним правом.

Охарактеризовані вище різні види соціальних норм є складовою частиною відповідних форм індивідуальної чи колективної свідомості тих чи інших суб'єктів суспільства і, будучи виявленими назовні, об'єктивованими, мають певний вплив на людську поведінку, діяльність. З-поміж таких форм свідомості – економічної, політичної, моральної та інших – виділяють, зокрема, і свідомість, об'єктом якої є позитивістсько-правові явища, насамперед об'єктивне юридичне право. Тож цю форму свідомості можна вважати юридичною свідомістю (на відміну від свідомості буттєво-правової).

Юридична свідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів стосовно чинного або бажаного юридичного права, а також пов'язаної з ним діяльності.

Склад юридичної свідомості

У ньому виділяють такі елементи:

1) за змістом правових поглядів, уявлень –

– **інформаційний**, або когнітивний – знання про зафіксовані в юридичних нормах права, обов’язки, заборони та про юридично значущу діяльність;

– **оцінювальний**, або аксіологічний – психічне ставлення до законодавства, до його складових частин: позитивне, негативне, байдуже;

– **регулятивний** – психічна установка стосовно поведінки, врегульованої юридичними нормами (схильність, готовність, налаштованість суб’єкта виконувати або ж, навпаки, порушувати приписи юридичних норм);

2) за формою (способом) відображення юридичних явищ –

– **поняття** про такі явища (наприклад, поняття форми юридичної норми);

– **погляди** (наприклад, на роль законів у системі законодавства або щодо причин правопорушень);

– **уявлення** (скажімо, уявлення про образ судді чи іншого представника юридичної професії);

– **почуття** (наприклад, почуття справедливості чи несправедливості судового рішення, почуття особистої відповідальності за дотримання закону, за виконання вимог договору);

3) за рівнем відображення юридичних явищ –

– **юридична психологія** – це юридична свідомість, яка постає з буденної практики суб’єкта, у процесі його зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями і тому формується здебільшого стихійно, спорадично, несистематизовано; вона не осмислена теоретично, не впорядкована логічно; у ній переважають непоняттєві форми відображення;

– **юридична ідеологія** – логічно систематизована, теоретично осмислена юридична свідомість, в якій переважають концептуалізовані, «інтелектуалізовані» форми відображення; вона формується насамперед через спеціалізовану юридичну освіту, через юридичні наукові дослідження.

Втім, обидві частини юридичної свідомості включають як інтелектуальні, так і емоційні елементи (хоча й, так би мовити, у різних пропорціях), а також як правильні, істинні, так і помилкові знання про юридичні явища (хоча теж у неоднакових «дозах»);

- 4) за територіальною поширеністю –
- **загальна**;
 - **локальна** (місцева, регіональна);
- 5) за суб'єктами (носіями) юридичної свідомості –
- **індивідуальна**;
 - **колективна** (загальнонародна, етнічна, класова, релігійна, молодіжна, професійна тощо);
- б) за характером діяльності носіїв юридичної свідомості –
- **професійно-юридична** – практично-юридична (наприклад, юридична свідомість суддів, юрисконсультів організацій), науково-юридична (наприклад, юридична свідомість науковців дослідно-юридичних установ, викладачів юридичних навчальних закладів);
 - **професійно-неюридична** (наприклад, юридична свідомість керівників підприємств, лікарів, бухгалтерів);
 - **непрофесійна** (наприклад, юридична свідомість учнівської молоді).

Взаємодія юридичної свідомості та юридичного регулювання

Вплив юридичної свідомості на юридичне регулювання полягає в тому, що вона:

- 1) слугує найближчим ідейним джерелом норм об'єктивного юридичного права;
- 2) прогнозує і визначає зміни, вдосконалення, розвиток норм об'єктивного юридичного права, безпосередньо зумовлює юридичну правотворчість;
- 3) є засобом, «каналом» тлумачення (з'ясування смислу) юридичних норм;
- 4) є ідеологічною (духовною) гарантією правильного тлумачення, застосування і реалізації права, додержання законності (проте юридична свідомість, за певного її стану, здатна відігравати і протилежну роль);
- 5) може використовуватись як інструмент подолання прогалин у законодавстві при його застосуванні;
- 6) є чинником вибору – в межах юридичної норми – доцільного, оптимального варіанта рішення, поведінки (наприклад,

при визначенні заходів юридичної відповідальності за правопорушення);

7) виступає фактором виховання поваги (чи, за певного стану юридичної свідомості, навпаки, неповаги) до об'єктивного юридичного права.

Вплив об'єктивного юридичного права та й усього юридичного регулювання на юридичну свідомість полягає у тому, що вони виступають найважливішими джерелами:

- 1) формування,
- 2) перетворення,
- 3) розвитку юридичної свідомості.

Щоправда, зміст, напрям цього впливу може бути неоднозначним: він залежить від якості законодавства, від його відповідності реальним потребам та інтересам людей певних соціальних груп, від рівня роботи державного апарату, від кваліфікованості і правової культури юристів, інших осіб, від стану законності в країні, регіоні, певній організації.

Тема 9

ОБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО У СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Співвідношення об'єктивного юридичного права з іншими соціальними явищами.
2. Взаємозв'язок держави та об'єктивного юридичного права.
3. Функції юридичного права (юридичного регулювання).

1. Співвідношення об'єктивного юридичного права з іншими соціальними явищами

Як одне з неодмінних явищ соціально неоднорідного суспільства об'єктивне юридичне право існує, «живе» в оточенні інших різноманітних соціальних феноменів, які так чи інакше, з одного боку, впливають на нього, а з іншого, – самі зазнають його впливу. Тільки з'ясувавши зміст і напрями таких «контактів», можна правильно зрозуміти сутність об'єктивного юридичного права, його глибинні закономірності, можливості, «соціальні здатності», його роль у суспільному житті.

Співвідношення економіки і права:

1) економіка (передусім суспільні виробничі відносини) визначає зміст права; цей вплив може бути як прямим, безпосереднім (наприклад, право держави розпоряджатися тими засобами виробництва, власником яких вона є), так і непрямим (скажімо, визначення державою розміру податків, встановлення нею правил технічної чи екологічної безпеки, визначення мінімального розміру заробітної плати);

2) економіка визначає зміст об'єктивного юридичного права здебільшого не стільки безпосередньо, скільки опосередковано, тобто через інші соціальні явища (насамперед через соціальну, зокрема класову, структуру суспільства, політику, мораль, юридичну свідомість та ін.);

3) окрім економіки, на право справляють різний, відносно самостійний, вплив також інші соціальні явища;

4) право, зі свого боку, діє на економіку, справляючи так званий зворотний вплив на неї. Отож саме право здатне слугувати дієвим фактором впливу на економічний стан, економічний розвиток відповідного суспільства.

Проблема співвідношення економіки і права, тобто продуктивних сил суспільства і домінуючих у ньому виробничих відносин, з одного боку, та об'єктивного юридичного права, яке створюється державою і функціонує у певному конкретно-історичному суспільстві, з іншого, належить до одного з основних питань соціальної філософії, а зрештою, й філософії права. Фундаментальне, вихідне положення про те, що будь-яке об'єктивне юридичне право глибинно, докорінно зумовлюється рівнем економічного розвитку суспільства, найпереконливішого обґрунтування вперше дістало у середині XIX ст. у вченні, яке було названо «історичний матеріалізм». Класичними засновниками цього вчення були відомі німецькі вчені-суспільствознавці Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Вони довели, що у будь-якому суспільстві реальні умови матеріального існування, виживання людей, які неминуче, так чи інакше, належать до різнорідних його частин, соціальних угруповань (етносів, економічних класів, різноманітних спільнот, об'єднань тощо), об'єктивно формують, породжують у них економічні, матеріальні інтереси, які, зазвичай, стають вирішальним фактором їхньої поведінки у тих чи інших суспільних відносинах, обставинах, ситуаціях.

Співвідношення політики і права:

1) право залежить від політики, насамперед політики домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства; воно є формою вияву та засобом здійснення цієї політики;

2) у праві виражена тільки та політика домінуючої частини суспільства, якій вона прагне й якій здатна надати загальної обов'язковості за посередництва державних приписів, правил (з урахуванням сприяння чи, навпаки, протидії інших частин суспільства);

3) право – це серцевина, концентрований вираз найважливішої політики домінуючої частини суспільства;

4) політика конституюється у праві у вигляді формально визначених за змістом норм поведінки через встановлення дозволів, обов'язків та заборон.

Але й політика, зі свого боку, залежить від об'єктивного юридичного права: адже воно є засобом: а) декларування, виразу політики; б) здійснення, реалізації політики; в) захисту, гарантування політики; г) пропагування гарантування певної політики.

З викладеного стає зрозумілим, що кожен юрист у своїй професійній діяльності, так чи інакше, впливає на політичну ситуацію у суспільстві, прямо, а частіше опосередковано, втручається у вплив правового регулювання на політику. Тому не буде особливим перебільшенням стверджувати, що практикуючий юрист має усвідомлювати, які саме політичні наслідки буде спричиняти його фахова діяльність.

2. Взаємозв'язок держави та об'єктивного юридичного права

Право (як явище юридичне) і держава виникають водночас, вони є взаємозалежними у своєму походженні. Зокрема, слід мати на увазі, що глибинні соціальні причини, внаслідок яких сформувалось об'єктивне юридичне право, є тими ж самими, що й причини, які зумовили утворення держав (Тема 3).

Об'єктивне юридичне право залежить від держави у його:

- 1) виникненні;
- 2) сталості, непорушності;
- 3) здійсненні, втіленні в життя;
- 4) розвитку, вдосконаленні;
- 5) авторитетності, престижності.

Держава, зі свого боку, залежить від об'єктивного юридичного права у:

- 1) своїй організації, структурі;
- 2) здійсненні своїх функцій;
- 3) трансформації, вдосконаленні своїх органів;
- 4) авторитетності, престижності.

Коли ж йдеться про здійснення державних функцій, то розрізняють його правові і неправові форми.

Правові форми виконання функцій держави – це такі її діяння (її органів, службових чи уповноважених нею інших суб'єктів), які здійснюються у передбачених законодавством чи іншими джерелами права випадках за легалізованою процедурою, спрямовані на виконання державних функцій та тягнуть юридичні наслідки, передбачувані актами таких суб'єктів.

Юридичний акт – це формально обов'язкове волевиявлення держави (її органу або уповноваженого нею суб'єкта).

Класифікація юридичних актів:

- 1) за владно-регулятивною (юридичною) природою –
 - **правотворчі** (нормативно-юридичні);
 - **правотлумачні** (правороз'яснювальні, інтерпретаційні);
 - **правозастосовні** (індивідуально-юридичні);
- 2) за способом об'єктивації, зовнішнього вияву –
 - **письмові** (документальні);
 - **усні** (вербальні);
 - **конклюдентні** (фізичні, діяльнісні).

Залежно від найчастіше використовуваних державою юридичних актів розрізняють такі **різновиди правових форм виконання її функцій:**

1) **правотворча діяльність** – встановлення або санкціонування юридичних норм, тобто формально обов'язкових правил фізичної поведінки загального характеру;

2) **правозастосовна діяльність** – встановлення, на основі і відповідно до юридичних норм, індивідуальних формально обов'язкових правил поведінки щодо тих суб'єктів, які мають реалізовувати, здійснювати ці норми.

Неправові форми виконання функцій держави: матеріально-технічна діяльність (виробництво певних благ, виконання робіт, надання послуг); організаційна діяльність (здійснюване неюридичними засобами, тобто без видання юридичних актів, встановлення зв'язків, взаємовідносин між «адресатами» юридичних норм, орієнтування, спрямування їхньої поведінки на виконання таких норм).

3. Функції юридичного права (юридичного регулювання)

Функції об'єктивного юридичного права відображають його предметно-змістовну роль, його «роботу» у суспільстві. Тому знання цих функцій дозволяє скласти уявлення про те, чого слід очікувати від функціонування об'єктивного юридичного права (юридичного регулювання). Крім того, через пізнання таких функцій усвідомлюється соціальна значущість юридичної діяльності, а також діяльності тих посадових осіб, чю роботу так чи інакше впроваджено в юридичне регулювання.

Функції об'єктивного юридичного права – це основні напрями його змістовного впливу на людину і суспільство (суспільні відносини).

Класифікація функцій права (юридичного регулювання)

Функції права розподіляють на загальносоціальні та спеціально-соціальні (регулятивні).

До загальносоціальних функцій належать:

1) **гуманістична** – сприяння здійсненню, охорона і захист буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів;

2) **організаторська** – встановлення, зміна і припинення відносин між учасниками суспільного життя;

3) **управлінська** – спрямування діяльності учасників суспільного життя на виконання певних соціальних завдань, на розв'язання певних соціальних проблем;

4) **комунікативна** – інформування учасників суспільного життя про державно-владну волю, забезпечення їхнього заочного «спілкування» з правотворчими органами держави;

5) **орієнтаційна** – вказівка на припустимі державою, соціально прийнятні шляхи і засоби задоволення потреб й інтересів учасників суспільного життя;

6) **оцінювальна** – оцінювання з позиції законодавства держави, начебто її «очима», власних діянь, а також поведінки інших суб'єктів;

7) **ідеологічно-виховна** – участь у формуванні в людей певного світогляду, у прищепленні їм певних моральних, правових, політичних поглядів і переконань;

8) **пізнавальна**, або **гносеологічна** – здатність об'єктивного юридичного права слугувати джерелом знань про основні «параметри» конкретного суспільства: про його економічний, політичний, соціальний і державний устрій, про його мораль, культуру, звичаї, про взаємовідносини між його різними соціальними групами.

Зазначені функції є *загальносоціальними* у тому сенсі, що вони здійснюються за посередництва не тільки об'єктивного юридичного права, а й, тією чи іншою мірою, багатьох інших соціальних явищ, зокрема неюридичних соціальних норм, суспільної свідомості (особливо моральної), політики, релігії, мистецтва, громадських об'єднань.

А ті функції, які здатне виконувати лише (або найбільш дієво) юридичне право, є його спеціально-соціальними функціями. До них належать:

1) **закріплююча** – фіксація, визнання, утвердження суспільних відносин, які виникли й існували ще до прийняття відповідної юридичної норми;

2) **стимулююча** – сприяння поширенню і розвитку певних, вже існуючих, суспільних відносин;

3) **творча** – ініціювання формування таких суспільних відносин, яких взагалі не існувало до встановлення відповідної юридичної норми;

4) **обмежувальна** – встановлення рамок, «кордонів» щодо існування певних відносин або недопущення їхнього поширення, збільшення;

5) **витіснявальна** – сприяння звуженню сфери або усуненню певних відносин.

Неабияку роль у здійсненні усіх зазначених функцій об'єктивного юридичного права відіграє практична діяльність фахівців-юристів.

Тема 10

СУТНІСНА ТИПОЛОГІЯ ОБ'ЄКТИВНОГО ЮРИДИЧНОГО ПРАВА. СУТНІСТЬ ПРАВА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

1. Сутнісна типологія об'єктивного юридичного права.
2. Принципи об'єктивного юридичного права.
3. Право соціально-демократичної орієнтації.
4. Конкретно-історичні принципи об'єктивного юридичного права.

1. Сутнісна типологія об'єктивного юридичного права

Як зазначалося в п. 1 теми 1, *соціальна сутність явищ* – це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства.

З огляду на сформульовану вище дефініцію об'єктивного юридичного права та на розуміння соціальної сутності будь-яких суспільних явищ є підстави виснувати, що сутність такого права, як, до речі, і сутність держави, має двоїстий характер.

Будь-яке таке право покликане задовольняти, з одного боку, потреби та інтереси усього суспільства як єдиного цілого, а з іншого, – водночас потреби та інтереси його домінуючої частини.

Неодмінною умовою пізнання соціальної сутності об'єктивного юридичного права є історична типологізація численних найрізноманітніших юридичних систем – як тих, що існували колись, так і тих, що існують сьогодні.

Історичний тип об'єктивного юридичного права – це сукупність суттєвих властивостей, притаманних усім юридичним системам, які спираються на певний тип

виробничих відносин і відповідний йому тип держави та виражають соціальну сутність і змістовно-регулятивну спрямованість юридичного регулювання у соціально неоднорідному суспільстві.

Поділяти юридичні системи на ті чи інші різновиди (класи, групи тощо) можна й за іншими критеріями. Зокрема, за *характером домінуючих джерел* (зовнішніх форм права), за *історичною послідовністю їхнього формування* (за «хронологією» виникнення), за *особливостями методів юридичного регулювання і засобів його забезпечення*. Усі зазначені класифікації («типологізації»), відображаючи певні реальні аспекти, грані об'єктивного юридичного права, юридичного регулювання, мають неабияке пізнавальне і практичне значення.

Проте жодна з них не спроможна дати відповідь на питання про те, волю якої саме частини соціально неоднорідного суспільства певної держави (або групи держав) виражає і реалізовує певне об'єктивне юридичне право у першу чергу. А без такої відповіді його справжня соціальна сутність залишається нерозкритою, прихованою.

Оскільки ж таке право є продуктом державної діяльності, згадана типологізація об'єктивного юридичного права не може не співпадати принципово із зазначеною раніше типологією держав (Тема 3). Тому видається обґрунтованим виділяти такі *історичні типи об'єктивного юридичного права (юридичного регулювання)*:

- 1) *племінно-бюрократичний*;
- 2) *рабовласницький*;
- 3) *феодалний*;
- 4) *буржуазний*;
- 5) *соціалістичний*;
- 6) *перехідний до соціально-демократичного (право соціально-демократичної орієнтації)*;
- 7) *соціально-демократичний* (у майбутньому).

Останній із зазначених типів права на сьогодні (як і відповідний тип держави) є лише прогнозованим. Поняття об'єктивного юридичного права цього типу можна визначити таким чином:

Соціально-демократичне право – це система формально обов'язкових загальних норм фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані соціально-демократичною державою, виражають волю більшості населення країни, насамперед середнього класу (трудівників-власників), спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і загальносоціальних потреб та реально забезпечують максимальне здійснення і захист буттєвих прав і свобод людини, спільнот і об'єднань на засадах свободи, справедливості, солідарності.

2. Принципи об'єктивного юридичного права

Принципи об'єктивного юридичного права – це керівні засади (ідеї), які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування і розвитку людини й суспільства та визначають зміст і спрямованість юридичного регулювання.

Значення цих принципів полягає в тому, що вони у стислому вигляді концентровано відображають найсуттєвіші, соціально-змістовні властивості права, є начебто його квінтесенцією, соціальним «обличчям».

Види принципів права:

- загальнолюдські (основоположні);
- типологічні;
- конкретно-історичні (загальні, галузеві, міжгалузеві).

Загальнолюдські (основоположні) принципи об'єктивного юридичного права – це концептуальні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі здобутки правової історії людства та закріплені у міжнародних нормативних документах всесвітнього рівня.

До них належать, зокрема, такі засади:

- 1) закріплення в об'єктивному юридичному праві буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільства;

2) юридична (формально визначена і загальнообов'язкова) рівність одновидових суб'єктів і перед державою, і перед законом;

3) вихідним, первинним офіційним джерелом суб'єктивних юридичних прав і обов'язків особи має бути тільки закон як акт нормативного волевиявлення народу (референдуму) або вищого представницького колективного органу державної влади;

4) взаємопов'язаність (єдність) юридичних прав і обов'язків суб'єктів;

5) поведінка людей, а також їхніх об'єднань повинна регулюватись, зазвичай, за загальнодозвільним типом юридичного регулювання: «можна чинити все, крім того, що прямо заборонено законом»;

6) діяльність органів і службових осіб держави має регулюватись, зазвичай, за спеціальнодозвільним типом юридичного регулювання: «можна чинити лише те, що прямо дозволено законом»;

7) закріплення в нормах об'єктивного юридичного права процедурно-процесуальних механізмів здійснення і захисту суб'єктивних юридичних прав і виконання юридичних обов'язків людей та інших суб'єктів суспільного життя;

8) правосуддя (розв'язання суперечок, конфліктів з приводу здійснення прав і обов'язків людьми та іншими учасниками суспільного життя) здійснюється спеціальними незалежними органами держави (судами) і слугує найефективнішою юридичною гарантією прав і свобод людини;

9) юридична відповідальність особи може мати місце тільки у разі вчинення нею винного протиправного діяння;

10) впровадження презумпції невинуватості особи – особа вважається невинуватою доти, доки її вину у вчиненні правопорушення не встановлено судом або іншим компетентним органом держави у визначеному законом порядку.

Типологічні принципи об'єктивного юридичного права – це такі його керівні засади (ідеї), які, будучи притаманними всім юридичним системам певного історичного типу, відображають соціально-змістовну сутність цього права.

3. Право соціально-демократичної орієнтації

Право соціально-демократичної орієнтації – це система формально обов'язкових загальних норм фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані державою, зорієнтованою на соціальну демократію, виражають волю більшості населення країни, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і загальносоціальних потреб, зокрема з метою створення умов для здійснення і захисту буттєвих прав і свобод людини й інших суб'єктів, та забезпечуються державою.

Типологічні принципи права соціально-демократичної орієнтації:

1) *гуманізація права* – поступове втілення в його норми загальнолюдських принципів права; розширення законодавчого закріплення буттєвих прав і свобод людини; розширення сфери загальнодозвільного регулювання; піднесення рівня справедливості юридичного регулювання;

2) *соціалізація права* – його спрямування на формування і забезпечення консенсусу між різними соціальними верствами населення, класами, групами; збільшення питомої ваги законодавства, яке гарантує соціальну захищеність кожної людини;

3) *економічна індивідуалізація права* – закріплення й охорона різноманітних форм власності, насамперед приватної, на засоби виробництва та інші об'єкти, забезпечення економічної свободи власників та інших суб'єктів;

4) *етнізація та інтернаціоналізація права* – відтворення у його нормах національної самобутності і національно-культурних надбань та водночас його адаптація до регіональних і світових правових стандартів.

Одна з особливостей сучасних перехідних юридичних систем соціально-демократичної орієнтації полягає в тому, що їхні типологічні принципи поступово наповнюються загальнолюдськими основоположними правовими засадами, поступово підвищуються до рівня останніх. У цьому й вбачається нездоланність правового прогресу, впровадження най-

кращих юридичних здобутків людської цивілізації у сучасну соціальну практику.

4. Конкретно-історичні принципи об'єктивного юридичного права

Конкретно-історичні принципи об'єктивного юридичного права – це керівні засади (ідеї), які відображають специфіку об'єктивного юридичного права певної держави у реальних соціальних умовах (наприклад, принцип федеративності права у США або у Російській Федерації). Вони поділяються на принципи: *загальні* (для усього національного права), *галузеві* і *міжгалузеві*.

Галузеві принципи права охоплюють лише одну галузь, міжгалузеві – кілька галузей об'єктивного юридичного права певної держави (наприклад, галузевий принцип диспозитивності у цивільному праві; міжгалузевий принцип гласності судочинства у цивільно-процесуальній, кримінально-процесуальній, адміністративно-процесуальній і господарсько-процесуальній галузях права).

Загальнолюдські основоположні і типологічні принципи об'єктивного юридичного права входять до предмета науки загальної теорії права. Дослідження і формулювання інших же різновидів його принципів здійснюють загальні теорії тих чи інших національних юридичних систем, а також відповідні національні галузеві юридичні науки.

Тема 11

ЗОВНІШНІ ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ОБ'ЄКТИВНОГО ЮРИДИЧНОГО ПРАВА. ФОРМАЛЬНО-ДЖЕРЕЛЬНА ТИПОЛОГІЯ ЮРИДИЧНИХ СИСТЕМ СВІТУ

1. Загальне поняття зовнішніх форм об'єктивного юридичного права. Їхні види.
2. Національні юридичні системи світу: поняття та формально-джерельна класифікація.
3. Особливості формально-джерельних типів національних юридичних систем.

1. Загальне поняття зовнішніх форм об'єктивного юридичного права. Їхні види

Оскільки юридичні норми мають стати відомими тим учасникам суспільного життя, поведінку, діяльність котрих вони призначені регулювати, їхній зміст має бути так чи інакше сконструйований та виявлений назовні, об'єктивований, тобто виражений у певних знакових матеріальних «джерелах». Ці джерела, тобто способи вираження юридичних норм, відображаються поняттям *зовнішньої форми права*.

Загалом кажучи, **форма об'єктивного юридичного права – це спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього вираження змісту юридичної норми.**

Відповідно, розрізняють *внутрішню форму* юридичної норми – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) та *зовнішню форму* – такий спосіб об'єктивізації, зовнішнього вияву, матеріально-знакової фіксації змісту норми, який засвідчує її загальну формальну обов'язковість та державну гарантованість.

Щоправда, слід зауважити, що у прямому сенсі ідеологічним (психічним) джерелом юридичної норми є представлена державою воля домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства (або ж усього суспільства), зміст якої визначається певними, життєво зумовленими, потребами цих суб'єктів. А самі ці потреби (та й інтереси, що їх відображають) становлять «матеріальне» джерело такої волі.

Отже, тут термінопоняття «джерело права» у розглядуваному (юридичному) аспекті має дещо умовний, специфічний, «фаховий» смисл.

Види зовнішніх форм (джерел) об'єктивного юридичного права:

1) **юридичний звичай** – санкціоноване і забезпечуване державою вже існуюче загальне звичаєве правило поведінки. Різновидом такого звичаю може бути, наприклад, релігійна норма, загальнообов'язковість якої почала забезпечуватись також державою;

2) **юридичний прецедент** – об'єктивоване (виражене зовні) рішення органу держави, ухвалене в конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні наступних аналогічних справ;

3) **нормативно-юридичний договір** – встановлене за взаємною домовленістю кількох певних суб'єктів об'єктивоване загальне правило поведінки, формальна обов'язковість якого для них забезпечується державою;

4) **нормативно-юридичний акт** – письмовий документ компетентного органу держави (або уповноваженого нею органу місцевого самоврядування чи громадського об'єднання), в якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки загального характеру.

5) **нормативні висновки, судження вчених чи висококваліфікованих юристів-практиків**, які визнаються формально обов'язковими компетентними державними органами (**юридична доктрина**).

6) **релігійні канонічні тексти**. Вони використовуються у тих державах (найчастіше країнах Африки та Океанії), які належать до теократичних, тобто таких, у яких приписи, правила,

норми певної релігії офіційно визнані загальнообов'язковими для всіх членів суспільства і їхнє виконання забезпечується державними, у тому числі державно-примусовими, засобами. Така ситуація нині спостерігається зокрема там, де панує релігія ісламу, канонічним джерелом якої є Коран.

Зв'язок і співвідношення між сутнісним типом і зовнішньою формою об'єктивного юридичного права відображається такими положеннями:

1) зовнішня форма права зумовлюється насамперед його історичним типом (тобто його конкретно-історичною соціальною сутністю);

2) крім типу права, на його зовнішню форму впливають також інші соціальні явища, фактори (зокрема, внутрішня соціальна ситуація в державі, історичні, національні, культурні традиції, рівень правової культури правотворчих суб'єктів, стан суспільної юридичної свідомості, юридичної науки та ін.), тому у кожному типі права, зазвичай, використовуються кілька його зовнішніх форм;

3) кожному історичному типу права притаманна найбільш поширена, основна його зовнішня форма;

4) форма права здатна, зі свого боку, впливати певною мірою на тип права, тобто на його соціальну сутність.

2. Національні юридичні системи світу: поняття та формально-джерельна класифікація

Юридична система – це система всіх юридичних (державно-вольових) явищ, які існують у певній державі.

До складу означеної системи входять такі основні елементи:

1) система об'єктивного юридичного права (про неї йтиметься в наступній темі), норми якого виражені у тих чи інших зовнішніх формах;

2) діяльність відповідних суб'єктів зі створення, роз'яснення (тлумачення) та застосування юридичних норм;

3) юридичні акти, в яких фіксуються, закріплюються результати такої діяльності;

4) офіційно функціонуюча юридична свідомість та форми (засоби) її прояву, вираження;

5) юридичні відносини між суб'єктами об'єктивного юридичного права;

6) законність – соціальний режим відповідності фізичної діяльності суб'єктів права приписам законів та підзаконних джерел об'єктивного юридичного права.

Вивченню кожного з усіх названих юридичних явищ присвячені деякі попередні і наступні теми курсу, а взаємодія, «співпраця» всіх елементів юридичної системи характеризується в останній, підсумковій темі цієї частини посібника. Зараз же поняття означеної системи визначене насамперед задля того, щоб не ототожнювати з нею *інше* системне юридичне явище – систему об'єктивного юридичного права.

Принагідно нагадаю, що (як зазначалося у Вступній частині посібника), до усіх перерахованих вище явищ термін «юридичні» застосовано у досить умовному сенсі: лише тому, що кожне з них є результатом, наслідком волевиявлення держави, її органів, службових чи посадових осіб. Такі волевиявлення можуть здійснюватися через фізичні дії (поведінку, діяльність), ухвалення рішень, їхню фіксацію у певних письмових документах (актах).

Слід зважати й на те, що до елементів юридичної системи не належать ті юридично значущі явища, котрі її послаблюють, деформують, руйнують (наприклад, незаконні дії та рішення, антидержавна нігілістична юридична свідомість). Такі явища мають, можна сказати, антисистемний характер.

Для відображення ж *усіх* юридично значущих явищ суспільства – як системостворювальних, так і системоруйнівних (антисистемних) – використовується вже інше самостійне поняття: «юридичне життя суспільства».

Від юридичної системи (у викладеному її розумінні) слід відрізнити *загальносоціальну* («природну») правову систему. До її складу входять насамперед буттєві права, свободи й обов'язки людини та інших суб'єктів соціуму, принципи та норми, в яких ці права, свободи й обов'язки відображаються, закріплюються, а також суспільні відносини, що формуються з

приводу виникнення, реалізації, охорони та захисту таких прав, свобод і обов'язків.

У конкретних юридичних системах, що формувалися за певних історичних умов, під впливом тих чи інших соціальних факторів котрась із зазначених вище зовнішніх форм (джерел) юридичних норм набувала домінуючого, стрижневого значення. Тому залежно від поширеності і значущості тих чи інших зовнішніх форм (джерел) юридичних норм національні юридичні системи світу розподіляються на певні групи – так звані «сім'ї»:

1) **нормативно-актна юридична система** (її історично усталена назва – «романо-германська», або «європейсько-континентальна»);

2) **судово-прецедентна юридична система** (її традиційна назва – «англосаксонська», або система «загального права»);

3) **релігійна юридична система;**

4) **традиційна юридична система.**

3. Особливості формально-джерельних типів національних юридичних систем

Кожному з названих видів (формально-джерельних типів) національних юридичних систем притаманні певні особливості. Схарактеризую стисло основні з них.

Нормативно-актна юридична система:

1) домінування з-поміж зовнішніх форм (джерел) об'єктивного юридичного права нормативно-юридичних актів;

2) співвідпорядкованість, субординація нормативно-юридичних актів за їхньою юридичною силою (ієрархічна структура такої системи);

3) систематизованість (зокрема, кодифікованість) певної частини таких;

4) більш-менш чіткий поділ цієї системи на *право приватне*, що регулює насамперед майнові та особистісні відносини, формально рівноправними учасниками яких є люди та їхні об'єднання, різноманітні організації (цивільне, сімейне, трудове, підприєм-

емницьке, господарське, торгове і деякі інші галузі права), та *право публічне*, яке регулює відносини, учасником яких є, хоча б з одного боку, орган держави як носій владних повноважень (конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, кримінально-виконавче та деякі інші галузі права);

5) визнання нормативно-юридичного акта визначальним критерієм офіційної, тобто державної, оцінки діянь як юридично правомірних (законних) чи, навпаки, юридично неправомірних (незаконних);

6) допущення у певних, щоправда доволі поодиноких, випадках судового прецеденту як зовнішньої форми об'єктивного юридичного права.

Всередині цієї сім'ї юридичних систем вирізняють такі підсистеми: «романську» (до якої належать, зокрема, юридичні системи Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Іспанії, Португалії) та «германську» (юридичні системи ФРН, Австрії, Швейцарії, України, Білорусі та ін.).

Певним різновидом зазначеної сім'ї юридичних систем вважають також *право скандинавських держав*, особливістю якого є певна взаємна гармонізованість, а іноді навіть уніфікованість нормативно-юридичних актів, що діють у них, а також помітна правотворча роль судово-прецедентної практики.

Нормативно-актна юридична система домінує й у низці держав *Латинської Америки* (Венесуела, Мексика, Аргентина, Бразилія та ін.), хоча й там існує певна специфіка, зумовлена, зокрема, впливом на них Конституції та законодавства США.

Судово-прецедентна юридична система:

1) провідною формою об'єктивного юридичного права є судовий прецедент;

2) функціонування нормативно-юридичних актів, які завжди входять до складу цієї системи, може суттєво «модернізуватися» судовою практикою їхнього тлумачення та застосування, завдяки чому досить оперативно забезпечується адаптація юридичних норм до соціальних змін;

3) переважна некодифікованість юридичних норм цієї юридичної системи, що до певної міри ускладнює їхнє вивчення та функціонування (щоправда, на сьогодні ця складність

долається завдяки використанню сучасних інформаційно-пошукових систем, зокрема мережі Інтернет).

Всередині цієї сім'ї юридичних систем розрізняють «підгрупи» *англійського права* (Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ще 14 країн Королівської Співдружності) і *права США*. Особливості останнього полягають, *по-перше*, у відносно більшій поширеності нормативно-юридичних актів (зокрема, таких кодексів, яких немає в англійському праві: цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального); *по-друге*, в його федеративній структурі та, *по-третє*, у дещо меншій пов'язаності вищих судових органів навіть власними попередніми прецедентами.

Можна констатувати, що, у певному сенсі, на європейському континенті (у рамках романо-германської юридичної системи) юристи цікавляться насамперед тим, *яким чином закон регламентує певну ситуацію, «матеріальні» права й обов'язки її учасників*; натомість у Великобританії, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, США – тим, *за якою саме процедурою, на основі яких «процесуальних» прав і обов'язків ситуація має бути розглянута судом (чи іншим органом), щоб дійти правильного рішення.*

Так чи інакше, але понад чверть держав світу (станом на червень 2020 р. 53 держави-члени Співдружності націй (попередня назва – Британська Співдружність)) відчули на собі вплив судово-прецедентної юридичної системи.

Релігійна юридична система:

1) провідним джерелом права визнаються канонічні релігійні тексти (в іудаїзмі – Тора (яка згодом в християнській релігії отримала назву «Старий Заповіт») і Талмуд, у християнстві – Біблія, в ісламі – Коран і Сунна, в індуїзмі – Веди);

2) функціонування цих джерел за необхідності опосередковується тлумаченням відповідних фрагментів, міфів, притч, легенд, норм таких текстів, яке здійснюється «довіреними» священнослужителями, а також теологами-юристами, авторитетними знавцями відповідної релігії. Тому реальним джерелом (зовнішньою формою) юридичних приписів у розглядуваній сім'ї юридичних систем слугує також відповідна релігійно-юридична доктрина (вчення), «оздоблена» релігійними текстами;

3) наявність у рамках кожної релігійної сім'ї, зазвичай, кількох напрямів, відгалужень (наприклад, в ісламському праві існує чотири «школи», між якими є змістовні розбіжності; у християнській релігії також існує неабиякий плюралізм напрямів, течій, різноманітних структур);

4) невідгалуженість, неподільність нормативних і ненормативних (індивідуальних) юридичних приписів, що формулювались «мудрецьми» та релігійними суддями, а звідси – помітна казуїстичність цієї сім'ї юридичних систем;

5) формальна невідокремленість нормативів власне юридичних від моральних, внутрішньосімейних, побутових та інших (як прояв синкретизму, нерозчленованості всіх соціальних норм).

На сьогодні такі сім'ї юридичних систем зберігаються у тих країнах, де більша чи значна частина населення сповідує іслам (тепер таких країн нараховується 50, хоча не в усіх з них держава офіційно визнає і забезпечує мусульманське право).

Традиційна юридична система:

1) домінуючою формою права є правовий звичай, тобто традиційно-плеємні, традиційно-общинні норми, згодом так чи інакше санкціоновані державою;

2) юридичні норми у цій сім'ї юридичних систем регулюють відносини не стільки між індивідами, скільки між їхніми групами (сім'ями, родами та ін.), зокрема передбачають можливість колективної відповідальності;

3) питома вага цього права в різних країнах Африки, де воно ще й дотепер зустрічається, не однакова, оскільки в них функціонують і «взірці» колишнього колоніального права метрополій, і сучасні нормативно-юридичні акти новоутворених самостійних держав.

На завершення цього стислого огляду світової юридичної «панорами», так би мовити, юридичної карти світу, слід підкреслити таке: хоча зазначений поділ юридичних систем має неабияку пізнавальну і практичну цінність, він, однак, ґрунтується лише на суто формальних, переважно зовнішніх, критеріях. Тому наведена їхня класифікація (типологізація) сама по собі не спроможна дати відповідь на питання: волю якої частини

населення певної країни (або групи країн) відображає об'єктивне юридичне право, що втілене відповідною державою (або групою держав) у тих чи інших його зовнішніх формах. Доволі важлива суто юридична «типологія» спеціальносоціального (державно-вольового) права і відповідних юридичних систем, *не розкриває їхньої соціальної сутності*. Це завдання спроможна виконати лише соціально-змістовна, «матеріальна» типологія таких юридичних систем (один з варіантів якої було викладено у темі 10).

Втім, зазначені вище формальні особливості юридичних систем світу не слід абсолютизувати. Адже у кожній з них використовуються різні способи, форми викладення національних юридичних норм. Отож, у широкому сенсі, переважна більшість національних юридичних систем є, з огляду на склад формальних джерел їхнього об'єктивного юридичного права, **змішаними**. Вони відрізняються одна від іншої насамперед значенням, роллю, впливом певних превалюючих джерел права стосовно інших їхніх різновидів. Наприклад, в юридичній системі сучасної України, яка безперечно належить до європейської нормативно-актної сім'ї, останнім часом спостерігаються певні законодавчі кроки, «натяки», які надають їй деякі ознаки, так би мовити, судової прецедентності (так, у ст. 13 чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права»; таке ж правило зафіксоване у низці процесуальних кодексів України).

В будь-якому разі, нормативно-юридичні акти, які, так чи інакше, завжди використовувалися і сьогодні використовуються в усіх без винятку юридичних системах, можна вважати, у певному сенсі, незамінною, універсальною зовнішньою формою об'єктивного юридичного права. Пояснити це можна, мабуть, тим, що їм притаманні властивості, які у багатьох випадках надають їм певну перевагу над іншими зовнішніми формами права. До таких **переваг** належать, зокрема, такі властивості **нормативно-юридичних актів**:

– вони завжди мають *письмову* форму зовнішнього виразу;

– це дозволяє найбільш чітко сформулювати зміст, встановлюваних ними прав, обов'язків, заборон;

– такий спосіб їхнього формулювання, як жоден інший, полегшує правильне розуміння змісту юридичного правила поведінки;

– отожд оптимізуються умови однакового розуміння, застосування та реалізації юридичної норми, що сприяє втіленню демократичних принципів рівності всіх перед законом та правової визначеності;

– істотно полегшується внесення змін у нормативну базу юридичного регулювання, узгодження її з розвитком суспільних відносин;

– полегшується, так чи інакше, впорядкування, систематизація юридичних норм (а отже, їхнє відшукування задля вивчення чи застосування і реалізації).

Тема 12

СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄКТИВНОГО ЮРИДИЧНОГО ПРАВА. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

1. Система національного об'єктивного юридичного права: поняття, структура.
2. Критерії (підстави) розподілу юридичних норм за галузями права.
3. Галузі права соціально-демократичної орієнтації.
4. Система законодавства.
5. Систематизація законодавства.

1. Система національного об'єктивного юридичного права: поняття, структура

Для того, щоб забезпечувані державою норми її об'єктивного юридичного права, які регулюють найрізноманітніші суспільні відносини, були реальними та ефективними, вони мають бути узгодженими, несуперечливими за їхнім спрямуванням і змістом, й утворювати певну цілісність, єдність. Такого роду явища, що складаються з частин (так званих «елементів»), між якими існують певні сталі зв'язки, залежності, вважаються явищами системними, одним словом, системами. А згадані зв'язки між елементами такого явища утворюють його структуру.

Отож, *системність* є закономірною, неодмінною властивістю норм об'єктивного юридичного права тієї чи іншої держави. Деформація, руйнування цієї властивості становить аномалію, «хворобу» права, яка може послабити або навіть звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного правотворцем соціального результату.

Соціальне призначення системи права – слугувати нормативною базою, фундаментом державного забезпечення певних суспільних відносин, цілеспрямованого результативного впливу на них з боку держави.

Тому, **систему національного об'єктивного юридичного права** можна визначити як **систему всіх чинних юридичних норм певної держави**.

Структура системи національного об'єктивного юридичного права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певної держави, яка характеризується єдністю й узгодженістю всіх юридичних норм та їхнім розподілом на галузі й інститути права.

Отже, основними структурними елементами, «блоками» цієї системи є:

- 1) **норми права (юридичні норми);**
- 2) **інститути права;**
- 3) **галузі права.**

Не може існувати юридичної норми, яка б не входила до складу певного інституту права і певної галузі права.

Юридичні норми як початковий, первинний елемент системи права будуються, зазвичай, за такою логічною формулою: «якщо – тоді – інакше» (про це йтиметься у темі 14).

Галузь права – це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Інститут права – це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Серед таких інститутів розрізняють *галузеві* (наприклад, у галузі цивільного права інститут договору купівлі-продажу, інститут спадкування) та *міжгалузеві* (скажімо, інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення).

2. Критерії (підстави) розподілу юридичних норм за галузями права

Основними такими критеріями є *предмет* та *метод* юридичного регулювання:

1) **предмет юридичного регулювання** – це певна сфера суспільних відносин, яка врегульована чи має бути врегульована відповідною групою юридичних норм;

2) **метод юридичного регулювання** – це специфічний спосіб владного нормативного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за посередництвом юридичних норм, а також інших юридичних засобів.

Поняття предмета юридичного регулювання дає знання про те, *щоб саме* регулюється правом, а поняття методу юридичного регулювання дає відповідь на питання, *як (яким чином, засобом, способом)* держава здійснює нормативно-регулятивний вплив на суспільні відносини.

Зазначені підстави об'єднання юридичних норм у галузі права є неоднозначними, нерівноцінними: первинним, визначальним з них є саме предмет правового регулювання, який начебто «веде» за собою метод: адже, *як* регулювати залежить від того, *щоб* слід регулювати. Суспільні відносини, які суттєво відрізняються за їхнім характером, змістом, взаємним становищем та взаємодією суб'єктів (скажімо, відносини між слідчим й обвинуваченим та відносини між батьками та їхніми неповнолітніми дітьми), вочевидь, неможливо регулювати одним і тим самим методом.

Основні методи юридичного регулювання:

1) **диспозитивний** – у цьому випадку держава дозволяє суб'єктам, яких вона визнає формально рівними, тобто рівноправними, самим, за їхньою добровільною згодою встановити загальне обов'язкове правило поведінки щодо їхніх взаємних юридичних прав й обов'язків; і здійснення цього, санкціонованого нею правила, вона гарантуватиме, забезпечуватиме. При цьому на таке правило повинні зважати усі інші суб'єкти, що й надає йому загального, тобто нормативного, характеру. (Цей метод ще називають методом формальної рівності чи договірним методом. Він є найбільш поширеним у цивільному (приватному) праві);

2) **імперативний** – у цьому випадку держава самостійно встановлює правило щодо дозволеної, обов'язкової чи забороненої поведінки учасників суспільних відносин. (Цей метод ще називають методом велень чи наказів. Він є найбільш пошире-

ним, зокрема, у галузях адміністративного права, фінансового права, кримінального права, процесуального права).

Крім того, у деяких юридичних системах здавна й донині зберігається чи реконструюється більш-менш чіткий поділ системи права на *право приватне* і *право публічне*. До першого належать, зазвичай, юридичні норми, які регулюють відносини (здебільшого майнові чи особистісні) формально рівних між собою суб'єктів. Інакше кажучи, зовнішньо об'єктивним, визначальним критерієм віднесення юридичних норм до приватно-правових є реалізовуваний через них так званий *диспозитивний* метод регулювання. Цей метод надає учасникам регульованих відносин формально рівні, формально однакові можливості встановлювати – через добровільне укладення договорів, угод – взаємні юридичні права та обов'язки, а також розпоряджатися ними. (Підкреслю, що йдеться не про фактичну, не про реальну, не про справжню, так би мовити, «матеріальну» однаковість можливостей здійснювати певну поведінку, діяльність, а лише тільки-но про такі можливості, які окреслені саме формальними її показниками, зафіксованими у відповідних юридичних нормах).

Що ж стосується *публічного* об'єктивного юридичного права, то до нього належать такі норми, що регулюють відносини, один із учасників яких має щодо іншого державно-владні повноваження (зазвичай таким учасником є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, їхні певні посадові особи). Діяльність останньої групи суб'єктів має відображати реалізовані саме публічні, тобто загальносоціальні або регіонально соціальні інтереси, а не інтереси приватних осіб – індивідуальних чи-то колективних. Відповідно і той метод регулювання суспільних відносин, який використовується у таких випадках зветься «*імперативним*» (або «наказовим», «командним» чи «розпорядчим»). (До галузей публічного права за зазначеним критерієм відносять здебільшого конституційне право, адміністративне право, кримінальне право).

При цьому слід зауважити, що оскільки йдеться про об'єктивне юридичне право, то його не тільки публічно, але й приватно-правова частина є результатом саме державного встановлення, санкціонування та забезпечення. І з цього боку

норми приватного права є – у широкому сенсі – актами волевиявлення публічної влади.

Що ж до об'єднання юридичних норм в інститути права, найчастіше використовуються змістовні особливості того чи іншого предмета юридичного регулювання.

3. Галузі права соціально-демократичної орієнтації

До основних із них належать наступні:

1) Конституційне право

Воно є базовою, стрижневою, можна сказати, системоутворювальною галуззю.

Її норми вміщуються, зазвичай, насамперед в Основному Законі держави – конституції. Вони регулюють відносини, які у будь-якому суспільстві соціально-демократичної орієнтації вважаються найважливішими, визначальними. Це передусім відносини, що характеризують становище, можливості людини у соціумі, її буттєві права, свободи й обов'язки, а також засади суспільного ладу та устрою держави. (Навіть у тих кількох країнах світу, де не існує конституції як окремого єдиного законодавчого акта, функціонують закони, предметом регулювання яких є саме зазначені сфери суспільних відносин, і тому такі акти функціонують як конституційні).

Отож, образно висловлюючись, конституція є юридичним обличчям держави і суспільства, є корінням розгалуженого дерева усього національного законодавства. З неї «виростають» три основних галузевих блоки законодавства: цивільний, адміністративний та кримінальний. У кожному з них домінує (хоча й не є єдиним) один із трьох способів юридичного регулювання: відповідно, *дозвіл, обов'язок, заборона*.

2) Цивільне (приватне) право

Норми цієї галузі регулюють здебільшого майнові та особистісні немайнові відносини між *рівноправними* учасниками суспільного життя. В «орбіту» (блок) цієї галузі входять також такі галузі, як: *сімейне право, господарське право, трудове право, підприємницьке право*.

3) Адміністративне право

Норми цієї галузі регулюють управлінські відносини, в яких одним із учасників є неодмінно орган держави або орган місцевого самоврядування (її службова особа) або уповноважений нею орган місцевого самоврядування, як носій **владних повноважень**. В «орбіту» (блок) адміністративного права включаються й такі галузі права, як, зокрема: **фінансове, податкове, екологічне, соціальнозабезпечувальне, військове**.

4) Кримінальне право

Норми цієї галузі містять відповіді на два основні питання: які діяння людей (чи активні дії, чи пасивну бездіяльність) держава визнає злочинами і яке покарання вона призначатиме тим, хто їх вчинив. В «орбіту» кримінально-правового блоку юридичних норм входять також норми **кримінально-виконавчого права**.

Над кожним із зазначених основних блоків так званих матеріальних галузей права (цивільного, адміністративного та кримінального) наче надбудовуються відповідні, так би мовити, **процесуальні галузі права: а) цивільно-процесуальне і господарсько-процесуальне, б) адміністративно-процесуальне, в) кримінально-процесуальне**.

Наявність їх у системі національного об'єктивного юридичного права іноді дає підставу стверджувати, що вона може бути поділена на **матеріальне та процесуальне право**. Проте, на мій погляд, тут йдеться про поділ не галузей права, а радше, галузей законодавства (про які йтиметься далі).

У деяких із названих вище галузей права використовуються неоднакові методи чи способи юридичного регулювання. Внаслідок цього такі галузі права інколи називають «комплексними» (наприклад, підприємницьке право, екологічне право, соціально-забезпечувальне). У складі таких галузей нерідко вирізняють – з огляду на специфіку їхнього конкретного предмета і методів юридичного регулювання – окремі **підгалузі**. Так, у комплексній галузі соціально-забезпечувального права вирізняються такі підгалузі, як: медичне право, освітнє право, пенсійне право, житлово-комунальне право.

У різних державах зміст, обсяг і назви усіх зазначених (або інших) галузей права можуть дещо відрізнятись.

4. Система законодавства

Як було пояснено вище, поняття системи права відображає суттєві властивості *змісту* і структурної побудови об'єктивного юридичного права певної держави, тобто відображає його *внутрішню* форму. Натомість поняття системи законодавства фіксує специфіку його *зовнішніх форм (формальних джерел)*.

Система законодавства – це система всіх упорядкованих нормативно-юридичних актів та інших письмових джерел об'єктивного юридичного права певної держави.

Структура системи законодавства – це зумовлена системою об'єктивного юридичного права, інтересами держави та практикою юридичного регулювання внутрішньої організації всіх нормативно-юридичних актів (та інших письмових нормативно-юридичних джерел), яка виражається в їхній єдності й узгодженості, а також у розподілі на галузі, інститути та інші структурні підрозділи.

Отже, основними елементами системи законодавства є її галузі (у тому числі комплексні), інститути (у тому числі міжгалузеві, комплексні), а також нормативно-юридичні приписи. Останні становлять первинний, початковий елемент означеної системи і формуються за формулою: «якщо–тоді».

Структура системи законодавства має зазвичай два **основні різновиди:**

1) **галузєва** – розподіл нормативних актів та інших джерел об'єктивного юридичного права за предметом правового регулювання;

2) **субординаційна, або ієрархічна** – розподіл таких джерел за певними групами залежно від їхньої юридичної сили (закони, укази та ін.).

Крім того, у федеративних державах система законодавства структурується на: законодавство *суб'єктів федерації* (законодавство штатів, земель тощо) та законодавство *федеральне* (союзне законодавство). У таких випадках має місце ще й **федеративна** структура системи законодавства (наприклад, у США, ФРН).

Галузева структура законодавства значною мірою наближається до структури системи національного об'єктивного юридичного права, проте повністю з нею не збігається, оскільки залежить не тільки від останньої, а й від низки інших соціальних факторів. Якщо система права формується досить об'єктивно, то система законодавства завжди є результатом цілеспрямованої діяльності суб'єктів його систематизації, а тому залежить від інтересів держави, від потреб юридичної практики чи освіти, від рівня розвитку юридичної науки, правотворчої техніки тощо.

5. Систематизація законодавства

Здійснювати систематизацію законодавства необхідно, зокрема, для:

- 1) виявлення й усунення його дефектів, помилок;
- 2) підвищення його ефективності;
- 3) забезпечення зручності користування ним, полегшення пошуків юридичної норми, яка підлягає застосуванню чи реалізації;
- 4) сприяння вивченню законодавства, а також його дослідженню.

Систематизація законодавства – це діяльність щодо зведення нормативно-юридичних актів (та інших джерел об'єктивного юридичного права) у цілісний комплекс.

Вона здійснюється двома основними способами: **інкорпорацією** та **кодифікацією**.

Інкорпорація – це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-юридичних актів (інших письмових джерел об'єктивного юридичного права) в одному збірнику.

Види інкорпорації:

- 1) за юридичним значенням –
– **офіційна** – підготовка і видання правотворчими органами або уповноваженими за їхнім рішенням організаціями збір-

ників нормативно-юридичних актів: наприклад, багатотомне Зібрання законодавства України;

– **неофіційна** – підготовка і видання збірників нормативно-юридичних актів неправотворчими органами або будь-якими іншими організаціями чи особами;

2) за обсягом –

– **загальна** (генеральна);

– **галузева**;

– **міжгалузева**;

– **спеціальна** (за окремими інститутами однієї чи кількох галузей законодавства);

3) за підставою об'єднання нормативно-юридичних актів –

– **предметна**;

– **хронологічна**;

– **суб'єктна** (залежно від суб'єкта, яким підготовлено та видано збірку інкорпорованих актів) та ін.

Кодифікація законодавства – це спосіб його систематизації, який полягає у змістовному погодженні та зміні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та логічно-послідовному об'єднанні їх в єдиному нормативно-юридичному акті.

Така систематизація законодавства, вочевидь, завжди має офіційний (правотворчий) характер.

Види кодифікації:

1) за обсягом –

– **галузева**;

– **міжгалузева**;

– **спеціальна**;

2) за формою вираження –

– **основи (основні засади) законодавства**;

– **кодекс**;

– **закон**;

– **статут**;

– **положення** та ін.

Тема 13

ЮРИДИЧНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ. НОРМАТИВНО-ЮРИДИЧНІ АКТИ

1. Загальна характеристика юридичної правотворчості (нормотворчості).
2. Юридична правотворчість держав соціально-демократичної орієнтації.
3. Регулятивні властивості і класифікація нормативно-юридичних актів.
4. Види нормативно-юридичних актів в Україні.
5. Чинність (дія) нормативно-юридичних актів.

1. Загальна характеристика юридичної правотворчості (нормотворчості)

Юридичні норми, система яких утворює об'єктивне юридичне право як особливе соціальне явище, виникають внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності певних державних органів (а іноді й деяких інших суб'єктів). Цю діяльність відображають здебільшого поняттям правотворчості (нормотворчості).

Правотворчість (нормотворчість) – це діяльність компетентних державних органів, органів місцевого самоврядування, уповноважених державою громадських об'єднань, або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних громад із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.

Такій діяльності передують більш широкий соціальний процес, спрямований на виявлення потреб суспільства, його окремих частин, осередків (передовсім тих, які домінують у соціально-неоднорідному суспільстві) – у державно-юридичній регламентації тих чи інших суспільних відносин. Цей процес відображають іншим термінопоняттям – **правоутворення**. Суб'єктами правоутворення звичайно стають індивідуальні та колективні учасники суспільного життя, які усвідомлюють зазначені

потреби і висловлюють пропозиції стосовно формування юридичних засобів їхнього задоволення. Офіційна ж юридична правотворчість є завершальною, так би мовити, резолютивною стадією зазначеного – нерідко досить тривалого, і, до речі, не завжди безконфліктного – правоутворення.

Соціальне призначення правотворчості – встановлювати стандарти, еталони, взірці поведінки учасників суспільних відносин, тобто моделювати такі суспільні відносини, які, з позицій держави, є припустимими, бажаними або необхідними (обов'язковими), чи забороненими.

Йдеться, ще раз підкреслю, не про «дарування» людям (чи іншим суб'єктам) певних можливостей, благ і, отже, не про творення тих їхніх буттєвих прав і свобод, які є «природними» і невідчужуваними. Мається на увазі формування саме об'єктивного юридичного права («юридична правотворчість») в охарактеризованому вище сенсі.

Види юридичної правотворчості:

- 1) за суб'єктами –
 - правотворчість **державних органів**;
 - правотворчість **громадських об'єднань** (які уповноважені державою на встановлення юридичних норм);
 - правотворчість органів місцевого самоврядування;
 - правотворчість **народу** (загальний референдум);
 - правотворчість **територіальних громад** (місцевий референдум);
- 2) за способом формування юридичних норм –
 - **встановлення**;
 - **санкціонування** (схвалення і забезпечення державою неюридичних правил поведінки, що існували раніше).

2. Юридична правотворчість держав соціально-демократичної орієнтації

У державі соціально-демократичної орієнтації в процесі її правотворчості мають бути вироблені такі юридичні норми, які максимально відповідатимуть загальнолюдським, основоположним принципам права. Але задля цього і сама правотворча

діяльність такої держави повинна підпорядковуватися певним керівним засадам, принципам.

Принципи правотворчості держави, зорієнтованої на соціальну демократію:

1) **гуманізм** – юридичні норми мають закріплювати, охороняти й удосконалювати соціальні умови, необхідні для здійснення та захисту буттєвих прав і свобод людини, прав народу та інших спільнот, прав усього людства;

2) **демократизм** – юридичні норми повинні виражати волю більшості населення, враховувати інтереси різних соціальних груп; до участі у правотворчості залучаються найширші верстви населення, різноманітні об'єднання громадян;

3) **збереження національної самобутності та інтернаціоналізм** – в юридичних нормах мають бути виражені і враховані специфічні інтереси кожної нації та етнічної групи, що проживають на території держави, а також загальнолюдські цінності і стандарти;

4) **наукова обґрунтованість** – юридичні норми повинні відповідати науковим висновкам стосовно досягнутого рівня розвитку суспільства, реальних соціальних умов, закономірностей суспільного життя; при проектуванні таких норм слід використовувати здобутки відповідних наук;

5) **законність** – юридичні норми мають встановлюватись тільки компетентними органами в межах їхніх повноважень, з дотриманням визначеної законом процедури, а головне – відповідно до змісту конституції та інших законів держави;

6) **техніко-юридична досконалість** – при встановленні юридичних норм слід застосовувати оптимальні, рекомендовані юридичною наукою і випробувані практикою засоби правотворчої техніки.

Стадії юридичної правотворчості:

1) **підготовка проекту нормативно-юридичного акта** – прийняття рішення про необхідність розробки такого проекту; визначення проєктантів; розробка проекту; погодження проекту із зацікавленими організаціями, доопрацювання проекту;

2) **прийняття нормативно-юридичного акта** – внесення проекту до правотворчого органу, обговорення проекту у правотворчому органі; прийняття нормативно-юридичного акта;

3) **офіційне оприлюднення** (офіційне опублікування) нормативно-юридичного акта.

3. Регулятивні властивості і класифікація нормативно-юридичних актів

Нормативно-юридичні акти мають такі регулятивні властивості:

1) ці акти є формально обов'язковим волевиявленням держави (її органів) чи інших – за її згодою – суб'єктів;

2) вони містять правила фізичної поведінки загального характеру;

3) вони приймаються тільки певними державними органами (або у деяких, передбачених законом, випадках іншими суб'єктами);

4) вони мають точно визначені зовнішні ознаки (реквізити);

5) вони оприлюднюються (публікуються) у спеціальних – офіційних – виданнях;

6) вони поширюють свою чинність (формальну обов'язковість) на певний час, певний простір та певне коло суб'єктів. За кожним з цих трьох «параметрів» чинності нормативно-юридичні акти (як і вміщені в них юридичні норми) можуть бути класифіковані на певні різновиди.

Правила, за якими визначаються межі чинності нормативно-юридичних актів, встановлюються законодавством кожної держави та ратифікованими нею міжнародними договорами.

Нормативно-юридичні акти з огляду на їхню формальну обов'язковість є досить неоднозначними. Це пояснюється насамперед тим, що вони приймаються державними органами різних ланок і рівнів, а також деякими іншими суб'єктами, а тому мають і неоднакову так звану юридичну силу.

Юридична сила нормативного акта – це його специфічна властивість, яка відображає його співвідношення, субординацію з іншими нормативно-юридичними актами. Ця

властивість визначається ступенем формальної обов'язковості вміщеної у ньому юридичної норми та залежить від місця органу, що його видав, у системі державного апарату.

Нормативно-юридичні акти за їхньою юридичною силою розподіляються, насамперед, на дві основні групи:

- **закони;**
- **підзаконні акти.**

Закон – це нормативно-юридичний акт, який безпосередньо виражає волю народу або вищого представницького органу державної влади, регулює найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-юридичних актів.

Підзаконний нормативно-юридичний акт – це нормативний акт компетентного органу, що видається на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Зазначений поділ нормативно-юридичних актів має фундаментальне, принципове значення: він слугує специфічним юридичним інструментом, за посередництва якого у державі, в усьому суспільстві забезпечується домінування волі більшості народу. Цей поділ, отже, є засобом запровадження, втілення демократії.

4. Види нормативно-юридичних актів в Україні

Такі акти приймаються зазвичай компетентними державними органами, а також деякими іншими уповноваженими на це суб'єктами. Різновиди названих актів представлені у таблиці, що подається далі.

Нормативно-юридичні акти в Україні

У юридичній системі України (котра, як зазначалося раніше, належить до романо-германської сім'ї юридичних систем) основною, найпоширенішою зовнішньою формою викладення юридичних норм є нормативно-юридичні акти. Тому для практичної роботи правника, вочевидь, необхідно знати, які різновиди таких актів використовуються в цій країні, які суб'єкти (органи) уповноважені їх приймати, а також де, в яких друкованих виданнях вони публікуються в офіційному порядку. Узагальнена інформація

ція з цього питання представлена у спеціальній таблиці, яка подається далі. (Задля спрощення опису державно-юридичних джерел, у яких містяться офіційні відповіді на зазначені вище питання, можна запровадити такі умовні цифрові позначення кожного із них: Конституція України – **1**; Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» – **2**; Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» – **3**; Закон України «Про Кабінет Міністрів України» – **4**; Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» – **5**; Закон України «Про місцеві державні адміністрації» – **6**; Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» – **7**; Закон України «Про доступ до публічної інформації» – **8**; Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» – **9**; Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» – **10**; Указ Президента України «Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України» – **11**; проект Трудового кодексу України – **12**).

Суб'єкти правотворчості	Зовнішня форма (назва) нормативно-юридичного акта	Офіційне джерело опублікування
Народ України	Закон України (2 , ст. 118, ч. 1)	газета «Голос України», інформаційний бюлетень «Відомості Верховної Ради України», (3 , ст. 139, ч. 1)
Верховна Рада України	Закони України, Постанови (які містять положення нормативного характеру) (1 , ст. 91; 3 , ст. 46, ч. 2, ст. 138, ч. 5)	газета «Голос України», інформаційний бюлетень «Відомості Верховної Ради України», (3 , ст. 139, ч. 1)
Президент України	Укази (які мають нормативний характер) (1 , ст. 106; 11)	інформаційний бюлетень «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр», інформаційний бюлетень

		«Офіційний вісник Президента України (10, ст. 1, ч. 1, 4)
Кабінет Міністрів України	Постанови (1, ст. 117; 4, ст. 49, ч. 2)	інформаційний бюлетень «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр» (4, ст. 52, ч. 5)
Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади (відомства, тощо)	Накази (нормативного характеру) (5, ст. 15, ч. 1)	Періодичні видання ⁴ (5, ст. 15, ч. 7; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)
Голови місцевих державних адміністрацій	Розпорядження (6, ст. 6, ч. 1)	Місцева преса (на умовах договору) (6, ст. 41, ч. 7; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)
Керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій	Накази (6, ст. 6, ч. 1)	Місцева преса (на умовах договору) (6, ст. 41, ч. 7; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)
Сільські, селищні, міські, районні у містах, районні, обласні ради	Рішення (1, ст. 144; 7, ст. 59, ч. 1)	Місцева преса (на умовах договору) (7, ст. 59, ч. 11; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)
Виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад	Рішення (1, ст. 144; 7, ст. 59, ч. 6)	Місцева преса (на умовах договору) (7, ст. 59, ч. 11; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)

⁴ В якості прикладів офіційних джерел опублікування нормативно-юридичних актів міністерств та інших органів виконавчої влади можна назвати: для актів Міністерства освіти і науки України – газета «Сучасна освіта України», журнал «Інформаційний збірник для освітян»; для актів Національної Комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації – «Бюлетень Національної Комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації».

Сільський, селищний, міський голова	Розпорядження (7, ст. 59, ч. 8)	Місцева преса (на умовах договору) (7, ст. 59, ч. 11; 8, ст. 5, ч. 1, п. 1, ст. 15, ч. 1, п. 2; 9, ст. 23, ч. 1)
Адміністрація державних підприємств, організацій (установ, закладів)	Накази, розпорядження, рішення (12, ст. 12, ч. 1)	Інформаційні стенди, а також офіційні веб-сайти відповідних підприємств та організацій

Названі акти усіх суб'єктів юридичної правотворчості оприлюднюються також на офіційних веб-сайтах відповідних органів і організацій.

Види специфічних юридичних актів в Україні, які також можуть набувати нормативного значення:

1) ***акти Конституційного Суду України***, якщо внаслідок їхнього прийняття втрачають чинність певні нормативно-юридичні акти (або окремі їхні приписи);

2) ***рішення деяких громадських об'єднань*** (акти делегованої їм або санкціонованої державою їхньої правотворчості);

3) ***судові рішення, якими визнаються нечинними***, нормативно-юридичні акти органів державної виконавчої влади або акти органів місцевого самоврядування, як такі, що суперечать закону .

Державна реєстрація в Україні певних нормативно-юридичних актів

З 1993 р. в Україні запроваджено державну реєстрацію деяких видів нормативно-юридичних актів. Її метою є впорядкування видання міністерствами, іншими органами виконавчої влади нормативно-юридичних актів, забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій в Україні. До таких актів належать:

1) акти, які видаються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, органами господарського управління та контролю і які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер;

2) нормативно-юридичні акти районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, їхніх управлінь, відділів, інших підрозділів.

Цю реєстрацію здійснює спеціальний підрозділ Міністерства юстиції України.

Крім цього, державній реєстрації підлягають нормативно-юридичні акти: нормативно-юридичні акти обласних, Київської міської державної адміністрації, її управлінь, відділів, інших підрозділів, а також місцевих органів господарського управління та контролю. Перелічені різновиди нормативно-юридичних актів можуть офіційно оприлюднюватися лише після їхньої державної реєстрації.

Органи, які здійснюють державну реєстрацію (спеціальний підрозділ Міністерства юстиції України, його обласні управління) ведуть відповідні реєстри таких актів.

5. Чинність (дія) нормативно-юридичних актів

А. Чинність у часі

Часову (темпоральну) чинність нормативно-юридичних актів (як і деяких інших «джерел» об'єктивного юридичного права) характеризують такі показники:

– ***момент набрання чинності*** нормативно-юридичним актом – тобто момент початку його дії, або, інакше кажучи, момент включення, «запуску» формальної обов'язковості загального правила поведінки, що у ньому вміщене;

– ***напря́м темпоральної (часової) чинності*** нормативно-юридичного акта – тобто його дія стосовно фактів, які виникли вже після набрання ним чинності, умовно кажучи, «нових» фактів, а також щодо тих фактів, які виникли ще до цього моменту, так би мовити, «старих» фактів, й існують, тривають і після набрання ним чинності;

– ***момент (а також підстави, порядок) призупинення чинності*** нормативно-юридичних актів;

– ***момент втрати чинності*** нормативно-юридичним актом – тобто остаточне припинення, скасування його дії, або, образно кажучи, «вимкнення» формальної обов'язковості загальної норми поведінки, яку в ньому вміщено.

Правила темпоральної чинності нормативно-юридичних актів, зазвичай, встановлюються законодавством відповідної держави. Знання цих правил – неодмінна передумова належного, законного застосування та реалізації норм об'єктивного юридичного права.

Набрання чинності нормативно-юридичним актом

Якщо в таких актах (або ж в інших документах, які встановлюють порядок введення їх у дію) є пряма вказівка щодо моменту набрання ними чинності (з певної календарної дати чи з настанням певного факту), тоді будь-яких сумнівів з цього питання, зазвичай, не виникає. При цьому слід мати на увазі, що у разі, коли для позначення такого моменту вживаються слова (вислови) «після» або «з дня», чи «з моменту» (прийняття, опублікування, підписання тощо), то це, за загальним правилом, означає: *на наступний календарний день (з 0 годин, 00 хвилин) після того дня, котрого відбувалось прийняття, підписання, або опублікування чи інше оприлюднення акта.*

Якщо ж зазначена вказівка відсутня, тоді слід керуватись встановленими державою спеціальними правилами щодо набрання чинності її нормативно-юридичними актами. Правила з цього питання, які передбачені законодавством України, відображені у спеціальній таблиці, яка подається далі.

Момент набрання чинності нормативно-юридичними актами в Україні (якщо самими такими актами не передбачено інше, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні)

Вид акта	Момент набрання чинності	Офіційне джерело наведеного правила
Закони України	Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення.	Конституція України (ст. 94).
Постанови Верховної Ради України	Постанови, прийняті Верховною Радою, які містять положення нормативного характеру, набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення.	Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» (ч. 5 ст. 138).

Укази Президента України	Нормативно-правові акти Президента України набувають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення.	Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності».
Постанови Кабінету Міністрів України	Постанови Кабінету Міністрів України, набувають чинності з дня їх офіційного опублікування.	Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (ч. 1, ст. 52).
Накази міністерств і відомств	Накази міністерства, які є нормативно-правовими актами і пройшли державну реєстрацію, набувають чинності з дня офіційного опублікування.	Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» (ч. 7, ст. 15).
Накази та розпорядження голів місцевих державних адміністрацій	Нормативно-правові акти місцевих державних адміністрацій підлягають державній реєстрації у відповідних органах юстиції в установленому порядку і набувають чинності після реєстрації з моменту їх оприлюднення.	Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (ст. 41).
Рішення та розпорядження органів місцевого самоврядування (включно з органами об'єднаних територіальних громад)	Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування нормативно-правового характеру набувають чинності з дня їх офіційного оприлюднення.	Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ч. 5, ст. 59).
Накази, розпорядження рішення адміністрацій державних підприємств, установ, організацій	Локальні нормативні акти роботодавця набувають чинності з моменту їх прийняття.	Проект Трудового Кодексу України (ст. 12).

Слід згадати, що в Україні ті нормативно-юридичні акти, які підлягають державній реєстрації і зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян, набувають чинності лише через 10 днів після їхнього офіційного оприлюднення.

Стосовно темпоральних показників чинності нормативно-юридичних актів слід також зауважити, що такі показники можуть характеризуватись або формально-визначеними – кількісними – критеріями, або ж оцінювальними (тобто критеріями формально невизначеними). У першому випадку можуть зазначатися найчастіше календарні періоди (кількість років), або місяців, або днів; у другому ж випадку – вживатися, скажімо, такі поняття, як-от: «розумний» (строк), «негайно» тощо.

Напря́м темпоральної чинності нормативно-юридичного акта

За цим показником розрізняють такі напрями темпоральної дії названих актів: пряму (перспективну), зворотну (ретроспективну, ретроактивну) та переживаючу (ультраактивну) чинність (дію) нормативно-юридичного акта в часі.

Пряма дія виражається у тому, що нормативно-юридичний акт поширює свою обов'язковість на факти, які: а) виникли після набрання ним чинності, тобто на «нові» факти, і б) виникли ще до набрання ним чинності, але продовжують існувати і після того, тобто на триваючі «старі» факти, причому ця обов'язковість поширюється на останні тільки з моменту *набрання ним чинності*.

Зворотна дія полягає у тому, що дія нового нормативно-юридичного акта поширюється на факти, які виникли ще до набрання ним чинності («старі» факти), причому від самого моменту їхнього виникнення. Тобто в цьому випадку відбувається перегляд, коригування відповідно до нового нормативно-юридичного акта попередніх рішень, ухвалених щодо таких фактів за старим законом.

Переживаюча дія виражається у тому, що новий нормативно-юридичний акт поширюється тільки на «нові» факти, а на «старі» факти, котрі ще тривають (тобто факти, які після набрання ним чинності не припинили свого існування), продовжує діяти попередній нормативно-юридичний акт – діяти аж до зникнення останніх.

Отож, пряму дію в часі мають *завжди і всі* нормативно-юридичні акти, зворотну і переживаючу – *тільки у випадках, спеціально передбачених законодавством* (оскільки загальний принцип полягає у тому, що закон зворотної та переживаючої дії зазвичай не має). Причому пряма, а іноді й зворотна дія може бути властива тільки новому нормативно-юридичному акту, а переживаюча дія – лише попередньому, «старому» акту.

Призупинення чинності нормативно-юридичного акта

Призупинення чинності нормативно-юридичного акта – це тимчасова, «неостаточна» перерва його темпоральної дії, яка зумовлюється певними, передбаченими у законі, обставинами та відбувається у визначеному законом порядку. І її слід відрізнити від *припинення* (або, інакше кажучи, *скасування*) чинності такого акта, тобто від вже остаточної, постійної втрати ним обов'язковості.

Припинення чинності нормативно-юридичного акта

Чинність такого акта припиняється внаслідок:

- 1) спливу перебігу календарного строку, на який було встановлено чинність акта;
- 2) спливу перебігу подій (ситуацій, станів), з існуванням яких офіційно пов'язувалась чинність акта;
- 3) скасування акта тим органом, який його прийняв, або вищим від нього органом;
- 4) прийняття з цього ж питання іншого (нового) нормативного акта тим самим органом чи вищим за нього органом;
- 5) офіційного визнання акта незаконним (а тому й нечинним) за посередництвом встановленої законом судової чи іншої процедури.

Б. Чинність у просторі

Просторова (територіальна) чинність нормативно-юридичних актів характеризується обсягом того фізичного простору, в межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів (а точніше кажучи, обов'язковість юридичних норм, що містяться в них).

Така чинність залежить насамперед від того, як розуміти поняття цього простору (території держави). В Україні інтер-

претація зазначеного поняття на сьогодні значною мірою зафіксована у Законі України «Про державний кордон» від 04 листопада 1991 р. У ст. 1 цього Закону передбачено, що державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. У цьому ж законі визначено, які води належать до територіального моря України та до її внутрішніх вод (ст. 5, 6).

До території держави, на яку поширюється чинність її нормативно-юридичних актів, також, звичайно, включають територію її закордонних посольств, консульств, представництв, місій, територію її літаків, які знаходяться за межами держави, територію її торгових кораблів у відкритому морі (в океані), а також військових кораблів, що перебувають поза її кордоном.

За міжнародними (у тому числі, міждержавними) угодами можуть передбачатись ситуації, коли на території однієї держави застосовуватиметься закон іншої держави. Наприклад, щодо України це встановлено низкою її угод з Республікою Польща (наприклад, українсько-польські Конвенція про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень від 12 січня 1993 р., Угода про соціальне забезпечення від 18 травня 2012 р.)

За іншим критерієм серед нормативно-юридичних актів розрізняють: такі, чинність яких поширюється *на всю територію держави*, і такі, що *діють лише на частині її території* (регіональні чи локальні). Якщо перші можуть прийматись, зрозуміло, тільки вищими і центральними органами держави, то останні – як такими органами, так і відповідними регіональними чи органами місцевого самоврядування.

В. Чинність за колом суб'єктів

Вона характеризується тим, *на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм*, закріплених у нормативно-юридичних актах. Ця юридична властивість таких актів значною мірою визначається розглянутими вище їхніми «параметрами»: чинністю у часі та чинністю у просторі. Адже будь-який суб'єкт не може не перебувати на певній

території (де діє той чи інший нормативно-юридичний акт) і не існувати у певному часі (протягом якого акт є чинним). І все ж чинність нормативно-юридичного акта за колом суб'єктів не збігається повністю, не ототожнюється із двома попередніми проявами його чинності.

За загальним принципом, *чинність законодавства держави поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території*. Це зумовлюється, певна річ, суверенністю державної влади.

У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, незалежно від їхніх біологічних і соціальних властивостей, особливостей. І це найбільше відповідає концепції буттєвих прав і свобод кожної людини, засадам верховенства права.

Проте зі згаданого принципу є й певні *винятки*: наприклад, в Україні законодавство про кримінальну та адміністративну відповідальність не поширюється на відповідальних працівників іноземних посольств, консульств, представництв, на глав держав та урядів, що перебувають у ній з офіційним візитом. Люди, які не мають українського громадянства, не набувають і деяких юридичних прав (скажімо, прав займати посади судді, капітана пароплава, обирати й бути обраним до представницьких органів державної влади і органів місцевого самоврядування), а також не несуть окремих обов'язків (наприклад, обов'язку проходити дійсну військову службу).

Законодавство держави, звичайно, поширює свою чинність і на тих її громадян, які перебувають за її кордоном.

Безперечно, не поширюються на всіх суб'єктів так звані спеціальні нормативні акти (норми), тобто такі, які адресуються лише певним категоріям, групам суб'єктів (скажімо, студентам, пенсіонерам) або лише певним різновидам об'єднань чи соціальних спільнот.

Тема 14

ЮРИДИЧНІ НОРМИ

1. Загальна характеристика юридичної норми.
2. Структура юридичної норми.
3. Юридична норма і юридично-нормативний припис.
4. Види юридичних норм.

1. Загальна характеристика юридичної норми

Юридична норма – це формально обов'язкове загальне правило фізичної поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною, а у разі необхідності – примусовою діяльністю.

Ознаки загального характеру юридичної норми

Юридична норма:

- 1) розрахована на регулювання групи (виду) не визначених кількісно суспільних відносин;
- 2) адресована не визначеному кількісно колу неперсоніфікованих суб'єктів;
- 3) не вичерпує свою формальну обов'язковість якою б то не було кількістю застосувань чи реалізацій такої норми (тобто вона юридично діє безперервно);
- 4) її чинність (формальна обов'язковість) припиняється, скасовується за спеціальними правилами.

2. Структура юридичної норми

Структура (внутрішня форма) юридичної норми – це об'єктивно зумовлена потребами юридичного регулювання внутрішня організація її змісту, яка полягає у поділі норми

на необхідні складові елементи та у закономірних зв'язках між ними.

Обов'язкові елементи юридичної норми:

- диспозиція;
- гіпотеза;
- санкція.

Диспозиція – частина норми, в якій зазначаються права й (або) обов'язки суб'єктів – адресатів цієї норми. Диспозиція є центральною, основною частиною юридичної норми, оскільки якраз і вказує, описує дозволена (можливу) або обов'язкову (необхідну), чи заборонену (неприпустиму) фізичну поведінку суб'єктів певного виду.

Гіпотеза – частина норми, яка зазначає умови, обставини, з настанням яких можливо чи необхідно здійснювати її диспозицію. Ці обставини відображаються спеціальним поняттям «юридичні факти» (докладніше про них йтиметься пізніше у темі «Юридичні відносини»). Призначення гіпотези – визначити, окреслити сферу і межі регулятивної дії диспозиції юридичної норми.

Санкція – частина норми, яка встановлює заходи юридичної відповідальності або іншого примусу, які має застосовувати або гарантувати держава до порушника диспозиції. Призначення санкції – забезпечувати беззастережну здійсненність диспозиції юридичної норми.

Щойно охарактеризована, логічна необхідна триелементна структура юридичної норми може бути відображена такою формулою: **«якщо..., – тоді..., – інакше...».**

Вміння знаходити у нормативно-юридичних актах кожен зі згаданих елементів юридичної норми є необхідною складовою фахової компетентності практикуючого юриста.

Адже не встановивши диспозицію норми, не можна скласти уявлення про те, які діяння (активні чи пасивні дії) дозволяються або вимагаються, або ж забороняються державою. Якщо ж не виявити гіпотезу норми, залишається невідомим, за яких життєвих ситуацій, обставин, умов можуть виникнути передбачені нормою права, обов'язки або заборони. А не відшукавши її санкцію, неможливо з'ясувати, в який спосіб держава

примусово забезпечуватиме фактичну здійсненність диспозиції норми.

Отож між зазначеними трьома елементами юридичної норми існують регулятивно необхідні зв'язки: і гіпотеза, і санкція норми, так би мовити, обслуговують диспозицію. Гіпотеза визначає, окреслює соціальну сферу (соціальний простір) здійснення диспозиції, а санкція виконує гарантуючу, забезпечувальну роль стосовно диспозиції. Тому ігнорування, дефіцитність, руйнація трьохелементної структури юридичної норми загрожують зведенням нанівець регулятивних можливостей норм.

При цьому слід мати на увазі, що у деяких випадках один і той же фрагмент тексту нормативно-юридичного акта, в якому вміщена аналізована норма, може виконувати неоднакову регулятивну функцію – залежно від того, до якого саме з учасників регульованих нормою відносин ця норма адресується. Наприклад, та частина тексту кримінально-правової норми, в якій вміщено вказівку на вид і міру покарання особи, котра порушила кримінально-правову заборону (диспозицію), функціонує стосовно правопорушника, вочевидь, як санкція. А ось щодо суду, який має застосовувати цю санкцію, ця ж частина норми функціонує вже в іншій ролі – як диспозиція, оскільки нею суд уповноважується і зобов'язується ухвалити певний вирок засудженому. Отже, у тих випадках, коли певний фрагмент нормативного тексту може виконувати *подвійну* функцію, треба завжди зазначати, на якого саме з суб'єктів регульованих відносин цей фрагмент тексту, так би мовити, проектується, поширюється

Так чи інакше, аби поставити правильний, переконливий, так би мовити, структурний діагноз окремим фрагментам нормативного тексту, доречно використовувати наведену вище загальну формулу регулятивно-необхідної структури юридичної норми. Для цього слід спробувати переформулювати (але тільки мисленнево, у своїй уяві!) аналізований юридичний текст згідно зі згаданою формулою.

Розпочинати структурний аналіз юридичної норми належить з пошуку її найважливішого елемента – диспозиції. Диспозиція ж звичайно починається з таких слів, які вказують

на можливість, або на необхідність, або на заборонність певної, державно забезпечуваної поведінки. Якщо йдеться про *дозволену* поведінку, то до відповідних слів можуть належати, наприклад, такі, як: «має право», «дозволено», «можна», «може», «припустимо», «уповноважено» тощо. Якщо ж йдеться про поведінку *обов'язкову*, то її опис у диспозиції радше за все почнеться одним з таких слів, як, наприклад: «повинен», «має», «зобов'язаний», «необхідно», «потрібно», «слід», «належить». І, нарешті, якщо йтиметься про *заборону*, то її опис може супроводжуватись такими словами, як, скажімо: «не дозволяється», «не можна», «забороняється», «недопустимо», «виключається».

Факультативним (отже, можливим четвертим) елементом юридичної норми може бути *заохочення*. **Це така частина юридичної норми, яка містить вказівку на ті цінності, блага, які може отримати від держави суб'єкт у разі добровільного здійснення ним диспозиції.**

Види диспозицій, гіпотез, санкцій:

1) за складом –

– ***проті***;

– ***складні*** (якщо відповідний структурний елемент норми вміщує вказівку на декілька різних обставин (для гіпотези), або декілька різновидів поведінки (для диспозиції), або ж декілька різновидів примусових заходів (для санкції);

2) за ступенем визначеності змісту –

– ***абсолютно визначені***;

– ***відносно визначені*** (зокрема, оцінювальні, альтернативні).

Крім того, *санкції* поділяються на:

– ***каральні*** («штрафні») – у них фіксуються можливі заходи юридичної відповідальності за порушення диспозиції;

– ***відновлювальні*** – у них передбачаються можливі заходи примусового поновлення, «реставрації» порушеного правомірного стану.

Отож наведу приклад структурного аналізу юридичної норми, скажімо, стосовно правила, закріпленого в ст. 70 Конституції України. Це правило звучить так: «Право голосу на вибо-

рах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними».

Скориставшись наведеною вище формулою, спробуємо виявити кожен із відомих нам обов'язкових елементів структури юридичної норми. І тоді, уявно перебудувавши текст зазначеної ст. 70 Конституції України, отримаємо такий вираз: «Якщо громадянин України на день проведення виборів чи референдуму досяг вісімнадцяти років і не визнаний судом недієздатним (складна гіпотеза), – тоді він має право голосу на виборах і референдумах (складна диспозиція)». І хоча саме у цьому тексті вказівка щодо санкції у разі порушення зазначеного права громадянина відсутня, її, однак, можна знайти у іншому законі – у Кримінальному кодексі України. У його ст. 157 передбачено, що: перешкоджання вільному здійсненню громадянином свого виборчого права або права брати участь у референдумі караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

Так, у наведеному вище прикладі структурного аналізу ст. 70 Конституції України доводиться зустрітись із трьома юридично-нормативними приписами, між якими була, так би мовити, «розподілена» одна тричлена юридична норма і кожен з яких має лише двочлену структуру (гіпотеза і диспозиція або гіпотеза і санкція). Перший припис: якщо громадянин України на день проведення виборів чи референдуму досяг вісімнадцяти років (гіпотеза), – тоді він має право голосу на виборах і референдумах (диспозиція). Другий припис: якщо громадянин України визнаний судом недієздатним (гіпотеза), тоді він не має права голосу на виборах і референдумах (диспозиція). І, нарешті, третій припис: якщо хтось перешкоджає вільному здійсненню громадянином свого виборчого права або права брати участь у референдумі (гіпотеза), – тоді йому може бути призначено покарання у вигляді обмеження волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк (санкція; втім, останній фрагмент виконує роль санкції лише стосовно порушника виборчого права, але водночас він слугує диспозицією стосовно суду, який має ухвалити відповідний вирок).

На закінчення викладу розглянутого питання ще раз підкреслю, що вміння правильно здійснювати структурний аналіз юридичної норми, а також юридично-нормативних приписів, у яких вона закріплена, становить необхідну складову професійної компетентності юриста. Отож згадане загальнотеоретичне питання, як бачимо, має прямий вихід у юридичну практику.

3. Юридична норма і юридично-нормативний припис

Як зазначалось у темі 11, норми об'єктивного юридичного права дістають вираз назовні у різноманітних формах, джерелах – насамперед у нормативно-юридичних актах (або, висловлюючись стисло, у законодавстві). Такі акти зазвичай мають свою внутрішню структуру, оскільки поділяються на, скажімо, частини, розділи, параграфи, статті тощо. Звідси постає питання: як співвідносяться між собою трьохелементна юридична норма (яка є первинним «атомом» системи об'єктивного юридичного права) і такий «атом» системи законодавства, як нормативно-юридичний припис? Відповідь на це питання залежить, насамперед, від певного способу текстуального викладу юридичної норми у тій чи іншій статті нормативно-юридичного акта. З-поміж таких способів вирізняють наступні:

1) за рівнем узагальнення –

– **казуїстична** – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, зокрема через перелік певних фактів, випадків, дій, ознак тощо;

– **абстрактна** – зміст норми розкривається неіндивідуалізованими (наприклад, оцінювальними) поняттями;

2) за обсягом викладу –

– **повна** – в одній статті нормативно-юридичного акта вміщено всі обов'язкові структурні елементи певної норми;

– **відсильна** – в одній статті вміщено не всі обов'язкові елементи норми або не всі фрагменти її тексту, але подається посилання на ті конкретні статті цього ж чи іншого нормативно-юридичного акта, в яких міститься «відсутня» частина норми;

– **бланкетна** – ситуація, схожа з попередньою, проте посилання подається вже не на конкретні статті, а на певну групу чи певний вид нормативно-юридичних актів.

Навіть у тих випадках, коли юридична норма і стаття закону не співпадають за обсягом, остання завжди є логічно (і граматично) завершеним реченням, яке вміщує певний *нормативно-юридичний припис*, так зване «деонтичне» (уповноважувальне, або зобов'язувальне, або ж заборонне) судження правотворця. Тому змістом будь-якої статті нормативно-юридичного акта є, так чи інакше, нормативний припис (який, як було з'ясовано, може й не «дорівнювати» юридичній нормі в її повній, тобто триелементній, структурі).

Нормативно-юридичний припис – це вміщене у статті нормативно-юридичного акта або іншого формального джерела об'єктивного юридичного права логічно і граматично завершене деонтичне судження загального характеру про формально дозволену, обов'язкову чи заборонену фізичну поведінку за певних обставин. Зрозуміло, що у таких випадках відшукання усіх необхідних структурних елементів юридичної норми може ускладнюватись: адже вони можуть бути, так би мовити, розпорошені не тільки між різними статтями одного й того ж нормативно-юридичного акта, але й розміщуватись в інших актах, навіть різних галузей чи інститутів законодавства.

Отже, стаття нормативно-юридичного акта може виступати зовнішньою формою як юридичної норми (зрідка у повному обсязі останньої, а частіше у неповному), так і юридично-нормативного припису, за посередництва якого ця норма «організовується», вибудовується. Такий припис, будучи *первинною клітиною системи законодавства*, не може відображати менше двох структурних елементів юридичної норми – або гіпотези і диспозиції, або ж гіпотези та санкції. Тобто нормативно-юридичний припис має – на відміну від юридичної норми – не тричлену, а лише двочлену структуру. Остання відображається формулою : «Якщо..., – тоді...».

Крім юридичних норм або їхніх частин – юридичних нормативних приписів, в окремих статтях нормативно-юридичного акта можуть вміщуватись і ненормативні (недеонтичні) судження

правотворчого органу. До таких суджень зазвичай належать, скажімо, констатації певних історичних ситуацій, станів, цілі і завдання законодавства, дефініції вжитих у ньому понять, вказівки стосовно темпоральної, просторової чи суб'єктної дії (чинності) нормативно-юридичних актів або інших зовнішніх джерел права, настанови стосовно подолання колізій, суперечностей у змісті чинних юридичних норм тощо. З огляду на такі ситуації нормативно-юридичний акт найчастіше не вичерпується тільки-но юридичними нормами як загальними правилами фізичної поведінки і з цього боку має, так би мовити, «мішаний» характер. Проте й згадані «домішкові» фрагменти нормативно-юридичного акта можуть бути у разі регулятивної потреби логічно передедані, перебудовані на правило фізичної поведінки, тобто на звичайні юридичні норми (їх іноді називають «спеціалізованими»). (Щоправда, так звані норми-дефініції, або іншими словами, дефінітивні норми – тобто правила розуміння вживаних у законодавстві понять, є правилами не фізичної, а розумової, інтелектуальної діяльності, тобто правилами обов'язкового, з точки зору правотворця, розуміння понять, визначених у дефініції). У цьому полягає одна з причин того, що система законодавства (як система нормативно-юридичних актів, які складаються з юридично-нормативних приписів) і система об'єктивного юридичного права (як система державно-обов'язкових правил фізичної поведінки загального характеру) не співпадають за їхнім текстуальним обсягом: перша є, зазвичай, більш «об'ємна», аніж друга.

4. Види юридичних норм

Юридичні норми класифікуються у такий спосіб:

- 1) за суб'єктом їхнього встановлення –
 - **юридичні норми, встановлені народом;**
 - **норми органів законодавчої влади;**
 - **норми глави держави;**
 - **норми органів державної виконавчої влади;**
 - **норми органів місцевого самоврядування;**

– **юридичні норми, встановлені громадськими об'єднаннями, трудовими колективами або територіальною спільнотою, зокрема, територіальною громадою;**

– **юридичні норми, встановлені адміністрацією підприємств, установ, закладів;**

2) за предметом регулювання –

– **конституційні;**

– **цивільні;**

– **адміністративні;**

– **кримінальні.**

Інші види юридичних норм за зазначеним критерієм класифікації також співпадають з поділом структури системи права на галузі;

3) за способом встановлення диспозиції норми –

– **імперативні** – диспозиція формулюється органом держави;

– **диспозитивні** – держава дозволяє суб'єктам самостійно домовитись щодо загального правила взаємної поведінки, яке вона буде забезпечувати, але водночас передбачає ще й «резервне» правило поведінки на той випадок, якщо вони таким дозволом не скористаються;

4) за характером диспозиції –

– **дозвільні (уповноважувальні)** – вказують на можливу, припустиму чи рекомендовану поведінку;

– **зобов'язувальні** – вказують на необхідну, з погляду держави, поведінку;

– **заборонні** – вказують на неприпустиму, недозволену поведінку;

5) за ступенем визначеності змісту норми (кожного з її елементів) –

– **абсолютно визначені;**

– **відносно визначені** (альтернативні, ситуаційні, норми з оцінювальними поняттями та ін.);

6) за роллю, призначенням у правотворчості –

– **первинні;**

– **похідні** (доповнювальні, конкретизуючі, деталізуючі);

7) за дією в часі –

- **постійні** – норми невизначеної в часі дії;
- **тимчасові** – норми визначеної в часі дії;
- 8) за сферою просторової дії –
 - **загальні** (загальнодержавні);
 - **місцеві** (локальні);
- 9) за дією на коло суб'єктів –
 - **загальні** – діють стосовно всіх однойменних суб'єктів, наприклад, всіх громадян;
 - **спеціальні** – діють лише стосовно певної групи одновидових, однойменних суб'єктів (наприклад, тільки щодо студентів або тільки щодо пенсіонерів);
 - **виняткові** – у передбачених законом випадках виключають, усувають дію загальних чи спеціальних норм щодо певних суб'єктів.
- 10) за функцією, роллю норм у юридичному регулюванні –
 - **матеріальні** (назва умовна) – це такі норми, які лише називають, позначають права, обов'язки або заборони;
 - **процесуальні** – норми, які встановлюють процедуру, порядок здійснення прав або виконання обов'язків чи додержання заборон, закріплених у матеріальних нормах (такі норми іноді називають також «процедурними» або «процесуально-процесуальними»).

Втім, остання класифікація юридичних норм вимагає, гадаю, додаткових коментарів. Для того, щоб за наведеним критерієм поставити, так би мовити, рольовий, функціональний діагноз юридичній нормі, слід виходити з того, що вона буде вважатися матеріальною, якщо відповідатиме на питання: **чи** саме дозволяє або зобов'язує, або забороняє робити певна юридична норма? Процесуальною ж норма вважатиметься тоді, коли вона відповідатиме на інше питання: **чи** можна чи необхідно, чи не можна робити? Отож норми процесуальні виконують обслуговуючу, забезпечувальну роль стосовно норм матеріальних, є – у певному сенсі – похідними, залежними від останніх.

Наприклад, у ст. 59 Конституції України зокрема встановлено, що кожен має право на професійну правничу допомогу і що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Тож якщо

для того аби визначити, яке з двох наведених правил є матеріальною нормою чи процесуальною, то, скориставшись запропонованим щойно критерієм, можна зробити первинний висновок про те, що у першому з них сформульована норма матеріальна, а у другому – норма процесуальна, оскільки остання встановлює певну процедуру реалізації першої.

Проте певна складність рольового аналізу взаємного функціонування юридичних норм подекуди зумовлюється тим, що одна і та ж норма у різних регулятивних ситуаціях може давати відповіді або на перше, або ж, навпаки, на друге питання – залежно від того, саме з якою іншою юридичною нормою вона пов'язується, співставляється. Адже так звані процесуальні норми, розглядувані, так би мовити, автономно, самі по собі, теж позначають ніщо інше, як певну поведінку (називають її, її суб'єктів, їхні дії, здійснювані у певній формі, у певній послідовності, у певному просторі та часі). Такі норми можуть вважатися функціонально процесуальними лише *відносно* певних матеріальних норм, які ними обслуговуються.

Інакше кажучи, «матеріальність» чи «процесуальність» юридичних норм у деяких випадках є їхньою відносною, релятивною властивістю, яка зумовлюється їхньою взаємною «співпрацею» у відповідних регулятивних ситуаціях. Мабуть, саме цим може бути пояснена та обставина, що у багатьох законодавчих та інших нормативно-юридичних актах матеріальні та відповідні їм процесуальні норми не відокремлюються одні від других, а викладаються у цих актах комплексно, так би мовити, інтегровано. Та й навіть у тих декількох кодексах України, в назвах яких є термін «процесуальний», можна виявити і власне матеріальні норми; і навпаки – у кодексах матеріального права у певних випадках зустрічаються також норми процесуального характеру.

За згаданим у цьому параграфі критерієм, іноді також стверджується, що всі юридичні норми можна розподілити на так звані *регулятивні* (які встановлюють певні правила поведінки) та *охоронні* (які гарантують, забезпечують реальність, здійсненність перших). Однак і такий поділ юридичних норм є значною мірою досить відносним, релятивним, оскільки кожна

з них – задля ефективного, дієвого юридичного регулювання – повинна мати трьохелементну структуру, тобто завжди *врегулює* ту чи іншу поведінку.

Яку ж саме функцію виконує певна юридична норма, – можна діагностувати лише *відносно* стосовно іншої юридичної норми, з якою перша взаємодіє, співпрацює в юридико-регулятивному процесі. Так, норми кримінального права, забороняючі диспозиції яких справді відіграють охоронну роль стосовно відповідних суспільних відносин, є одночасно, і нормами регулятивними стосовно тих державних органів, чия діяльність ними регулюється.

І наостанок зауважу, що специфічні регулятивні особливості юридичної норми, які виявляються, зокрема, за посередництва викладеної вище їхньої загальної класифікації, обов'язково мають братися до уваги кожним, хто застосовує або реалізовує ту чи іншу юридичну норму. У цьому вбачається неабияка практична значущість науково обґрунтованого класифікування норм об'єктивного юридичного права.

Загалом же, слід констатувати, що засвоєння теоретичних положень про юридичну норму, викладених у цій темі, виступає неодмінним чинником формування практичних умінь впровадження її в життя.

Тема 15

ЮРИДИЧНІ ВІДНОСИНИ

1. Юридичні відносини: поняття, зміст і суб'єкти.
2. Види юридичних відносин.
3. Об'єкти юридичних відносин.
4. Юридичні факти.

1. Юридичні відносини: поняття, зміст і суб'єкти

Юридичні відносини – це передбачені юридичними нормами або зумовлені конкретно-історичними загальними принципами об'єктивного юридичного права суспільні відносини, які дістають вираз у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права.

Соціальне призначення юридичних відносин полягає у створенні для суб'єктів права конкретних можливостей задоволення їхніх певних потреб власними діями (активними чи пасивними діями) або ж діями інших суб'єктів. Такі можливості якраз і забезпечуються налагодженням специфічних суспільних зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав та обов'язків відповідних суб'єктів.

Саме такі права й обов'язки утворюють специфічний зміст юридичних відносин як окремого, відносно самостійного соціального явища.

Як вже зазначалось на початку теми 2 посібника, позитивістське юридичне право є *суб'єктивним*, оскільки воно характеризує такі можливості (свободи) суб'єкта, які – за волевиявленням держави – належать саме йому і використовуються ним тільки за його власним вибором, бажанням.

Нагадаю також, що там йшлося зокрема про те, що в державно-організованому суспільстві переважну частину своїх

буттєвих прав і свобод суб'єкт взагалі не може реалізувати, якщо він не був визнаний державою носієм суб'єктивного юридичного права.

У багатьох випадках, життєвих ситуаціях необхідною передумовою виникнення у суб'єкта суб'єктивного юридичного права або суб'єктивного юридичного обов'язку є державне визнання його як особи не тільки правоздатним але й, також ще й дієздатним. **Юридична дієздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта здійснювати свої юридичні права й обов'язки особистими діями (діями активними чи пасивними).**

Суб'єктивне юридичне право – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість певної поведінки суб'єкта, спрямованої на здійснення його відповідних буттєвих прав і свобод.

Володіючи суб'єктивним юридичним правом, людина (інший суб'єкт) набуває такі загальні можливості (свободи):

- 1) чинити певні активні дії (**право на свої дії**);
- 2) вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій (**право на чужі дії**);
- 3) звертатися до органів держави за захистом, примусовим забезпеченням свого суб'єктивного юридичного права (**право на забезпечувальні дії держави**).

Використовуючи зазначені можливості тільки-но у суспільстві, їхній носій (суб'єкт права) неминуче зачіпає, так чи інакше, потреби та інтереси інших суб'єктів, з котрими він співіснує та взаємодіє у певних суспільних відносинах, зв'язках, залежностях. І саме через діяння останніх може відбуватися реальне, ефективне, результативне використання суб'єктивних юридичних прав. Аби такі діяння вчинялись реально, насправді, – держава надає їм формально-обов'язкового, необхідного значення, тобто конститує їх в якості суб'єктивних юридичних обов'язків. **Юридичний обов'язок – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою необхідність певної поведінки суб'єкта, спрямованої на здійснення його відповідного буттєвого обов'язку.**

Іншими словами, немає юридичних прав без корелюючих, відповідних їм юридичних обов'язків, і навпаки: немає юридичних обов'язків без корелюючих, відповідних їм юридичних прав. У цих зв'язках, взаємозалежностях, комунікаціях, взаємовпливах яскраво проявляється *соціальність* (соціальний характер) зазначених юридичних явищ.

Як зазначалося на початку викладу теми 2, **суб'єкт юридичних відносин – це юридично правоздатний суб'єкт суспільства, який є носієм суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.**

Нагадаю, що **юридична правоздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта мати суб'єктивні юридичні права і нести юридичні обов'язки.**

Учасники суспільного життя, будучи юридично правоздатними, і вступаючи у різноманітні відносини між собою, стають носіями суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків. Такими носіями зазвичай можуть бути, взагалі кажучи:

1) **люди (фізичні особи)** – громадяни певної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни одночасно щонайменше двох держав), апатриди (люди без громадянства жодної держави);

2) **об'єднання** – державні (державна в цілому, її організації – органи держави, державні установи (заклади), державні підприємства) і громадські (громадські організації, громадські рухи, органи громадської самодіяльності, недержавні підприємства й установи, заклади);

3) **соціальні спільноти** – народ (нація), територіальні громади, трудові і навчальні колективи, інші соціальні групи (демографічні, соціально-економічні, професійні, ідеологічні тощо).

2. Види юридичних відносин

Юридичні відносини можна класифікувати за різними критеріями, підставами на певні групи, види. А саме:

1) за типом юридичного регулювання, відповідно до якого вони виникають –

– ті, що спричиняються **настанням юридичних фактів**, передбачених гіпотезою юридичної норми – у разі регулювання за спеціальнодозвільним типом (можна робити те, що прямо передбачено юридичною нормою);

– ті, що виникають навіть за **відсутності юридичних фактів**, а лише внаслідок безпосередньої дії певних принципів об'єктивного юридичного права – у разі регулювання за загальнодозвільним типом (можна робити все, крім того, що прямо заборонено юридичною нормою);

2) за юридично-галузеву ознакою –

– **конституційні**;

– **цивільні**;

– **трудові**;

– **сімейні**;

– **господарські**;

– **кримінальні** та ін.;

3) залежно від визначеності кількості їхніх суб'єктів –

– **загальні** – кількість їхніх уповноважених або зобов'язаних суб'єктів не визначена;

– **конкретні** – кількість їхніх суб'єктів точно визначена;

4) за кількісним складом суб'єктів –

– **прості** – правовідносини лише між двома суб'єктами;

– **складні** – правовідносини не менше ніж між трьома суб'єктами;

5) за характером поведінки зобов'язаного суб'єкта –

– **активні** – він має вчинити певні дії;

– **пасивні** – він повинен утриматись від вчинення певних дій;

6) залежно від розподілу прав та обов'язків між сторонами правовідносин –

– **односторонні** – кожна зі сторін має тільки або права або ж обов'язки;

– **двосторонні** – кожна зі сторін має як права, так і обов'язки;

7) залежно від елемента юридичної норми (її диспозиції або санкції), на основі якого виникають правовідносини – відповідно

- регулятивні;
- охоронні.

Щоправда, щодо двох останніх різновидів правовідносин слід мати на увазі застереження, викладене у параграфі 4 теми 14 стосовно відносності класифікації юридичних норм (і приписів) на регулятивні та охоронні.

3. Об'єкти юридичних відносин

Закономірною причиною виникнення прямих чи опосередкованих відносин між членами суспільства (зокрема відносин юридичних), є, зазвичай, необхідність задоволення людських потреб у тих чи інших благах. Останні відображаються термінопоняттям *об'єкта* відносин.

Об'єкт юридичних відносин – це певне особисте або суспільне благо, задля здобуття і використання якого державою встановлюються чи визнаються юридичні права суб'єкта, забезпечувані юридичними обов'язками іншого суб'єкта (суб'єктів).

Оскільки об'єкти юридичних відносин слугують джерелом, засобом безпосереднього чи опосередкованого задоволення певних потреб управненого суб'єкта, то саме такими об'єктами (благами) і визначається, «вимірюється» у кожному випадку цінність для нього відповідних юридичних відносин.

Види об'єктів юридичних відносин:

1) матеріальні:

- фізичний стан людини;
- фізичні дії (активні чи пасивні) управненого суб'єкта;
- фізичні дії (активні чи пасивні) зобов'язаного суб'єкта;
- речі (засоби виробництва, предмети споживання, корисні копалини, пам'ятки історії та культури, гроші тощо);
- стан об'єктів і явищ природного довкілля;

2) нематеріальні:

- інтереси людей та інших суб'єктів, юридично захищені державою (зокрема, у правовідносинах, що виникають у загальнодозвільному регулюванні);

- соціальні можливості (свободи, права) суб'єктів та їхні інші соціальні цінності (рівність, недискримінація тощо);
- моральні цінності суб'єктів (гідність, честь, ділова репутація);
- духовні цінності (предмети і явища мистецтва, естетичне задоволення тощо).

4. Юридичні факти

Юридичний факт – це передбачена гіпотезою юридичної норми або ж зумовлена конкретно-історичними принципами об'єктивного юридичного права конкретна обставина, з настанням якої виникають, змінюються чи припиняються юридичні відносини.

Види юридичних фактів:

- 1) за юридичними наслідками –
 - **правостворювальні**;
 - **правозмінювальні**;
 - **правоприпиняльні**;
- 2) за складом –
 - **прості**;
 - **складні** (юридичні склади);
- 3) за характером тривання в часі –
 - **одноактні** (дискретні), наприклад, купівля-продаж речі;
 - **триваючі** (процесуальні), тобто так звані юридичні стани (наприклад, перебування у шлюбі);
- 4) за наявністю волі суб'єктів юридичних відносин –
 - **дії** – факти, які є наслідком волевиявлення хоча б одного з таких суб'єктів;
 - **події** – факти, що виникають незалежно від волі будь-яких суб'єктів.

Юридичні факти, які є діями, залежно від їхньої відповідності чи невідповідності приписам юридичних норм, поділяються на:

- a) **правомірні дії** – тобто такі, що відповідають юридичним приписам; до їхнього складу входять:

– юридичні **акти** – тобто правомірні дії, які вчиняються зі спеціальною метою викликати певні юридичні наслідки (наприклад, ухвалення судом рішення у справі, складання людиною заповіту);

– юридичні **вчинки** – тобто правомірні дії, які такої спеціальної мети безпосередньо не мають (скажімо, малювання художником картини для особистого користування, надіслання поштою листа товаришу);

б) **неправомірні дії** – тобто такі, що суперечать юридичним приписам; серед них розрізняють:

– **винні** – тобто правопорушення (злочини, різноманітні проступки);

– **безвинні** – так звані правові аномалії;

5) за онтичним статусом – факти, які обґрунтовані обставинами –

– **реальними**;

– **уявними** (так званими презумпціями).

Юридична презумпція – це закріплене в юридичній нормі припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може спричинити виникнення, зміну чи припинення юридичних відносин.

Види юридичних презумпцій:

– **неспростовні** – такі припущення про існування певного юридичного факту, які не підлягають сумнівам чи спростуванню, а тому не потребують доведення (наприклад, презумпція юридичної недієздатності малолітньої особи);

– **спростовні** – це такі припущення про існування певного юридичного факту, які мають юридичне значення лише доти, доки щодо цього факту не буде доведено протилежне твердження (наприклад, презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

ЧАСТИНА ІІІ
ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ
(ДИНАМІКА ПРАВА)

Тема 16

ЮРИДИЧНО-ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА. ЗАКОННІСТЬ ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРАВОПОРЯДОК

1. Загальна характеристика юридично-правомірної поведінки.
2. Реалізація юридичних норм: поняття, форми.
3. Законність і правопорядок (загальна характеристика).
4. Загальносоціальні гарантії законності.
5. Юридичні гарантії законності.

1. Загальна характеристика юридично-правомірної поведінки

У попередній темі (п. 4) зазначалося, що одним із різновидів юридичних фактів є *діяння* (активні чи пасивні дії) суб'єкта права, які викликають, породжують певні юридичні наслідки. Найпоширеніший різновид таких дій становить юридично-правомірна поведінка.

Юридично-правомірна поведінка – це такі діяння (активні чи пасивні дії), які відповідають приписам юридичних норм або конкретно-історичним загальним принципам права певної держави.

Щоправда, слід мати на увазі, що у тих випадках, коли йдеться про настанови права загальносоціального, так званого «природного» (а не спеціальносоціального, так званого юридичного, державно-вольового), об'єктивним критерієм правомірності поведінки є дотримання саме буттєвих прав і свобод та обов'язків, – навіть якщо вони і не відображені в юридичних нормах держави. У цих випадках йдеться, отже, про *загальносоціальну* правомірність поведінки.

Рушійною силою будь-якої правомірної поведінки зазвичай слугують ті чи інші потреби її носія (суб'єкта).

Види юридично-правомірної поведінки:

- 1) за суб'єктами –
 - діяння **громадян** (чи інших людей);
 - діяння **державних організацій** (насамперед, органів держави),
 - діяння **громадських об'єднань**;
- 2) за сферою суспільних відносин –
 - **економічна**;
 - **політична** тощо;
- 3) за об'єктивною стороною, тобто за формою зовнішнього прояву –
 - **активна** (вчинення дії);
 - **пасивна** (бездіяльність);
- 4) за суб'єктивною стороною, тобто залежно від психічного ставлення особи до своїх діянь –
 - **принципова** – зумовлена особистим внутрішнім переконанням особи у необхідності поводитись завжди правомірно;
 - **звичаєва** – спричинена особистою звичкою без вагань виконувати будь-який юридичний припис держави;
 - **приспосувальна (конформістська)** – спричинена прагненням суб'єкта не відрізнятись від тих суб'єктів, які зазвичай поведуться юридично правомірно;
 - **маргінальна** – пояснюється побоюванням нести юридичну відповідальність у разі вчинення юридичного правопорушення та бажанням уникнути її;
- 5) залежно від зафіксованості у законодавстві чи інших юридичних джерелах
 - **врегульована юридичними нормами**;
 - **не врегульована юридичними нормами** – здійснювана на підставі загальнодозвільного юридичного регулювання (дозволено робити все, крім забороненого законом) відповідно до конкретно-історичних принципів національного права;
- 6) залежно від ставлення держави до юридично-правомірної поведінки –
 - **допустима**;
 - **схвалювана**;
 - **стимульована**;

- 7) за формою зовнішнього прояву –
- **фізична** (діяльнісна);
 - **вербальна** (усна);
 - **письмова** (документована).

2. Реалізація юридичних норм: поняття, форми

Реалізація юридичних норм – це здійснення їхніх принципів у фізичних діях суб'єктів.

Соціальна сутність реалізації юридичних норм полягає – у кінцевому підсумку – в задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб юридично допустимими способами і засобами.

Форми реалізації юридичних норм

Залежно від характеру диспозиції юридичних норм розрізняються такі форми їхньої реалізації:

– **використання** – форма реалізації *дозвільних* норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їхнім власним бажанням (наприклад, реалізація законодавства про право на вищу освіту);

– **виконання** – форма реалізації *зобов'язувальних* норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що має здійснюватись ними як за власним бажанням, так і деколи незалежно від нього (наприклад, реалізація вимог законодавства про сплату податків);

– **дотримання** – форма реалізації *заборонних* норм, яка полягає у пасивній поведінці (бездіяльності) суб'єктів, що має здійснюватись як за їхнім власним бажанням, так і деколи незалежно від нього (наприклад, непорушення водіями транспортних засобів встановлених обмежень швидкості руху).

Варто зауважити, що третя з названих форм юридичної правореалізації є, у широкому сенсі, особливим різновидом другої її форми: виконанням обов'язку здійснити пасивну поведінку, тобто утриматися від неї.

Нездійснення зобов'язувальних і заборонних норм є юридичним *правопорушенням*. (Останнє явище розглядатиметься в

одній з наступних тем). Специфічним різновидом правопорушення також є таке використання дозвільної юридичної норми, яке здійснюється всупереч меті того права, що у ній закріплене (наприклад, якщо вона спричиняє шкоду іншим суб'єктам; така реалізація норми вважається *зловживанням правом* і тому забороняється). Критерієм кваліфікації діяння як зловживання правом слугують здебільшого конкретно-історичні принципи національного об'єктивного юридичного права (загальні, галузеві, міжгалузеві). До такого критерію доводиться вдаватися зазвичай тоді, коли потрібно оцінити юридичну правомірність діяння, здійснюваного на підставі загальнодозвільного юридичного регулювання суспільних відносин (дозволено робити все, крім забороненого законом).

3. Законність і правопорядок (загальна характеристика)

Законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам та підзаконним нормативно-юридичним актам й іншим джерелам об'єктивного юридичного права, а також загальним і галузевим його принципам, який утворюється внаслідок їхньої належної реалізації всіма суб'єктами права.

Соціальна сутність законності полягає в узгоджуванні певних реальних суспільних відносин з їхніми законодавчими та підзаконними моделями. Інакше кажучи, це поширення «панування» волі законодавця як представника усього (або, принаймні, більшості) населення країни на всю територію держави, на всіх суб'єктів права.

Основні принципи законності у державі соціально-демократичної орієнтації:

1) **єдність** – уніфікованість нормативно-юридичного регулювання на всій території країни; однаковість застосування юридичних норм щодо всіх однойменних суб'єктів права (з того принципу випливає, зокрема, вимога забезпечення єдності судової практики; разом з тим він не виключає об'єктивно обґрунто-

ваної спеціалізації юридичного регулювання з огляду на певні особливості його предмету та конкретно-історичних умов);

2) **соціально-демократична доцільність** – а) відповідність закону та інших джерел об'єктивного юридичного права цілям забезпечення буттєвих прав і свобод людини та інших суб'єктів, соціальної демократії і прогресивного розвитку суспільства; б) необхідність вибору в межах закону найбільш ефективного (оптимального) засобу досягнення мети закону;

3) **реальність** – забезпеченість законності дієвими гарантіями (загальносоціальними та юридичними).

За умови дотримання означених принципів законність природно поєднується з верховенством права. І тому вона (як вказувалося у п. 2 теми 5, зазначена першою з-поміж критеріїв (показників) загальноєвропейського стандарту верховенства права.

Важливим соціальним наслідком утвердження законності є встановлення в суспільному і державному житті юридичного правового порядку (правопорядку).

Юридичний правопорядок – це режим (стан) упорядкованості, організованості суспільних відносин, який утворюється за умов законності.

4. Загальносоціальні гарантії законності

Гарантії законності – це система явищ і засобів, за посередництва яких у суспільному і державному житті впроваджується, охороняється і, в разі порушення, відновлюється законність. Такі явища і засоби – залежно від сфери суспільного життя, до якої вони належать, – поділяються на гарантії:

- загальносоціальні;
- спеціально-соціальні (юридичні).

Загальносоціальні гарантії законності складаються з економічних, політичних, організаційних, ідеологічних.

Розглянемо докладніше лише останню групу загальносоціальних гарантій законності, зокрема правову культуру особи.

Правова культура особи – це така її властивість, яка характеризується загальною повагою до об'єктивного юридичного права, достатнім знанням змісту його норм та вмінням їх реалізовувати, а також активною юридично-правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

Одним із вагомих засобів формування належної правової культур часників суспільного життя є правове виховання (правовиховна діяльність).

Правове виховання – це активна діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, а також інших суб'єктів, спрямована на формування у всіх осіб високої правової культури.

Засобами правового виховання слугують:

- **правове навчання** (зокрема, юридична освіта);
- **правова пропаганда**;
- **юридична практика** державних органів та інших організацій;
- **юридично-правомірна поведінка** громадян, їхня особиста участь у здійсненні та охороні юридичних норм,
- **самовиховання** осіб.

5. Юридичні гарантії законності

Юридичні гарантії законності – це передбачені законодавством спеціальні засоби впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності.

Види юридичних гарантій законності:

- 1) за найближчими, безпосередніми цілями –
 - **превентивні, або попереджувальні** – спрямовані на запобігання, недопущення юридичних правопорушень;
 - **присікальні** – спрямовані на припинення триваючого правопорушення;
 - **відновлювальні** – спрямовані на усунення негативних наслідків юридичних правопорушень, на «реставрацію» юридично правомірного стану;

– **компенсаційні** – спрямовані на відшкодування спричиненої правопорушенням шкоди;

2) за суб'єктами застосування гарантій –

– **парламентські**;

– **президентські**;

– **судові**;

– **прокурорські**;

– **адміністративні**;

– **контрольні**;

– **муніципальні**;

3) за характером юридично значущої діяльності, яка гарантується –

– **правотворчі**;

– **правороз'яснювальні**;

– **правозастосовні**;

– **правореалізаційні**;

4) за онтичним (буттєвим) статусом у юридичній системі –

– **нормативно-документальні** – юридичні норми, а також правороз'яснюючі (інтерпретаційні) юридичні акти загального характеру;

– **індивідуально-документальні** – правозастосовні акти, спеціально спрямовані на забезпечення й охорону законності, а також правороз'яснюючі юридичні акти індивідуального характеру;

– **діяльнісні** – діяльність певних суб'єктів із: а) застосування правотворчих та правороз'яснювальних гарантій і б) реалізації нормативних та правозастосовних актів, що гарантують законність.

Тема 17

ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ

1. Застосування юридичних норм: соціальна необхідність і загальне поняття.
2. Загальні вимоги правильного застосування юридичних норм.
3. Стадії застосування юридичних норм.
4. Особливості правозастосовної діяльності у разі прогалин та колізій у законодавстві України.
5. Правозастосовні акти: юридичні властивості, класифікація.

1. Застосування юридичних норм: соціальна необхідність і загальне поняття

Для реалізації юридичних норм, яка зазвичай є безпосередньою метою будь-якого юридичного регулювання суспільних відносин, у багатьох випадках достатньо лише їхньої наявності та юридичної дії (чинності). Наприклад, аби розпочати реалізовувати (використовувати) право на вільний вибір світогляду чи віросповідання (ст. 35 Конституції України) достатньо вдаватися безпосередньо до відповідних інтелектуальних і фізичних дій, вчинюваних без будь-якої участі якихось державних органів чи їхніх посадових осіб або ж органів місцевого самоврядування.

Але у неменшій кількості випадків реалізація юридичних норм може розпочатися лише за наявності певних відносин, зв'язків, залежностей між потенційним правореалізатором (причому персонально визначеним) та іншим конкретним суб'єктом права. Поза такими відносинами реалізація юридичної норми розпочатися не зможе. Наприклад, перш ніж виникне можливість реалізації права на здобуття вищої освіти, необхідно створити, організувати певні суспільні відносини між персонально визначеним суб'єктом (людиною) і конкретним навчальним закладом (ця людина має бути зарахована до складу

студентів цього закладу). Аналогічні ситуації мають виникати у зв'язку з реалізацією і таких прав, як, скажімо, право на працю, на отримання державної пенсії, на шлюб.

Стосовно другої групи прикладів формування необхідних суспільних відносин здійснюється, опосередковується попередньою спеціальною організаційною юридично значущою діяльністю, яка відображається термінопоняттям «застосування юридичних норм».

Застосування юридичних норм – це організаційно-юридична діяльність компетентних державних органів, їхніх посадових осіб, а також уповноважених на це законом органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань та їхніх посадових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації цими суб'єктами таких норм.

Соціальною сутністю правозастосовної діяльності є встановлення (або зміна чи припинення) безпосередніх зв'язків між тими суб'єктами права, які зможуть або повинні реалізувати юридичну норму.

Основні риси правозастосовної діяльності полягають у тому, що вона:

1) у передбачених законодавством випадках стає необхідною організаційною передумовою реалізації юридичних норм, внаслідок чого її соціальним призначенням є формування певних суспільних відносин (юридичних відносин);

2) становить діяльність тільки державних органів і уповноважених на це державою органів місцевого самоврядування чи деяких громадських об'єднань, оскільки повинна мати державно-владний характер;

3) набуває юридичну значущість насамперед тому, що відносини, які виникають, змінюються або припиняються внаслідок такої діяльності, мають вигляд взаємних суб'єктивних юридичних прав і обов'язків персоніфікованих суб'єктів;

4) встановлює такі відносини, зв'язки, через ухвалення (стосовно конкретних життєвих ситуацій, передбачених гіпотезами відповідних юридичних норм) індивідуальних фор-

мально обов'язкових рішень (настанов, приписів) щодо персоніфікованих суб'єктів. Прийняття таких рішень є визначальним елементом, серцевиною змісту правозастосовної діяльності;

5) становить юридично значущу діяльність ще й тому, що вона здійснюється тільки на підставі юридичних норм і в порядку, передбаченому ними;

6) відбувається як специфічний діяльнісний процес, який регламентований особливими (процедурно-процесуальними) юридичними нормами і складається з певних послідовних стадій;

7) підпорядковується певним загальним вимогам, які забезпечують її юридичну правомірність, справедливість та ефективність;

8) виявляє назовні, об'єктивує свої інтелектуально-вольові результати у певній встановленій законодавством формі – в актах застосування права (правозастосовних актах).

У цьому, до речі, дістає прояв *соціальність* (соціальна природа) реалізації юридичних норм: більшість з них не можуть бути втілені у життя без прямої участі тих чи інших суб'єктів.

2. Загальні вимоги правильного застосування юридичних норм

До будь-якої правозастосовної діяльності – аби вона була правильною, ефективною – державою висуваються (у тій чи іншій формі) певні змістовні та формальні вимоги. До найбільш загальних із них належать наступні:

1) **законність**. Ця вимога означає прийняття правозастосовного рішення тільки:

а) в межах компетенції відповідного органу, тобто його повноважень, визначених законом;

б) на підставах, передбачених у гіпотезі застосовуваної норми (а за відсутності останньої – на підставі належного принципу права);

в) за процедурою, встановленою законом;

г) цілковито узгоджено зі змістом застосовуваної норми;

д) у передбаченій законом зовнішній формі (способі зовнішнього виразу);

Що стосується більш загальної засади – **верховенства права**, то ще раз нагадаю, що – відповідно до її загальноєвропейського стандарту (викладеного у п. 2 теми 5) – саме законність юридичного рішення є першим показником, критерієм названої засади, хоча й не вичерпує її повністю. І якщо сам застосовуваний закон суперечить (на думку його виконавця) верховенству права, – то на цей випадок у законодавстві зазвичай передбачаються спеціальні механізми офіційного з'ясування цього питання і приведення такого закону у відповідність із зазначеною засадою. Так чи інакше, огульне, довільне протиставлення верховенства права і законності в юридичному правозастосованні видається помилковим, неприйнятним у юридичній практиці.

2) **обґрунтованість**. Ця вимога використовується або у широкому, або ж у дещо звуженому, так би мовити, спеціалізованому значенні.

У першому випадку йдеться про належну, необхідну *аргументованість* (зокрема *вмотивованість*) правозастосовного акта в усіх його складових частинах, фрагментах. Реалізація названої вимоги забезпечується значною мірою за посередництва *юридичної аргументації*, – тобто через наведення у такому акті доречних, переконливих аргументів. З-поміж останніх найчастіше використовуються такі їхні різновиди, як:

– **юридично-регулятивні** (посилання на сформульовані науковим правознавством закономірності ефективного юридичного регулювання, зокрема закономірності структурні та функціональні);

– **філологічні** (посилання на закономірності національної мови, сформульовані філологічною наукою в її основних підрозділах – етимології, семантиці, граматиці та ін.);

– **логічні** (посилання на закони, правила логічного мислення, тобто на закони формальної або ж нормативної (деонтичної) логіки);

– **історичні** (посилання на минулі чи сучасні конкретно-історичні обставини, умови, які так чи інакше впливають на зміст правозастосовних висновків);

– **потребові** (посилання на індивідуальні чи колективні реальні запити, потреби, а також інтереси, задоволенню яких має сприяти правозастосовний акт);

– **цільові** – ті, котрі впливають з принципів і цілей застосовуваних юридичних норм.

Належна аргументованість правозастосувальних тверджень є запорукою, передумовою *вмотивованості* резолютивних положень відповідних правозастосовних актів.

Вміння здійснювати юридичну аргументацію пропонованих чи схвалюваних правозастосовних рішень – становить необхідну складову фахової компетентності юриста. І формування такої компетентності має відбуватись вже у процесі здобуття юридичної освіти.

У другому ж (спеціалізованому) значенні вимога обґрунтованості зазвичай стосується результатів тієї пізнавальної діяльності суб'єкта правозастосування, яка спрямована на встановлення юридично значущих фактів, що врегульовані відповідною юридичною нормою. Знання про такі факти мають бути правильними, істинними – причому у більшості випадків абсолютно істинними – тобто такими, які не потребуватимуть доповнення, коректування, а тим більше – спростування. Аргументи, за допомогою яких обґрунтовуються твердження про такі факти, нерідко позначаються термінопоняттям «докази»; а сам процес аргументування зветься доказуванням чи доведенням.

Загалом же, завдяки достатній, належній аргументованості правозастосовний акт набуває й такої важливої властивості, як *вмотивованість*.

3) доцільність. Ця вимога полягає у тому, що у тих випадках, коли застосовувана норма є за її змістом відносно визначеною (дає можливість обрати (в її межах) одне з припустимих нею рішень), тоді у правозастосовному акті має бути закріплене саме таке з них, яке дозволить досягнути мету норми найкращим, найефективнішим способом. Отож означена вимога належного правозастосування орієнтує не на протиставлення законності і доцільності, не на пошуки останньої поза межами, норми, а на формування, так би мовити, піднормативної доцільності,

обмеженої змістом застосовуваної юридичної норми. (Протилежна ж орієнтація правозастосовця означала би дозвіл на свавілля, незаконні рішення та дії. Та й справді: тільки за соціальними наслідками, результатами точного, беззастережного втілення юридичної норми у життя можна буде зробити переконливий висновок про те, наскільки доцільною вона є).

3. Стадії застосування юридичних норм

Правозастосовна діяльність зазвичай складається з низки послідовних інтелектуальних та фізичних операцій, які вважаються її обов'язковими стадіями. До них належать такі:

1) встановлення юридично значущих фактів і відшукування такої юридичної норми, яку належить застосувати саме до них;

2) перевірка достовірності, правильності тексту і визначення меж дії (чинності) та юридичної сили віднайдені юридичної норми;

3) виявлення, встановлення змісту (сміслу) юридичної норми, тобто її *тлумачення-з'ясування*;

4) прийняття рішення у справі, тобто встановлення формально обов'язкового індивідуального правила поведінки персонально визначених суб'єктів стосовно майбутньої реалізації їхніх взаємних суб'єктивних юридичних прав та обов'язків (заборон);

5) оформлення цього рішення в акті застосування юридичної норми (правозастосовному акті).

Отож розглянемо детальніше кожен із названих стадій юридичного правозастосування.

Перша стадія правозастосовної діяльності передбачає формування знань про певні явища, дії, події (минулі, сучасні, а іноді й майбутні), яким закон надає юридичного значення. Йдеться про своєрідну, можна сказати, професійно-юридичну пізнавальну діяльність, в результаті якої мають бути зроблені істинні, правильні висновки про існування певних юридично значущих фактів.

Особливість цього пізнання полягає у тому, що:

1) його *об'єктом* (на відміну від об'єкта, скажімо, науково-дослідження) є не закономірності, а лише окремі, ізольовані, конкретні життєві ситуації, факти;

2) його *предмет* формально обмежений, окреслений обставинами, фактами, зазначеними у гіпотезі (а іноді і у диспозиції) юридичної норми;

3) його *порядок, а також засоби, «інструменти»* тією чи іншою мірою, регламентовані процедурно-процесуальним законодавством;

4) знання, що здобуваються внаслідок такої діяльності, мають бути, зазвичай, *абсолютною* (а не відносною) *об'єктивною істиною* – абсолютною істиною факту, тобто такою, яка ніколи не потребуватиме доповнення, уточнення (а тим більше, спростування);

5) до складу цих знань неодмінно входять і *висновки про конкретну юридичну значущість встановлених фактів*, тобто про їхню юридичну кваліфікацію.

Юридична кваліфікація факту – це поширення правозастосовним суб'єктом законодавчої (нормативно-юридичної) оцінки певного виду фактів на той конкретний встановлений ним факт, який є підставою застосування юридичної норми. Це, так би мовити, юридичний діагноз конкретних дій, осіб, ситуацій.

Оскільки предметом правозастосовного пізнання слугують не будь-які факти, а лише ті, яким саме правова норма надає юридичного значення, остільки на тій самій стадії правозастосування і має бути водночас відшукана якраз та норма, що розрахована саме на встановлювані факти. Тому як встановлення фактів, так і пошук відповідної гіпотези юридичної норми – це єдиний пізнавальний процес, який утворює цілісну першу стадію правозастосовної діяльності.

Відшукування належної правової норми здійснюється, зазвичай, за такою «схемою»:

1) визначають, чи знаходяться встановлені факти у межах сфери законодавчого (легального) регулювання суспільних від-

носин (зважаючи на відповідну систему об'єктивного юридичного права та на його загальні конкретно-історичні принципи);

2) у разі ствердної відповіді на означене запитання встановлюють, до якої саме галузі права має належати відповідна юридична норма (зважаючи на предмет і метод юридичного регулювання щодо встановлених фактів);

3) визначивши галузь права, далі з'ясовують, у якому її інституті має міститись відповідна юридична норма (виходячи з галузевих принципів об'єктивного юридичного права);

4) встановивши інститут права, нарешті відшуковують у ньому саме таку юридичну норму, гіпотеза якої точно відповідає встановленим фактам.

Розглядувана стадія застосування права може вважатися повністю завершеною, «пройденою» лише тоді, коли будуть підстави зробити висновок про те, що ознаки фактів, описаних, змодельованих гіпотезою юридичної норми, цілком співпадають з ознаками реальних фактів, встановлених у справі. Такий висновок якраз і свідчатиме про те, що вдалося відшукати саме ту юридичну норму, яка розрахована на встановлені факти, і навпаки: факти було встановлено саме такі, які передбачені гіпотезою відшуканої юридичної норми.

Друга стадія правозастосування включає такі дії, які мають на меті визначити певні юридичні (формальні) властивості віднайдені юридичної норми. Для цього, зокрема:

1) пересвідчуються у правильності, точності тексту юридичної норми, вдаючись саме до офіційного джерела її оприлюднення (опублікування);

2) переконуються в тому, що така норма є чинною (звернувшись до останнього (з відповідного питання) нормативно-юридичного акта, опублікованого в офіційному виданні);

3) визначають, чи поширюється її чинність на тих осіб, на той простір (територію) і на той час, якими характеризуються встановлені юридично значущі факти (керуючись при цьому закріпленими у законодавстві принципами і правилами стосовно суб'єктної, просторової і часової (темпоральної) дії юридичних норм);

4) у тому випадку, коли факти одночасно , але неоднозначно регламентуються кількома юридичними нормами, встановленими різними органами держави, необхідно визначити, «виміряти» юридичну силу кожної з них і застосувати саме ту норму, яка має більшу юридичну силу.

Отже, і на цій стадії правозастосування відбувається своєрідне пізнання, предметом якого є, однак, вже не фактичні обставини, не життєві ситуації, а суто юридичні властивості тієї норми, що підлягає застосуванню.

Третя стадія правозастосування. Неможливо правильно застосувати юридичну норму, не з'ясувавши точний зміст (смысл) кожного структурного елемента, з яких вона складається. Тому дана стадія є завжди обов'язковою: кожен, хто застосовуватиме ту чи іншу юридичну норму, неодмінно повинен витлумачити її насамперед «для себе», правильно з'ясувати її зміст, смысл.

Відповідний правоз'ясувальний процес (його види, способи, форми) – це досить складна інтелектуальна діяльність; а тому більш докладна її теоретична характеристика подаватиметься в наступній темі посібника.

Четверта стадія застосування юридичної норми є, можна сказати, *резолютивною, підсумковою*: вона спирається на результати усіх попередніх стадій, неначе би резюмує їх. Змістом цієї стадії є ухвалення правозастосовцем рішення про взаємні суб'єктивні юридичні права й обов'язки (тобто про підтвердження або встановлення, або зміну, або ж припинення цих прав і обов'язків) тих персоніфікованих суб'єктів, які зможуть або будуть повинні реалізовувати юридичну норму.

З погляду формальної логіки таке рішення конструюється, формулюється за логічними правилами силогістичного мислення. У цьому випадку роль великого засновку виконує застосовувана юридична норма, роль малого засновку – встановлені у справі юридично значущі факти, а умовиводом, висновком якраз і буде саме правозастосовне рішення. Отож кожен правозастосовець має бути, крім усього іншого, так би мовити, «логіком».

З державно-регулятивної точки зору таке рішення є владним формально обов'язковим правилом поведінки індивідуаль-

ного характеру, адресованим персонально визначеним суб'єктам і розрахованим на одиничну життєву ситуацію (яка, проте, може тривати упродовж досить значного, навіть не визначеного у часі періоду – наприклад, у разі видання наказу про зарахування громадянина на певну посаду).

Для того, щоб ухвалене правозастосовне рішення могло бути сприйняте відповідними його адресатами, воно має бути певним чином об'єктивоване, тобто виражене назовні. Це завдання розв'язується на останній – можна сказати, «оформительській» – стадії правозастосовного процесу (яку на практиці, однак, не завжди легко відокремити від стадії попередньої).

Відтак, *п'ята стадія* правозастосування включає дії з «матеріалізації», зовнішньої фіксації індивідуального правила поведінки, тобто його виразу у правозастосовному акті. Це «оформлення» іноді буває досить нескладним, якщо для цього достатньо скористатись, наприклад, усною або ж діяльнісною (так званою «конклюдентною») формами (хоча й у цих випадках можуть існувати певні формально-процедурні вимоги – скажімо, до стилістики усних правозастосовних наказів військових командирів або до конфігурації жестів поліцейського, який «вручну» регулює дорожній рух).

Проте коли йдеться про письмову, документальну форму правозастосовного рішення (яка і є якраз найбільш поширеною у професійній юридичній діяльності), тоді на розглядуваній стадії правозастосування слід дотримуватись певних вимог стосовно його документування.

Письмовий правозастосовний акт має включати, зазвичай, такі частини й елементи («реквізити»):

1) *вступна частина* (назва акта – наказ, розпорядження, ухвала, рішення, вирок тощо; повна офіційна назва правозастосовного органу; місце і дата прийняття акта; коротка вказівка щодо змісту («теми») питання, яке регламентується цим актом);

2) *констатуюча частина* (опис, характеристика встановлених у справі юридично значущих фактів, а також, у разі потреби, посилання на джерела, докази, які їх підтверджують);

3) **мотивувальна частина** (посилання на юридичну норму, відповідно до якої факти піддано певній юридичній оцінці, обґрунтування саме такої їхньої юридичної кваліфікації);

4) **резолютивна частина** (виклад формально обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, тобто взаємних суб'єктивних юридичних прав і обов'язків персоніфікованих суб'єктів, кожен з яких також має бути зазначений в цій же частині акта);

5) **підпис відповідної посадової особи** (або кількох таких осіб) теж є обов'язковим реквізитом письмового правозастосовного акта.

4. Особливості правозастосовної діяльності у разі прогалин та колізій у законодавстві України

На першій стадії правозастосовної діяльності іноді може статися так, що *не вдається знайти юридичну норму*, розраховану саме на ті обставини (юридичні факти), що встановлюються. І не вдається лише тому, що *її ще взагалі не існує у чинному законодавстві* (хоча відносини, які правозастосовний орган покликаний врегулювати, перебувають, взагалі кажучи, у сфері дії загальних принципів відповідного національного права). Отож, виникає ситуація, що відображається зазвичай поняттям «прогалини у законодавстві».

Прогалина у законодавстві – це відсутність нормативно-юридичної регламентації певної групи суспільних відносин у сфері легального (законодавчого) правового регулювання, окреслюваній конкретно-історичними загальними принципами права.

У правозастосовній діяльності така прогалина може бути *подолана* за посередництва спеціальних логіко-юридичних операцій, які називаються: 1) «аналогія закону» і 2) «аналогія права» (щоправда, за винятком тих випадків, коли їхнє використання прямо заборонено законом, наприклад, при застосуванні в Україні юридичних норм про кримінальну або про адміністративну відповідальність).

Аналогія закону – це вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві) на основі юридичної норми, яка регулює найбільш подібні («аналогічні») суспільні відносини.

Аналогія права – це вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві і відсутності «аналогічної» юридичної норми) на основі принципів відповідної галузі права або загальних конкретно-історичних принципів національного права.

На закінчення розгляду названого питання слід чітко підкреслити, що у ньому йдеться про закріплені у національному праві можливості, так би мовити, одноразового, одноактного подолання законодавчих (нормативно-юридичних) прогалин. Усунення ж таких прогалин може бути здійснене лише через внесення змін, корекцію чинного законодавства.

Інша проблемна ситуація у правозастосуванні може виникати тоді, коли знову ж на першій його стадії виявляються щонайменше дві юридичні норми, які по-різному, суперечливо регламентують певну життєву ситуацію (певний різновид суспільних відносин), а отже, виникає так звана «колізія» юридичних норм. Отож **колізія у законодавстві – це різнозмістовна регламентація одних і тих же (одновидових) суспільних відносин кількома юридичними нормами.**

І тоді правозастосовний орган має таку колізію подолати, керуючись певними правилами, які встановлені або у національному законодавстві (зокрема й в українському), або ж у юридичній доктрині стосовно *вибору* саме тієї з колізуючих юридичних норм, яку потрібно буде застосувати.

В Україні такі правила нині внесені до її основних процесуальних кодексів – Цивільного процесуального, Господарсько-процесуального, Кодексу адміністративного судочинства, Кримінального процесуального. Так, у ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України передбачено, зокрема, що:

– якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії (ч. 6);

– у разі невідповідності правового акта правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акта вищої юридичної сили (ч. 7);

– у разі невідповідності правового акта міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України (ч. 8).

Наведений різновид колізій (змістовні суперечності між юридичними нормами різної юридичної сили, які регламентують одне й те ж питання), дістав назву «**ієрархічні**».

Ще одним різновидом колізій у законодавстві можуть бути так звані «**темпоральні**» («часові») – суперечності між змістом юридичних норм стосовно одних і тих самих відносин, встановлених певним правотворчим суб'єктом у різний час. Колізії такого роду мають розв'язуватися за правилом: застосуванню підлягає та юридична норма, яка встановлена пізніше.

Два названі різновиди нормативно-юридичних колізій можуть іноді поєднуватись, так би мовити, співпадати (тоді вони звуться «ієрархічно-темпоральними» або «темпорально-ієрархічними»).

У правозастосовній діяльності колізії у законодавстві можуть тільки *долатись* – одноактно, одноразово у кожному окремому правозастосовному акті, рішенні. *Усуватися* ж такі колізії можуть лише правотворчими засобами, використовуваними відповідними компетентними суб'єктами.

Якщо розглянуті колізії можуть вважатися правотворчими недоліками нормативно-правових актів, то до таких його дефектів не можна відносити змістовні суперечності між юридичними нормами загальними та спеціальними. Такі невідповідності, розбіжності є цілком виправданими, остільки, оскільки вони є результатом об'єктивно необхідного, неуніфікованого, диференційованого юридичного регулювання специфічної групи суспільних відносин у рамках певного роду останніх; (наприклад, встановлення підвищеного розміру державної стипендії для студентів-відмінників або встановлення певних соціальних пільг для пенсіонерів). Такі регулятивні ситуації на перший погляд теж виглядають колізійними, але якщо це і

колізії, то вони є цілком виправданими, правомірними і ліквідації чи подоланню вочевидь не підлягають.

Іншими словами, у разі змістовної суперечності між загальною і спеціальною юридичними нормами, застосуванню підлягає саме остання з них. При цьому слід мати на увазі, що критеріальною ознакою «спеціальності» юридичної норми є те, що її гіпотеза формулює такі обставини правозастосування, які є різновидом більш широкої групи обставин, відображеної у гіпотезі загальної юридичної норми. Порівняння, співставлення двох таких гіпотез за критерієм «рід» і «вид» дозволяє надати кваліфіковану порівняльну оцінку відповідним юридичним нормам, між якими існує колізія.

5. Правозастосовні акти: юридичні властивості, класифікація

Акт застосування юридичної норми (правозастосовний акт) – це форма зовнішнього прояву ухваленого компетентним органом формально обов'язкового правила фізичної поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує взаємні суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Юридичні властивості правозастосовних актів полягають у тому, що ці акти:

1) можуть прийматися будь-якими органами держави, а деколи й уповноваженими на це законом органами місцевого самоврядування чи громадськими об'єднаннями або їхніми органами;

2) змістовно і формально мають відповідати приписам певних юридичних норм або принципам права;

3) є формально обов'язковими стосовно персонально визначених суб'єктів права;

4) вміщують індивідуальні приписи, розраховані на врегулювання лише окремої, конкретної життєвої ситуації, тому їхня юридична чинність (формальна обов'язковість) вичерпується

одноразовою реалізацією (хоча процес цієї реалізації сам по собі може бути досить тривалим);

5) не можуть мати зворотної дії в часі;

6) свій зовнішній прояв можуть отримувати у письмовій (документальній) або усній (вербальній), або ж фізично-діяльнісній (конклюдентній) формах.

Види (класифікація) правозастосовних актів:

1) за суб'єктами прийняття –

– **акти глави держави;**

– **акти інших органів державної влади: законодавчої, виконавчої, судової, контрольно-наглядової;**

– **акти уповноважених законом органів місцевого самоврядування;**

– **акти громадських об'єднань;**

2) за галузеву належністю застосованої норми –

– **конституційно-правові;**

– **цивільно-правові;**

– **адміністративно-правові;**

– **кримінально-правові** та інші;

3) за юридичною формою –

– **постанови;**

– **укази;**

– **розпорядження;**

– **рішення;**

– **вироки;**

– **накази;**

– **ухвали** тощо;

4) за соціальною функцією у юридичному регулюванні –

– **регулятивні;**

– **охоронні;**

5) залежно від елемента юридичної норми, який безпосередньо застосовується –

– **акти застосування диспозиції;**

– **акти застосування санкції;**

6) за деонтичним статусом індивідуальних приписів –

– **дозволяючі;**

– **зобов'язуючі;**

- **забороняючі;**
- 7) за характером юридичних наслідків –
 - **правоконстатуючі (правопідтверджувальні);**
 - **правовстановлювальні;**
 - **правозмінні;**
 - **правоприпиняльні;**
- 8) за формою зовнішнього прояву –
 - **письмові (документальні);**
 - **усні (вербальні);**
 - **фізично-діяльнісні (конклюдентні).**

Практичне значення знання загальнотеоретичної класифікації правозастосовних актів зумовлюється тим, що вона відображає їхні певні видові особливості, які мають неодмінно братися до уваги у правозастосовному процесі. А застосування юридичних норм (або ж підготовка необхідних матеріалів для нього) є найбільш поширеним, так би мовити, масовим видом практичної діяльності юриста.

Тема 18

ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ

1. Загальна характеристика тлумачення юридичних норм.
2. Види (класифікація) тлумачення-з'ясування.
3. Види тлумачення-роз'яснення (інтерпретації).
4. Інтерпретаційно-юридичні акти.

1. Загальна характеристика тлумачення юридичних норм

Об'єктивна необхідність такого тлумачення зумовлюється насамперед тим, що юридичні норми формуються за посередництвом зазвичай вкрай загальних, абстрактних понять, а також нерідко полісемічних, багатозначних слів (термінів), які різними суб'єктами, та ще й за різних умов, можуть розумітися по-різному. Для того, щоб запобігти «різночитанню» юридичних норм чи подолати його, якраз і потрібно вдаватися до певних видів, способів правотлумачення, котрого, як відзначалось у попередній темі, не можна уникнути у процесі застосування будь-якої юридичної норми. Тому, окрім її з'ясування – обов'язкової стадії правозастосування, може виникати потреба ще й у роз'ясненні суб'єктам правозастосування і правореалізації змісту (смыслу) такої норми.

Соціальне призначення такого роз'яснення смыслу юридичної норми, яке мало б обов'язковий (офіційний) характер, полягає у тому, щоб забезпечити однозначне (уніфіковане) його розуміння всіма, хто може чи повинен її застосовувати, реалізовувати або навіть тільки вивчати. Саме таке розуміння змісту юридичної норми є однією з необхідних передумов забезпечення відомого принципу юридичної визначеності, дотримання якого є складником верховенства права.

Тлумачення юридичної норми – це діяльність із з'ясування або роз'яснення змісту (смыслу) юридичної норми з метою правильного її застосування та реалізації.

Тлумачення-з'ясування – це внутрішня інтелектуальна діяльність суб'єкта щодо встановлення змісту (смыслу) юридичної норми. Це тлумачення норми, так би мовити, «для себе».

Тлумачення-роз'яснення – це зовнішня, об'єктивована діяльність суб'єкта щодо інтерпретації ним змісту (смыслу) юридичної норми. Це тлумачення норми, так би мовити, «для інших»; тому воно мусить бути певним чином виражене назовні, «матеріалізоване» у такій формі, яка доступна для сприйняття його іншими суб'єктами.

Будь-яке тлумачення-з'ясування юридичної норми є, зрештою, різновидом пізнавальної діяльності. Предметом пізнання у цьому випадку є, власне кажучи, її зміст (смысл). У такому пізнанні використовуються, взагалі кажучи, загальні закономірності пізнавальної діяльності, які формулюються насамперед такими науками як *гносеологія*, *герменевтика* (загальна теорія розуміння), *логіка*. Спираючись на такі закономірності у загальнотеоретичній юриспруденції розпрацьовані специфічні, особливі способи, методи пізнання змісту (смыслу) юридичної норми. Далі розглянемо їх.

2. Види (класифікація) тлумачення-з'ясування

Першим критерієм такої класифікації слугує *спосіб (метод) з'ясування смыслу норми*. За цим критерієм тлумачення з'ясування поділяється на:

– **філологічне** (лінгвістичне, текстове, граматичне): з'ясування змісту (смыслу) юридичної норми через аналіз її тексту за посередництва використання законів філології, літературознавства, психолінгвістики;

– **системне**: з'ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі виявлення її системних зв'язків з іншими юридичними нормами;

– **історичне**: з'ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі пізнання конкретно-історичних умов і чинників, які спричинили її встановлення чи санкціонування;

– **цільове (телеологічне)**: з'ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі виявлення цілей її встановлення чи санкціонування;

– **функціональне**: виявлення або надання такого змісту (смыслу) юридичній нормі, завдяки якому вона змогла би бути використана як засіб для досягнення певних цілей у конкретній ситуації її застосування чи реалізації.

В усіх названих способах тлумачення завжди використовуються закони формальної логіки, а в останніх трьох способах – ще й закони логіки діалектичної. Тому виокремлення «логічного» тлумачення в якості *самостійного* способу видається дискусійним.

Названі вище способи тлумачення відрізняються один від іншого безпосереднім (найближчим) предметом правотлумачного дослідження. Так, у філологічному тлумаченні таким предметом є суто текст норми, у системному – взаємні зв'язки, залежності, взаємовпливи витлумачуваної норми з іншими юридичними нормами, системно пов'язаними з нею у регулюванні суспільних відносин. Ці два способи забезпечують здебільшого так зване статичне, тобто стале, однозначне, незмінне розуміння смыслу норми.

Таке ж розуміння здебільшого забезпечується й історичним способом тлумачення, але лише за тієї умови, що знання про історичні факти, обставини, про їхні оцінки не змінюються у різні часові періоди правотлумачної діяльності. Адже саме певні історичні факти і їхні оцінки і стають безпосереднім предметом пізнання за такого способу тлумачення. Те ж саме можна зазначити і щодо цільового (телеологічного) способу тлумачення: адже якщо змінюватиметься найближча мета витлумачуваної норми, то це, ясна річ, потягне за собою і відповідну зміну знань про смисл норми. Отже, історичний та цільовий способи правотлумачення можуть забезпечувати, у деяких випадках, вже не статичний, а динамічний (змінний, неоднозначний, плинний) характер тлумачення.

І нарешті, саме такий характер тлумачення забезпечує функціональний спосіб, безпосереднім предметом якого є соціальне призначення, соціальна роль, функція правотлумачної норми, яку остання має виконати у розв'язанні певного соціального завдання, зокрема, задоволення індивідуальної чи колективної потреби, за існуючих конкретно-історичних умов, обставин. Іншими словами, названий спосіб тлумачення покликаний з'ясувати зміст юридичної норми у такий спосіб, щоб нею можна було скористатись як інструментом, засобом для розв'язання певного завдання. А оскільки конкретно-історичні умови, обставини, за яких норма має застосовуватись та реалізовуватись, протягом часу, з різних причин так чи інакше змінюються, трансформуються, – то і смисл норми підлягає відповідній корекції. Отже, основним призначенням функціонального тлумачення є *притосування* розуміння змісту юридичної норми до соціальних змін, до розвитку суспільства. Тому цей спосіб, що забезпечує *динамізм* інтерпретації смислу норми, є, зрештою суто динамічним способом тлумачення. При цьому сам текст норми, яка тлумачиться, залишається незмінним, так би мовити, недоторканим. (До речі, у науковій літературі, та й іноді в юридичній практиці правотлумачення, здійснене таким способом, позначається ще й такими термінами, як «еволюційне», «динамічне», «притосувальне», «адаптаційне».)

Можливість функціонального тлумачення юридичних норм, до якого час від часу змушені вдаватися вищі судові органи або органи конституційної юстиції, подекуди прямо передбачається у нормативно-юридичних актах, які регламентують їхні повноваження. Так, в Україні, касаційним судам та Великій Палаті Верховного Суду чинними процесуальними кодексами надано право «відступати» від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду (наприклад, ч. 1–4 ст. 403 Цивільного процесуального кодексу України). У чинному Законі України «Про Конституційний Суд України» прямо передбачено, що цей орган може розвивати і конкретизувати свою юридичну позицію у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності

об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду (ч. 2 ст. 92). Такий же динамізм в офіційному тлумаченні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дозволений Європейському суду з прав людини (ст. 30 цієї Конвенції).

Якщо у статичному тлумаченні йдеться про так зване «*смыслонаходження*» (тобто про виявлення смислу, закладеного у текст юридичної норми її «автором» – нормотворцем), то у тлумаченні динамічному відбувається процес так званого «*смыслотворення*», тобто надання уже самим правотлумачем, а не правотворцем юридичній нормі такого смислу, який дозволить використовувати її як засіб, інструмент досягнення певної актуальної мети, розв'язання актуального завдання, задоволення певної потреби. Зазначені поняття є базовими категоріями окремої, відносно самостійної гуманітарної науки – *герменевтики*. Її безпосереднім предметом є загальні закономірності розуміння (розуміння насамперед письмових та усних мовних текстів, а також інших знакових систем).

Другим самостійним критерієм видової класифікації тлумачення-з'ясування слугує *співвідношення тексту норми та її змісту (смыслу)*. За цим критерієм тлумачення-з'ясування поділяється на:

– **буквальне** (адекватне, точне, дослівне): у разі якщо зміст норми цілком відповідає його «словесній оболонці» – суто текстальному вираженню норми;

– **обмежувальне**: у разі якщо справжній зміст норми є вузким від її тексту (який, отже, потрібно в уяві правотлумача умовно начеб «скоротити»);

– **поширювальне**: у разі якщо справжній зміст норми є ширшим, ніж її словесне вираження (яке, отже, треба в уяві правотлумача умовно начебто «розширити»).

Слід зауважити, що цілковите співпадіння тексту юридичної норми з її справжнім змістом має місце у законодавстві вкрай рідко. І таке неспівпадіння спричиняється, ясна річ, не бажанням нормотворчого суб'єкта ускладнити пізнання справжнього смислу юридичної норми, а дотриманням ним певних правил техніки

юридичної нормотворчості в інтересах зручності застосування чи реалізації юридичних норм. Тому в юридичній практиці найбільш поширеними різновидами тлумачення-з'ясування за розглядуваним критерієм є обмежувальне та поширювальне. Отож, володіти вміннями саме таких тлумачень – необхідна складова професійної підготовки юриста.

Зміст з'ясування норми, тобто його інтелектуальний результат, фіксується здебільшого опосередковано, неявно – через відповідний правозастосовний акт, в якому таке з'ясування начебто «заховане», використане. Проте іноді воно може виражатися й в окремому, самостійному документі (акті), якщо потрібно спеціально роз'яснити іншим особам, як саме слід розуміти зміст (смысл) правової норми у будь-яких випадках її застосування чи реалізації.

3. Види тлумачення-роз'яснення (інтерпретації)

Як зазначалось вище, якщо у процесі юридичного регулювання суспільних відносин (а до речі, і у процесі юридичного навчання) у якогось із його суб'єктів виникає потреба з'ясувати зміст певної юридичної норми не тільки самому собі, але й також іншим суб'єктам (зокрема правозастосовцям, правореалізаторам, студентам), тоді формується, конституюється інший різновид правотлумачної (правоінтерпретаційної) діяльності: **тлумачення-роз'яснення**. Таке тлумачення назовні має вигляд певного правила, але правила не фізичної поведінки (як це має місце, скажімо, у юридичних нормах), а правила розумової, інтелектуальної діяльності, тобто правила *розуміння* змісту юридичної норми. Своєю чергою, цей різновид тлумачення юридичних норм теж можна розподілити – за певними критеріями – на специфічні види.

Так, першим таким критерієм слугує *сфера юридичної дії (чинності)* тлумачення-роз'яснення. За цим критерієм розрізняють:

– **нормативне** (загальне), розраховане на всі випадки застосування та реалізації роз'яснюваної юридичної норми;

– **казуальне** (індивідуальне), розраховане тільки на той випадок застосування й реалізації юридичної норми, стосовно якого роз'яснюється її зміст.

В Україні, офіційне нормативне тлумачення уповноважений здійснювати, зокрема, Верховний Суд. Так, у ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.) передбачено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Оскільки ж невід'ємною стадією застосування юридичної норми є її тлумачення-з'ясування, то у згаданих висновках Верховного Суду так чи інакше відображається й розуміння ним її смислу.

Другим же критерієм розглядуваної класифікації може послугувати *юридична значимість* тлумачення-роз'яснення. За названим критерієм розрізняють:

– **офіційне** (роз'яснення змісту юридичної норми, яке здійснюється компетентними суб'єктами та є формально обов'язковим для всіх учасників суспільних відносин, врегульованих роз'яснюваною юридичною нормою);

– **офіціозне (відомче)** (роз'яснення змісту юридичної норми, котре є формально обов'язковим тільки для осіб та організацій, адміністративно підпорядкованих суб'єкту роз'яснення (офіційному інтерпретатору);

– **неофіційне** (роз'яснення змісту юридичної норми, яке не є формально обов'язковим для будь-кого).

Залежно від того, саме *ким* встановлена роз'яснювана юридична норма (або, інакше кажучи, залежно від того, *чию* норму тлумачить відповідний суб'єкт), офіційне тлумачення, своєю чергою, буває або **авторським (автентичним)**, або **делегованим**.

До першого виду належить таке роз'яснення, коли норма тлумачиться тим самим органом, який її встановив. Суб'єктами такого тлумачення можуть бути, ясна річ, усі правотворчі органи стосовно встановлюваних ними юридичних норм. При цьому, право кожного з нормотворчих органів на таке (офіційне) тлумачення може і не формулюватися в окремій нормі, в окремому

нормативно-юридичному акті. Таке право є, вочевидь, логічним, природним продовженням повноважень зазначеного органу: якщо останньому держава дозволила встановлювати чи санкціонувати юридичні норми, то він, ясна річ, завжди може вдаватись до офіційного (тобто формально обов'язкового) роз'яснення їхнього смислу. Так, коли у кодексах чи в інших законодавчих актах викладаються дефініції використовуваних у них понять, ясна річ, авторами таких дефініцій є відповідні правотворчі суб'єкти. І це, можливо, найбільш яскраві приклади аутентичного тлумачення.

До другого ж виду офіційного тлумачення належить таке роз'яснення юридичної норми, коли її тлумачить орган держави (чи інший суб'єкт), який хоч і не встановлював її, проте спеціально уповноважений законом давати її обов'язкове роз'яснення. Наприклад, Конституційний Суд України уповноважений давати офіційне тлумачення норм Конституції України, яких він, ясна річ, не приймав (ст. 147 Конституції України). Або, скажімо, Державна податкова служба України була уповноважена відповідним законом давати роз'яснення (так звані «узагальнюючі консультації») щодо застосування і тлумачення норм податкового законодавства, обов'язкові для всіх учасників суспільних відносин. Яскравим прикладом делегованого офіційного роз'яснення загального характеру можуть бути так звані «консультативні висновки» з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, давати які ця Конвенція (ст. 47) уповноважує Європейський суд з прав людини (за запитом до нього Комітету Міністрів Ради Європи, ініційованим певною державою-членом).

Що ж стосується тлумачення-роз'яснення неофіційного (тобто такого, яке не є юридично обов'язковим), то його суб'єктами, авторами можуть бути будь-які люди або їхні об'єднання чи організації як недержавні, так і державні. Залежно від характеру діяльності суб'єкта роз'яснення розрізняють неофіційне тлумачення:

- **доктринальне** (тлумачення юристів-вчених);
- **професійне** (тлумачення юристів-практиків);
- **буденне** (тлумачення неюристів).

4. Інтерпретаційно-юридичні акти

Якщо офіційне тлумачення є, за сферою його дії, загальним (нормативним), воно завжди дістає вираз у спеціальному юридичному документі – інтерпретаційно-юридичному акті. Якщо ж тлумачення є індивідуальним (казуальним), тоді воно може включатися, «вписуватися» до мотивувальної частини відповідного правозастосовного акта, або ж фіксуватися в окремому документі (наприклад, у письмовій відповіді компетентного органу на запит зацікавленого суб'єкта про те, як саме слід правильно розуміти зміст закону стосовно конкретної життєвої ситуації).

Інтерпретаційно-юридичний акт (акт офіційного тлумачення юридичної норми) – це зовнішній прояв встановленого компетентними органами формально обов'язкового правила розуміння змісту (сміслу) юридичної норми.

Види інтерпретаційно-юридичних актів:

- 1) залежно від «авторства» норми, яка є предметом роз'яснення, –
 - **акти автентичного тлумачення;**
 - **акти делегованого** (так званого, «**легального**», тобто здійснюваного в силу закону) **тлумачення;**
- 2) за суб'єктами тлумачення –
 - **акти тлумачення державних органів;**
 - **акти тлумачення органів місцевого самоврядування;**
 - **акти тлумачення уповноважених законом органів громадських об'єднань;**
- 3) за сферою дії –
 - **нормативні (загальні);**
 - **казуальні (індивідуальні);**
- 4) за галузевою приналежністю норми, яка тлумачиться, –
 - **акти тлумачення норм конституційного права;**
 - **акти тлумачення норм адміністративного права;**
 - **акти тлумачення норм цивільного права;**
 - **акти тлумачення норм кримінального права** та ін.;
- 5) за структурним елементом норми, який безпосередньо тлумачиться, –

- **акти тлумачення гіпотези;**
- **акти тлумачення диспозиції;**
- **акти тлумачення санкції;**
- б) за формою зовнішнього виразу результату тлумачення –
 - **письмові;**
 - **усні (тільки казуальні);**
- 7) за юридичною формою –
 - **постанови;**
 - **роз'яснення;**
 - **ухвали;**
 - **листи;**
 - **інструкції та ін.**

Регулятивні властивості інтерпретаційно-юридичних актів:

1) формальна обов'язковість (загальна або індивідуальна) щодо адресатів застосування та реалізації інтерпретованої норми;

2) закріплення у таких актах правил розуміння змісту (смислу) норми (а не правил фізичної поведінки);

3) можливість їхнього прийняття лише правотворчими або спеціально уповноваженими на це суб'єктами;

4) наявність спеціальних письмових форм їхнього виразу, які частково співпадають з формами певних нормативно-юридичних актів (постанови, інструкції) або актів правозастосовних (наприклад, ухвали), а частково не співпадають із такими формами (роз'яснення, інструктивні листи та ін.);

5) такі юридичні акти завжди мають пряму дію, але в деяких випадках можуть мати також і дію зворотну.

Тема 19

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЮРИДИЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

1. Загальна характеристика юридичних правопорушень.
2. Основні причини юридичних правопорушень.
3. Юридична відповідальність.

1. Загальна характеристика юридичних правопорушень

Юридичне правопорушення – це юридично протиправне винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним.

Протиправність діяння вважається юридичною постільки оскільки йдеться про таке діяння, заборона вчинення якого прямо передбачена саме юридичною нормою (де б її не було вміщено – у законі чи іншому нормативно-юридичному акті, у прецедентному рішенні, у договорі, зокрема, міжнародному, у звичаї). В окремих випадках «юридичність» правопорушення може конституюватись, впливати також і з принципів права «природного» чи «позитивного», але зазвичай знову ж тих, які зафіксовані, оприлюднені в юридичних приписах.

Соціальна сутність такого правопорушення полягає у завданні шкоди тим особистим, груповим чи загальносоціальним інтересам, які юридично захищені державою.

Склад (елементи) правопорушення:

1) **суб'єкт** – деліктоздатна фізична особа (людина) або деліктоздатне об'єднання, які вчинили правопорушення. **Деліктоздатність – це закріплена законодавством і забезпечувана державою здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене ним правопорушення.**

Момент (час) виникнення деліктоздатності у фізичної особи зазвичай пов'язується кожною державою з досягненням людиною певного віку, а у низці випадків – з її психічним станом та розвитком. Окрім того, у різних сферах суспільного життя, суспільних відносин цей момент держава визначає неоднаково;

2) **об'єкт** – певні блага, цінності, на пошкодження, знищення чи позбавлення яких спрямоване винне юридично протиправне діяння. Об'єктами правопорушень можуть ставати всі явища, які визнаються об'єктами правовідносин, тобто (як зазначалось у темі 15) різноманітні матеріальні та нематеріальні цінності, блага (індивідуальні, групові чи суспільні);

3) **об'єктивна сторона** – юридично протиправне фізичне діяння; його шкідливий або небезпечний результат, а також необхідний причиновий зв'язок між ними. Як зазначалось вище, у цьому аспекті протиправність діяння полягає в його державній забороненості, у його невідповідності юридичним приписам. Таке діяння може виявлятися як в активній поведінці (якщо суб'єкт не дотримується забороняючих норм), так і в пасивній (якщо він не виконує зобов'язуючі норми);

4) **суб'єктивна сторона** – певне психологічне ставлення суб'єкта до своєї юридично протиправної поведінки та до її наслідків. В юриспруденції таке ставлення відображається термінопоняттям «вина» (*«винуватість»* або ж *«невинуватість»*).

Вина правопорушника може діставати прояв в одній із таких чотирьох форм:

– **умисел:**

- *прямий умисел* – суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння та передбачає і бажає настання його негативних наслідків;

- *непрямий умисел* – суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння та передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їхнього настання;

– **необережність:**

- *протиправна самонадійність* – суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння та передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте сподівається, що вони все ж таки не виникнуть;

- *протиправна недбалість* – суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння, але не передбачає можливість настання його негативних наслідків, хоча будучи дієздатним, відповідно до рівня свого розвитку мусить це передбачати.

Порушення припису юридичної норми, вчинене без вини (без винуватості), зазвичай не вважається юридичним правопорушенням та відображається поняттям «*правова аномалія*».

Види (класифікація) юридичних правопорушень-проступків

Юридичний проступок – це заборонене законодавством шкідливе винне діяння деліктоздатного суб'єкта, за вчинення якого передбачена юридична відповідальність.

Види юридичних правопорушень-проступків:

1) **конституційне правопорушення** – завдає шкоду конституційним правам людини і громадянина та інших суб'єктів, основам державного ладу. Його об'єктами, насамперед, виступають закріплені конституцією права, свободи й обов'язки людини і громадянина та інших осіб, порядок організації та діяльності органів державної влади, форма правління та устрій держави;

2) **цивільне правопорушення** – завдає шкоду особистим немайновим і майновим інтересам суб'єкта. Об'єкти цього правопорушення – особисті чи групові немайнові або майнові цінності;

3) **адміністративне правопорушення** – завдає шкоду правам і свободам громадян, громадському або державному порядку, порядку державного управління;

4) **дисциплінарне правопорушення** – завдає шкоду закріпленим у правилах внутрішнього трудового розпорядку інтересам колективу підприємства, установи, організації;

5) **кримінальне правопорушення** – передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11).

В юридичній науці обговорюються питання про можливість виділення в самостійні різновиди також *екологічних, сімейних, процесуальних* та деяких інших правопорушень.

Слід зауважити, що *шкідливість* – чи то індивідуальна, чи то групова, чи то загальносоціальна – притаманна, взагалі кажучи, тією чи іншою мірою усім правопорушенням. Ця властивість дістає вияв, зазвичай, у зменшенні цінності, порушенні, руйнації тих чи інших особистісних, соціальних чи природничих благ. Але у тих випадках, коли така шкідливість загрожує самому існуванню (буттю) відповідного явища, вона сягає рівня *небезпечності*. Небезпечні ж діяння держава зазвичай визнає *злочинами*. **Злочин – це вчинене кримінально деліктоздатним суб'єктом винне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання за його вчинення.** Своєю чергою, у кожній державі, злочини поділяються на численні різновиди. Крім того, у міжнародному кримінальному праві сконструйовані (ще з 1945 р., після закінчення Другої світової війни) міжнародні кримінальні злочини, за які має застосовуватись міжнародно-кримінальна відповідальність. До речі, уперше в історії людства склади таких злочинів запропонував колишній студент юридичного факультету Львівського університету, уродженець східної Галичини професор Г. Лаутерпахт.

2. Основні причини юридичних правопорушень

Причини юридичних правопорушень – це ті соціальні явища, які викликають або полегшують вчинення правопорушень.

Причини юридичних правопорушень розподіляються таким чином:

1) за значущістю в обумовлюванні, детермінації правопорушень –

– **основні** – соціальні явища, яким належить визначальна, вирішальна роль у цій детермінації (наприклад, невідповідність чинного національного законодавства міжнародним стандартам буттєвих прав і свобод людини; протиріччя між ним і потребами, інтересами тих чи інших соціальних груп і окремих осіб, чия правова культура відзначається неналежним рівнем; істотні недоліки законодавства);

– **неосновні** – явища, які лише полегшують вчинення правопорушень, здійснюють такий вплив на тлі основних чинників і, можливо, саме завдяки ним, тобто так звані фонові явища (скажімо, недосконалість обліку й охорони матеріальних цінностей; недостатній контроль за дотриманням правил техніки безпеки, правил дорожнього руху). Цю групу явищ зазвичай відображають іншим, окремим поняттям: *обставини (або умови), що сприяють вчиненню правопорушень*;

2) за онтичним статусом щодо свідомості певної особи –

– **об’єктивні** – явища, що не залежать від неї (наприклад, недоліки в роботі державних органів);

– **суб’єктивні** – явища, які входять до складу індивідуальної свідомості певного суб’єкта і безпосередньо визначаються ним (зокрема, незнання особою змісту юридичних правил; її негативне ставлення до таких норм: її налаштованість на юридично протиправну поведінку).

Правильне встановлення конкретних причин правопорушень є неодмінною передумовою їхньої успішної профілактики і зниження загального рівня таких правопорушень.

3. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою додатковий юридичний обов’язок правопорушника зазнати примусового позбавлення належних йому певних благ.

Соціальною сутністю юридичної відповідальності є здійснювана «руками» держави природна реакція суспільства (принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава переважно) на порушення певних соціальних або особистих інтересів, на «пошкодження» чи ліквідацію певних соціальних чи особистісних благ.

Інші види заходів державного примусу:

1) **попереджувальні (превентивні)** (наприклад, опис майна особи, яка підозрюється у вчиненні злочину; встановлення карантинних обмежень задля запобігання епідемії);

2) **правореалізаційні** (скажімо, примусове, за судовим рішенням, стягнення з людини коштів (аліментів) на утримання її дітей);

3) **присікальні** (наприклад, примусове затримання особи, яка вчиняє хуліганські дії);

4) **відновлювальні** (скажімо, виконання судового рішення, яким керівник підприємства примушується поновити на роботі безпідставно звільненого ним працівника);

5) **компенсаційні** (зокрема, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної правопорушенням).

Функції юридичної відповідальності

До них належать:

1) **охоронна** – захист правопорядку від можливих або скоєних (зокрема, триваючих) юридичних правопорушень;

2) **виховна** (превентивна) – а) спеціальна превенція (тобто виправлення дефектів правосвідомості правопорушника з тим, аби він більше не вчиняв правопорушень); б) загальна превенція (тобто вплив на правосвідомість інших схильних до правопорушень осіб, аби утримати їх від таких вчинків).

Принципи юридичної відповідальності

Вони є різновидом міжгалузевих принципів права (юридичного регулювання). Тому вони, як і інші принципи такого виду, субординовані, «підпорядковані» його загальним типологічним і конкретно-історичним принципам.

В об'єктивному юридичному праві соціально-демократичної орієнтації – відповідно до його типологічних принципів – юридична відповідальність передбачається у законодавстві тільки за:

1) **діяння фізичне** (а не за думки, світогляд, соціальні або особистісні властивості людини);

2) **юридично заборонене діяння**;

3) **винне діяння** (проте можливі й окремі винятки: наприклад, відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки);

4) **особисте діяння правопорушника**.

Юридична відповідальність застосовується на засадах:

1) **законності** (щодо підстав і самої процедури притягнення до відповідальності, визначення її виду та обсягу);

2) **обґрунтованості** (щодо висновків про факт вчинення та про суб'єкта правопорушення, а також про інші юридично значущі факти, які закон пов'язує з цими обставинами);

3) **доцільності** (щодо оптимального досягнення цілей юридичної відповідальності);

4) **справедливості** або **індивідуалізації** (щодо відповідності обраного в межах закону заходу відповідальності негативній соціальній характеристиці персоніфікованого правопорушника);

5) **невідворотності** (жодне юридичне правопорушення не повинно залишатися без відповідного реагування компетентних органів держави).

Види юридичної відповідальності:

1) **конституційна;**

2) **адміністративна;**

3) **цивільна;**

4) **дисциплінарна;**

5) **матеріальна;**

6) **кримінальна.**

Дискутуються питання про видову самостійність *процесуальної* (зокрема, цивільно-, адміністративно-, кримінально-процесуальної), *екологічної, сімейної* та деяких інших варіантів юридичної відповідальності.

Так чи інакше, критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення і характер шкоди, що ним спричинена.

Стадії юридичної відповідальності:

1) **виникнення** суспільних відносин з відповідальності (з моменту вчинення правопорушення як юридичного факту, що викликає відповідні правовідносини);

2) **встановлення компетентними державними правозастосовними органами суб'єкта** (та інших елементів) правопорушення;

3) **визначення виду і «دوزи» (міри) відповідальності** (в акті застосування санкції юридичної норми);

4) **реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності**, визначених відповідним правозастосовним актом.

ЮРИДИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ

1. Загальна характеристика юридичного регулювання.
2. Предмет і метод юридичного регулювання.
3. Механізм юридичного регулювання.
4. Загальна техніка юридичного регулювання (юридична техніка).
5. Ефективність юридичного регулювання.

1. Загальна характеристика юридичного регулювання

Як зазначалось у темі 14, усі юридичні явища у тій чи іншій державі, утворюючи певну єдність, цілісність, утворюють її юридичну систему. Основні частини національної юридичної системи використовуються насамперед органами держави (а подекуди й іншими учасниками суспільного життя) для здійснення специфічного впливу на суспільні відносини у відповідній країні. Він відображається особливим термінопоняттям – «юридичне регулювання».

Юридичне регулювання – це здійснюваний державою за посередництва усіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їхнього закріплення, упорядкування, охорони та розвитку.

Крім такого (власне регулятивного) впливу, національна юридична система чинить також суто духовно-ідеологічний вплив на індивідуальну й суспільну свідомість (як у процесі такого регулювання, так і поза ним). Обидва ці різновиди впливу юридичної системи на особу, соціальні угруповання та суспільство відображаються поняттям «дія права (юридичної системи)». Варто зауважити, що останнє поняття вжито тут не у власне юридичному сенсі (як чинність норм права), а у соціологічному аспекті.

У процесі такої «інтегральної» дії права реалізуються всі його функції, однак його спеціально-соціальні функції виконуються тільки опосередком юридичного регулювання.

Як зазначалося раніше (тема 12), у кожному соціально-сутнісному типі держави і права юридичне регулювання підпорядковується певним типологічним принципам. Щодо регулювання, здійснюваного об'єктивним юридичним правом соціально-демократичної орієнтації, такі принципи вже розглядалися. Тут лише зауважу, що «надзавданням» юридичного регулювання згаданого типу є сприяння здійсненню, охороні й захисту буттєвих прав і свобод кожної людини та інших суб'єктів суспільства.

Види юридичного регулювання

Ці види класифікуються у такий спосіб:

1) *залежно від соціально-змістовного типу юридичного регулювання, тобто від взаємного співвідношення загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон, –*

– ***загальнодозвільний*** (можна вчиняти все, крім того, що прямо заборонено законом чи іншим джерелом об'єктивного юридичного права);

– ***спеціальнодозвільний*** (можна вчиняти лише те, що прямо дозволено законом чи іншим джерелом об'єктивного юридичного права).

Взагалі кажучи, ***тип юридичного регулювання – це співвідношення загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон щодо дій суб'єктів, відносини між якими регулюються юридичними нормами;***

2) *за територіальним статусом нормотворчого суб'єкта регулювання –*

– ***централізоване*** (якщо таким суб'єктом є вищий або центральний орган держави);

– ***децентралізоване*** (якщо таким суб'єктом є регіональний, місцевий чи інший територіальний орган держави або ж недержавний суб'єкт);

3) *за обсягом суспільних відносин, на які поширюється юридичне регулювання, –*

– **загальне**, тобто **нормативне** (якщо такий обсяг є кількісно не визначеним);

– **індивідуальне** (якщо регулювання розраховане лише на одну конкретну життєву ситуацію – як довго вона б не тривала). Індивідуальне правове регулювання здійснюється, наприклад, при застосуванні відносно визначених за змістом юридичних норм, коли існує можливість обрати за своїм розсудом – проте в межах цих норм – конкретний варіант поведінки (рішення).

Охарактеризовані видові особливості різних варіантів юридичного регулювання мають неодмінно братись до уваги будь-якими його суб'єктами.

Стадії юридичного регулювання

Обов'язкові:

1) моделювання (регламентування) суспільних відносин за посередництва загального програмування юридичних прав та обов'язків їхніх учасників;

2) виникнення у суб'єктів права взаємних суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків (виникнення юридичних відносин);

3) реалізація суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

Факультативні:

1) офіційне тлумачення юридичної норми;

2) застосування юридичної норми.

Сфери та межі юридичного регулювання

Сфера юридичного регулювання – це той соціальний простір (тобто частина суспільних відносин), на який поширюється або може поширюватись юридичне регулювання.

Види сфер і меж юридичного регулювання:

1) **сфера можливого (потенційного)** юридичного регулювання – ділянка суспільних відносин, яка у принципі може бути врегульована державою об'єктивним юридичним правом. Її межі зумовлюються об'єктивними властивостями: а) таких відносин, б) суб'єктів права, а також в) самих юридичних норм;

2) **сфера необхідного** юридичного регулювання – ділянка соціального простору, на яку державі (з огляду на дію соціальних закономірностей, на потреби індивідів, суспільства і

держави) потрібно здійснити регулятивний вплив права. Її межі зумовлюються загальносоціальними інтересами, а також інтересами насамперед домінуючої частини суспільства, які зазвичай обстоює відповідна держава;

3) **сфера законодавчого (легального)** регулювання – ділянка соціального простору, фактично регламентована юридичними нормами. Межі цієї сфери зумовлюються конкретно-історичними загальними принципами національної юридичної системи;

4) **сфера правореалізаційного** (зокрема, **правозастосовного**) регулювання – ділянка соціального простору, в якій реально здійснюються юридичні норми. Її межі визначаються чинним законодавством та іншими джерелами національного об'єктивного юридичного права.

2. Предмет і метод юридичного регулювання

Предмет юридичного регулювання – це сукупність суспільних відносин, які врегульовані або мають бути врегульовані об'єктивним юридичним правом.

Властивості предмета правового регулювання:

1) попереднє усвідомлення суспільних відносин їхніми учасниками (чи хоча б деякими з них), тобто вольова («ідеологічна») природа цих відносин;

2) здатність суспільних відносин бути об'єктом зовнішнього соціального контролю;

3) істотне значення суспільних відносин для існування, функціонування і розвитку держави (тобто для тієї частини суспільства, інтереси якої вона репрезентує насамперед).

Метод юридичного регулювання – це специфічний спосіб владно-регулятивного впливу держави на суспільні відносини, котрий здійснюється за посередництва юридичних норм та інших юридичних засобів.

Метод юридичного регулювання характеризується:

1) колом (видами) суб'єктів, яких держава визнає правоздатними, а також дієздатними;

2) змістом та обсягом юридичного статусу суб'єктів певних відносин;

3) порядком (процедурою) встановлення суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків їхніх носіїв;

4) співвідношенням основних регулятивних засобів впливу на поведінку – повноважень (дозволів), обов'язків та заборон;

5) ступенем визначеності змісту й обсягу юридичних прав і обов'язків;

6) порядком (процедурою) здійснення юридичних прав та обов'язків;

7) способами державно-примусового забезпечення (гарантування) юридичних прав і обов'язків.

3. Механізм юридичного регулювання

Механізм юридичного регулювання – це система всіх юридичних засобів, за посередництва яких держава здійснює владно-регулятивний вплив на суспільні відносини.

Цей механізм не збігається повністю з юридичною системою суспільства, є дещо «вужчим» від неї. Адже до останньої так чи інакше входять і такі явища, в яких ані держава, ані суспільство не зацікавлені (скажімо, юридичні правопорушення).

Дія механізму юридичного регулювання супроводжується також впливом й інших соціальних явищ, які загалом можна відобразити поняттям *загальносоціального механізму* такого регулювання.

Елементи механізму юридичного регулювання

Обов'язкові на відповідних стадіях регулювання:

1) **юридичні норми** (моделюють, регламентують суспільні відносини);

2) **нормативно-юридичні акти** («організують» зміст юридичних норм, виражають їх назовні, забезпечують набуття ними формально обов'язкової чинності);

3) **юридичні факти** (породжують, змінюють або припиняють взаємні суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

4) **юридичні відносини** (конкретизують взаємні суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

5) **акти реалізації** суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Обов'язкові протягом усього регулювання:

1) **юридична правосвідомість** (ідеологічно, духовно забезпечує процес юридичного регулювання);

2) **законність** (гарантує реальність здійснення регулятивного процесу).

Факультативні елементи:

1) **інтерпретаційно-юридичні акти** (забезпечують однакове розуміння змісту (сміслу) юридичних норм);

2) **акти застосування юридичних норм** (забезпечують владу організацію юридичних відносин між правореалізаторами).

Вивчення стану механізму юридичного регулювання дозволяє з'ясувати, якою мірою юридично забезпечено здійсненість закону чи іншого юридичного акта. Адже без повноцінного механізму реалізації юридичного регулювання воно «зависає у повітрі», перетворюється на обіцянку, декларацію, гасло. Маючи уявлення про належний набір елементів такого механізму, можна встановити, яка його «ланка» відсутня або не спрацьовує через ті чи інші вади і, отже, вимагає, так би мовити, певного ремонту. Зазначені засоби юридичного регулювання, система яких утворює його механізм, – це своєрідні юридичні інструменти, що їх використовує держава (через свої органи), а також інші учасники суспільного життя – суб'єкти права для досягнення тих чи інших цілей. Досконале володіння такими інструментами – важливий показник фахового рівня юриста.

4. Загальна техніка юридичного регулювання (юридична техніка)

Юридична техніка – це сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування й ефективного використання механізму юридичного регулювання у регулятивній практиці.

Види юридичної техніки

Така техніка – відповідно до основних стадій юридичного регулювання та видів юридичної діяльності – поділяється на *правотворчу, правотлумачну та правозастосовну*. До кожного з цих видів юридичної техніки входять специфічні способи, прийоми, вміння та навички регулятивної діяльності – як загальні, так і особливі.

Усі вони можуть бути розподілені на:

1) ***власне юридичні*** (використовуються передусім для формування, структурування і зовнішнього вираження змісту різних юридичних актів та їхніх окремих складових – юридичних конструкцій, юридичних понять, термінів тощо);

2) ***мовні*** (використовуються при формуванні юридичної термінології, специфічного стилю викладу змісту юридичних актів);

3) ***логічні*** (використовуються, зокрема, при побудові юридичних моделей, «конструкцій», при тлумаченні юридичних норм, при систематизації законодавства);

4) ***дослідницько-соціологічні*** (використовуються, наприклад, при з'ясуванні волі населення, різних соціальних груп, яка має бути втілена у законодавстві, або ж при визначенні доцільності, своєчасності, ефективності юридичного регулювання);

5) ***психологічні*** (використовуються, наприклад, у правозастосовній діяльності, зокрема при притягненні правопорушників до юридичної відповідальності);

6) ***педагогічні*** (використовуються, для прикладу, задля впливу на правосвідомість суб'єктів при застосуванні юридичних норм);

7) ***організаційні*** (використовуються, зокрема, задля забезпечення процедури, процесу регулятивної діяльності);

8) ***економічні*** (вживаються, наприклад, при визначенні розміру соціальних витрат на певні регулятивні дії, при обчислюванні «собівартості» планованого чи отриманого соціального результату юридичного регулювання);

9) ***технологічні*** (використання в юридичній діяльності сучасних інформаційних технологій).

5. Ефективність юридичного регулювання

Якість регулятивного впливу юридичної системи на суспільні відносини відображається насамперед такими показниками:

- 1) **цінність** юридичного регулювання;
- 2) **економність** юридичного регулювання;
- 3) **ефективність** юридичного регулювання.

Цінність юридичного регулювання характеризується його позитивною значимістю (корисністю) для задоволення потреб існування і розвитку людини, соціальних спільнот, об'єднань, усього суспільства. За суб'єктивним критерієм розрізняють відповідно особистісну, групову й загальносоціальну цінність юридичного регулювання (кожна з яких має свої специфічні показники та критерії).

Економність юридичного регулювання характеризується обсягом соціальних витрат (предметно-речових, фінансових, кадрових, часових, фізично-людських та ін.), потрібних для досягнення його мети. Йдеться, отже, про «собівартість» досягнення через юридичне регулювання потрібних результатів, змін.

Ефективність юридичного регулювання характеризується *співвідношенням між реальними результатами здійснення цього регулювання та його метою*. Якщо таку мету (М) і такі результати (Р) виразити в однотипних, змістовно співставних показниках, які можуть бути емпірично виявлені, зафіксовані й обраховані, тоді ефективність юридичного регулювання (Е) можна буде визначити в кількісній формі за такою формулою:

$$E = \frac{P}{M}$$

Мета юридичного регулювання (мета закону) - *це передбачувані і бажані для правотворчого органу результати здійснення закону*. Мета закону, залежно від наявності засобів й умов її досягнення, може бути або найближчою (прямою), або ж перспективною. За сферою суспільного життя, якої стосується ця мета, можна вирізняти цілі: економічні, політичні, екологічні, духовні та ін.

У тих випадках, коли зміст мети закону становлять саме юридичні наслідки (тобто зміни в юридичному статусі певної групи суб'єктів або у конкретних правах та обов'язках персоніфікованих осіб), є підстави вирізняти власне *юридичну ефективність* такого регулювання. В усіх же інших випадках йдеться про *загальносоціальну ефективність* юридичного регулювання (економічну, політичну, екологічну, духовну та ін.).

Результати здійснення юридичного регулювання – це ті реальні зміни у суспільних відносинах, що сталися після впровадження його у соціальну практику. З-поміж таких результатів розрізняють *очікувані* та *неочікувані* правотворчим або правозастосовним органом, *корисні* (позитивні) чи *шкідливі* (негативні).

Щоб дістати повне уявлення про ефективність юридичного регулювання треба брати до уваги всі цілі, які переслідувались нормотворцем, а також встановити і співставити, «зважити» всі види результатів здійснення закону стосовно кожної з його цілей. Це завдання розв'язується за посередництва спеціальних дослідницьких процедур (зокрема, так званого факторного аналізу).

Такі процедури можуть використовуватись для «вимірювання» ефективності юридичного регулювання, здійснюваного на основі однієї чи декількох юридичних норм. Якщо ж йдеться про ефективність певного інституту чи галузі об'єктивного юридичного права, а тим більше такого права в цілому, то вона узагальнено характеризується змінами у відповідній сфері суспільних відносин, що зумовлені саме юридичними факторами і дістають вияв у суспільній практиці.

Загальна (інтегральна) ефективність юридичного регулювання забезпечується:

- 1) ефективністю самого «матеріального» закону (нормативно-юридичного акта);
- 2) ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону;
- 3) ефективністю фактичної діяльності із застосування закону.

Якщо перші дві позиції стосуються ефективності правотворчості, то остання – ефективності правозастосування. Кожна з цих «ефективностей» має свої передумови – як загально-соціальні, так і юридичні – кожна з яких характеризується специфічними показниками.

Так, до **загальносоціальних передумов ефективності юридичної норми** (правотворчості) належать:

1) відповідність норми об'єктивним законам (закономірностям) існування й розвитку людини, соціальних спільнот та суспільства;

2) відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування, реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим та ін.), оперативне реагування нормотворців на зміну цих умов і можливостей;

3) відповідність норми реальним потребам та інтересам тих суб'єктів, відносини між якими вона має регулювати;

4) відповідність норми стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури таких суб'єктів;

5) відповідність норми положенням юридичної науки, а також тих наук (суспільних, природничих, технічних), які «предметно» вивчають об'єкти, які так чи інакше «зачіпаються» юридичним регулюванням.

До **юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності юридичної норми** належать:

1) відповідність норми специфічним закономірностям юридичного регулювання (юридичним закономірностям) (наприклад, законам системності, яка є несумісною з неузгодженістю, суперечливістю, прогалинністю структурних елементів кожної юридичної системи, або ж із відсутністю обов'язкових структурних елементів кожної юридичної норми, чи, скажімо, необхідним залежностям між процедурно-процесуальними та матеріальними юридичними нормами);

2) наявність у суспільстві режиму законності, неухильне здійснення принципів юридичної відповідальності (особливо принципу її невідворотності);

3) домінування в суспільній свідомості, у громадській думці шанобливого ставлення до об'єктивного юридичного

права, його високий престиж серед державних службовців і більшості населення.

Наявність усіх зазначених передумов дозволяє забезпечити не тільки суто управлінську ефективність юридичного регулювання, але й, зазвичай, його цінність та економність, тобто забезпечити його високу якість.

ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА І ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЯК ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Тема 21

ПРЕДМЕТИ НАУК ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

1. Поняття і предмет наук філософії права і загальної теорії права.
2. Структура наук філософії права і загальної теорії права. Їхнє співвідношення.
3. Функції філософії права і загальної теорії права.

1. Поняття і предмет наук філософії права і загальної теорії права

Юридична наука – це система раціоналізованих знань про закономірності тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право». Оскільки філософія права та загальна теорія права мають своїм предметом, так чи інакше, явища права, то зазначені галузі знань належать ,вочевидь, до наук суспільних.

Як і будь-яку науку, філософію права, а також, загально-теоретичну юриспруденцію (загальну теорію права) вирізняє з-поміж інших суспільних наукових дисциплін, власне, специфіка предмета кожної з них.

Відомо, що предметом будь якої науки є певні об'єктивні закони, закономірності тих явищ, які досліджує відповідна галузь знань. **Загальнофілософське поняття об'єктивного закону (закономірності) зазвичай, визначається як об'єктивний, необхідний, суттєвий і для певних умов сталий**

зв'язок досліджуваних явищ між собою, а також з іншими явищами.

Специфікою предмета науки філософії права є те, що його становлять, гранично загальні (найзагальніші) закономірності тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право» (чи похідними від нього прикметниками, зокрема – «правова», «правовий», «правове», «правові»).

З поміж будь-яких об'єктивних законів (закономірностей) загальне наукознавство вирізняє щонайменше такі чотири їхні різновиди: закономірності а) виникнення, б) структурування, в) функціонування та г) розвитку відповідної групи явищ. Така класифікація стосується, ясна річ, і тих закономірностей, які утворюють предмет щойно названих наук.

Отож, можна резюмувати, що **філософія права – це наука предметом якої є найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структурування, функціонування й розвитку тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право».**

Прикладом такого роду закономірностей може бути, скажімо, глибинна зумовленість таких явищ насамперед реальними, матеріальними умовами та потребами існування носіїв певного праворозуміння. Причому така причинна зумовлюваність найчастіше є не прямою, не безпосередньою, а опосередкованою іншими соціальними явищами. Означена об'єктивна закономірність сформульована *історико-матеріалістичною* філософією.

Яке ж саме явище визнається, вважається, відображається термінопоняттям «право»? Відповідь на це питання (як зазначалось і обґрунтовувалось у Вступній частині посібника) ніколи не була, не є і радше за все, не буде однозначною, уніфікованою. Причини такого плюралізму праворозуміння також висвітлювались там же.

При цьому ще раз підкреслю, що саме гранична, максимальна загальність закономірностей тих явищ, які кваліфікуються в якості «правових», надає знанням про них *філософського* характеру, *філософського* рівня.

Що ж стосується предмету науки загальної теорії права, то його особливість полягає у тому, що його становлять вже

специфічні закономірності згаданих явищ. Ця специфічність зумовлює такі властивості явищ «правових», котрих позбавлені інші (тобто неправові) явища. Йдеться, зокрема, про *державно-вольові* властивості, характеристики, параметри явищ, які визнаються «правовими» відповідно до *позитивіського* праворозуміння і були умовно названі «*юридичними*». Тому у найбільш стислому вигляді можна визначити, що предмет загальної теорії права становлять специфічні закономірності виникнення, структурування, функціонування та розвитку позитивісько-правових явищ.

Отож, **специфічна (праводержавна) закономірність – це об'єктивний, необхідний, суттєвий і для певних умов сталий зв'язок позитивісько-правових явищ між собою, а також із іншими соціальними феноменами, котрий безпосередньо зумовлює і формує якісну визначеність цих явищ, що дістає прояв у їхніх юридичних (державно-вольових) властивостях.** Іншими словами, якісна специфічність розглядуваних явищ пояснюється їхнім державно-вольовим походженням, державно-вольовим спричиненням. За такого підходу загальна теорія права є радше за все наукою про позитивне (державно-вольове) право, як продукт одного з різновидів саме позитивіського праворозуміння – юридико-позитивіського.

Отож, при характеристиці предмета загальної теорії права саме в такому (позитивісько-юридичному) аспекті ітиметься про такий зв'язок, який *юридично* опосередковує: а) соціальну детермінованість, б) структурування, в) функціонування і г) розвиток праводержавних явищ.

Наявність *специфічних* праводержавних закономірностей якраз і виступає об'єктивною основою для виділення в усій системі суспільствознавства загальнотеоретичної юриспруденції як самостійної науки.

Види (класифікація) специфічно-юридичних закономірностей:

- 1) за змістом (типом) закономірного зв'язку –
– **генетичні** – закономірності виникнення юридичних явищ;

– **структурні** – закономірності формування, «організації» юридичних явищ (наприклад, необхідний зв'язок між елементами юридичної норми);

– **функціональні** – закономірності взаємозв'язку, взаємовпливу юридичних явищ (наприклад, зв'язку між матеріальними та процесуальними юридичними нормами);

– **трансформаційні** – закономірності зміни, розвитку таких явищ;

2) за соціальним простором дії таких закономірностей –

– **внутрішні** – зв'язок національно-юридичних явищ між собою (наприклад, взаємозалежності між державою та її об'єктивним юридичним правом);

– **зовнішні** – зв'язки юридичних явищ з іншими соціальними феноменами (наприклад, взаємозалежність державної політики та об'єктивного юридичного права);

3) за сферою дії закономірностей у внутрішньо-державному просторі –

– **загальні** – дія яких поширюється на всю державу в цілому і на всю її юридичну систему;

– **окремі** – які діють лише на частині, на фрагменті юридико-державної сфери (скажімо, закономірності методу юридичного регулювання суб'єктів майнових відносин за умов ринкової економіки);

4) за історичними межами дії спеціально-юридичних закономірностей –

– **всезагальні** – яким підпорядковується юридичне регулювання за яких би то не було історичних умов, у будь-якому місці й у всі часи;

– **формаційні** – які притаманні юридичному регулюванню лише певного соціально-сутнісного історичного типу;

– **цивілізаційні** – притаманні юридичному регулюванню яке існує в умовах відповідної цивілізації;

– **особливі** – притаманні юридичному регулюванню у певній державі чи групі держав;

5) за способом здійснення, формою прояву –

– **динамічні** – їхня дія проявляється однозначно у кожному конкретному, одиничному зв'язку юридичних явищ (напри-

клад, залежність юридичної сили нормативно-юридичного акта від місця в апараті держави того правотворчого органу, яким цей акт прийнято);

– **статистичні** – дія яких проявляється лише на значному масиві, на множині юридично значимих явищ як багатозначний, імовірнісний, так званий стохастичний, заснований на численних випадковостях, їхній зв'язок, котрий виражається у вигляді *тенденції* (наприклад, залежність рівня і динаміки злочинності від стану і не завжди наперед [передбачуваних змін численних різноманітних соціальних факторів]).

Значення викладеної класифікації спеціально-юридичних закономірностей полягає насамперед у тому, що вона:

- полегшує виявлення тих сфер юридичної реальності, в яких її закономірні зв'язки досліджені ще недостатньо;
- відіграє істотну роль при виборі дослідницького методу;
- виступає необхідним засобом встановлення субординації, «ієрархії» зазначених закономірностей, а тим самим і їхньої інтерпретації;
- дозволяє конкретизувати уявлення про шляхи здійснення основних функцій юридичної науки;
- сприяє обґрунтуванню структурування всієї системи правознавства.

Своєрідність таких закономірностей з-поміж інших зв'язків, наявних у власне юридичній сфері, якраз і є об'єктивною основою для виділення у цілісній системі теоретичної юриспруденції особливої галузі знань, яка призначена їх вивчати і відображати, в окрему, самостійну науку – **загальну теорію права**.

Значеним предметом цієї науки об'єктивно зумовлюються і її статус у цій системі та її роль щодо інших юридичних наук і навіть наук неюридичних. Ця роль концентровано відображається положенням про те, що загальна теорія права є юридичною наукою *світоглядною, фундаментальною, методологічною*.

2. Структура наук філософії права і загальної теорії права. Їхнє співвідношення

У науці філософії права зазвичай вирізняють такі основні її частини:

1) **онтологія права** – від грец. «онтос» + «логос» – наука про буття, існування якихось явищ, котра дає відповідь на питання: в якому вигляді право існує, у чому полягає його так би мовити, субстанція, «матерія».

2) **антропологія права** – наука про людину («антропос» – людина). Вивчає проблеми взаємозв'язку людини та права (точніше – явища, що відображається термінопоняттям «право»).

3) **аксіологія права** – від грец. «ἀξία» – цінність – теорія цінностей, яка вивчає значимість права для суб'єктів.

4) **гносеологія права** – від грец. «γνώσις» – знання – теорія про пізнання закономірностей явища права.

З огляду на те, що юридичні явища мають, зазвичай, складну будову, характеризуються різними гранями, властивостями, загальнотеоретична юриспруденція є наукою багатoproфільною, структурованою, різнорівневою, різноелементною.

У всій структурі юридичної науки виділяють найчастіше такі її частини, фрагменти:

1) за формою відображення юридичних явищ –
– **судження** про минулі, теперішні та майбутні (прогнозовані) факти юридичної реальності;

– **уявлення** про такі явища;

– **категорії і поняття**;

– **концепції і теорії**;

2) залежно від безпосереднього предмета дослідження науки –

– **загальнотеоретичні**;

– **загальноісторичні**;

– **галузеві**;

– **міжгалузеві** (наприклад, наука екологічного права);

– **прикладні** (наприклад, наука судової психіатрії);

– **міжнародно-правові**;

3) залежно від конкретного елемента предмета дослідження –

– **вчення про буттєві права, свободи й обов'язки людини та інших суб'єктів;**

– **вчення про юридичне право;**

– **вчення про юридичне регулювання;**

– **вчення про юридичну свідомість;**

– **вчення про юридичну науку** (теорія правознавства);

4) залежно від аспекту дослідження юридичних явищ –

– **онтологія юридичного права;**

– **антропологія юридичного права;**

– **аксіологія юридичного права;**

– **соціологія юридичного права;**

– **гносеологія юридичного права;**

5) за гносеологічним статусом знань –

– **фактологічна, або емпірична частина науки** (знання про юридично значущі соціальні факти);

– **теоретична частина науки** (категорії, поняття, теорії, концепції юридичних явищ);

– **практико-прикладна частина науки** (рекомендації, пропозиції науковців стосовно вдосконалення юридичного регулювання суспільних відносин).

Що ж стосується взаємного співвідношення двох розглядуваних у цій темі наук – філософії права та загальної теорії права, то у науковій літературі зазначаються, взагалі кажучи, такі чотири його варіанти:

1) кожна з них є наукою самостійною, яка розвивається, так би мовити, «паралельно» з іншою. Перша з них є частиною філософської науки, а друга – частиною юридичної науки. Причому об'єкти кожної з них не співпадають;

2) філософія права є частиною загальної теорії права (тобто філософія права не може не користуватися висновками загальної теорії права) і слугує світоглядним фундаментом останньої. Теорія права має давати відповідь на питання «*що* є правом, у чому полягає його сутність». А це, ясна річ, є проблемою суто філософського гатунку;

3) загальна теорія права є навпаки частиною філософії права, конкретизуючи висновки останньої;

4) філософія права і загальна теорія права – це самостійні науки. Але попри те вони мають спільний об'єкт (так би мовити, «спільну територію»), тобто те явище, котре відображено термінопоняттям «право». Однак кожна з них вивчає його під своїм власним, особливим кутом зору, виявляючи лише ті оригінальні закономірності, які належать до предмета кожної з них. Саме такий варіант відповіді на розглядуване питання видається найбільш коректним, обґрунтованим.

У рамках першої науки філософія права виявляє такі закономірності права (знову ж, сказати точніше, – закономірності того явища, котре відображається термінопоняттям «право»), які притаманні усім без винятку явищам природи й суспільства; а цим якраз і забезпечується гранично загальний, тобто суто філософський, рівень знань про «право». У рамках же другої загальнотеоретична юридична наука виявляє саме *специфіку* прояву зазначених закономірностей.

3. Функції філософії права і загальної теорії права

Спираючись на положення загального наукознавства про функції суспільних (гуманітарних) наук, можна констатувати, що обидві розглядувані у цій темі посібника науки покликані виконувати такі основні функції:

1) **констатуюча (інформаційна)** – встановлення, фіксація наявності тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право» (або ж похідними від нього прикметниками: «правова», «правовий», «правове», «правові»);

2) **інтерпретаційна** – виявлення соціальної сутності тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право» (насамперед визначення тих частин соціально неоднорідного суспільства, інтереси яких найбільшою мірою представляються та реалізуються за допомогою явища «право»);

3) **евристична** – відкриття невідомих раніше об'єктивних закономірностей явища «право»;

4) **прогностична** – передбачення зміни тих явищ, котрі вважаються «правом», «правовими»;

5) **методологічна** – використання здобутків розглядуваних наук як дослідницьких інструментів, засобів для формування нових знань;

6) **практико-прикладна** – формулювання рекомендацій, пропозицій щодо удосконалення тих чи інших юридичних інституцій;

7) **ідеологічно-виховна** – сприяння формуванню та розвитку буттєво-правової, юридичної, а також моральної та політичної свідомості людини, світогляду та загальної культури індивідуальних та колективних суб'єктів суспільства, зміцненню престижу, буттєво-природному та юридичному праву.

Особливу увагу слід звернути на те, що в межах останньої функції обидві розглядувані науки беруть безпосередню участь у формуванні правничого світогляду людини – як буттєво-правового («природного»), так і власне юридичного. Тому є цілком підставним вважати названі галузі знань науками *світоглядними*.

Тема 22

МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

1. Методологія наук філософії права і загальної теорії права: поняття, структура.
2. Дослідницькі концептуальні підходи – фундамент наукової методології.
3. Методи та способи (прийоми) дослідження: загальна характеристика.
4. Методологічна дисципліна у правознавчих дослідженнях. Її постулати.
5. Трансформаційні перетворення у методології філософії права та загальної теорії права.

1. Методологія наук філософії права і загальної теорії права: поняття, структура

Як зазначалося ще у Вступній частині посібника, гносеологія права – це вчення про закономірності пізнання тих явищ, що відображаються термінопоняттям «право». Серцевиною, центральною частиною цього вчення є наукові положення стосовно вибору і застосування певних пізнавальних інструментів – підходів, методів, засобів такої діяльності. Іншими словами, йдеться про методологію дослідження явищ права.

Сучасна методологічна ситуація у всьому суспільствознавстві України (та й інших країн колишнього Союзу РСР), яка характеризується переходом від колись уніфікованої, єдино дозволеної, «одержавленої» методології до розмаїття методологічних засад, поширюється, так чи інакше, й на сучасну вітчизняну філософію права і загальну теорію права. Демонополізація або, інакше кажучи, «роздержавлення» методології – безперечно, плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш

повно і всебічно досягнути предмет дослідження – об'єктивні закономірності того явища, яке відображено термінопоняттям «право».

З огляду на близькість, так би мовити, на спорідненість предметів двох названих наук, видається можливим охарактеризувати їхню методологію з здебільшого інтегровано, об'єднано.

Методологія філософії права та загальної торії права – це система концептуальних підходів, загальнонаукових, групових і спеціальних методів та засобів дослідження їхніх предметів, а також знання про закономірності відповідної наукової діяльності.

До складу такої методології входять:

– **дослідницькі концептуальні підходи – певні вихідні аксіоматичні ідеї, засади, котрі а) постулюють загальну стратегію дослідження, б) відбір досліджуваних фактів та в) інтерпретацію результатів дослідження.** Серед таких підходів вирізняються, зокрема, матеріалістичний та ідеалістичний, діалектичний та метафізичний, гностичний та агностичний, біологізаторський та соціальний, персоналістичний (людноцентричний), комунітарний (колективістський). Концептуальний підхід зумовлює вибір відповідних йому методів дослідження – як загальнонаукових чи групових, так і спеціальних;

– **дослідницькі методи** можна розуміти як **процедури інтерпретації та застосування філософських та загальнонаукових категорій і понять у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право»** (наприклад, метод дослідження переходу, трансформації кількісних змін відповідного явища у зміни якісні). Такі методи реалізуються за посередництва відповідних способів (приймів) і засобів дослідження;

– **способи (прийоми) дослідження – це зумовлені певним концептуальним підходом і відповідними йому пізнавальними методами діяльнісні операції (інтелектуальні й фізичні), які спрямовані на виявлення та інтерпретацію закономірностей тих явищ, що належать відповідно до предметів філософії права і загальної теорії права.**

2. Дослідницькі концептуальні підходи – фундамент наукової методології

Далі схарактеризую названі вище концептуальні підходи, використовувані, так чи інакше, у науках філософії права та загальної теорії права.

Матеріалістичний та ідеалістичний підходи.

Перший із них ґрунтується на вихідному положенні про те, що з-поміж матеріальних та ідеальних (духовних) явищ першопочатковими, глибинно визначальними є власне матеріальні. Свідомість, розум, інтелект виникають лише на певному – вельми високому рівні розвитку матерії як її специфічна властивість, яка, отже, є похідною від першої. Щоправда, потім свідомість, своєю чергою, впливає на розвиток і власне, матеріальних явищ, зокрема може ставати навіть безпосередньою причиною їхнього виникнення, а тим більше причиною зміни багатьох із них. Отже, поза межами фундаментальної проблеми світоглядного характеру: що є гранично *першопочатковим* – матерія чи свідомість, їхнє протиставлення має досить відносний характер, вони начебто постійно «міняються місцями» у послідовності їхнього виникнення.

Другий же з названих підходів – ідеалістичний – ґрунтується на протилежній відповіді на питання щодо означеної першопочатковості, первинності виникнення кожного із двох названих різновидів згаданих явищ.

Ідеалістичний підхід має, своєю чергою, два різновиди: **об'єктивно-ідеалістичний** (коли вважається, що світ є наслідком реалізації якоїсь ідеї, думки, волі, але такої, фізичного (матеріального) носія якої взагалі не існувало) та **суб'єктивно-ідеалістичний** (коли всі явища вважаються результатом психічних процесів, що відбуваються у свідомості людей, які реально існують – наслідком їхніх почуттів, уявлень, думок, вольових установок тощо).

Діалектичний та метафізичний.

Перший виходить із аксіоматичного положення про те, що всі явища світу перебувають у русі, змінюються, розвиваються. Одне

слово – діалектика як дослідницький підхід якраз і відображає цю об'єктивну властивість світу та усіх без винятку його явищ.

Наведена вихідна аксіоматична ідея діалектичного підходу конкретизується у всезагальних законах будь-якого розвитку. (У свій час їх досить рельєфно сформулював один із класиків німецької філософії ХІХ ст. – Г.-В.-Ф. Гегель, а згодом розвинули К. Маркс, Ф. Енгельс та їхні послідовники). До згаданих об'єктивних законів належать такі:

- розвиток відбувається на основі єдності та зіткнення, конкуренції («боротьби») двох взаємопов'язаних протилежностей;

- розвиток відбувається через перехід («стрибок») кількісних змін явища в якісні зміни;

- розвиток відбувається спіралеподібно, через «заперечення заперечення» (коли одне явище замінюється, «заперечується» іншим, а останнє – своєю чергою – згодом теж замінюється іншим явищем, яке, з одного боку, є у чомусь подібним до першого, але, в водночас, відрізняється від нього більш високим рівнем розвитку).

Другий же із розглянутих тут концептуальних підходів (метафізичний) ґрунтується на такій вихідній ідеї, що всі явища є якісно визначеними, сталими, а тому їх треба вивчати такими, якими вони були раніше або ж якими вони є зараз у своїй незмінності.

Можна зауважити, що якщо у наукових дослідженнях юристів провідну роль відіграє діалектичний підхід, то у *практичній* юридичній діяльності значно частіше використовується, навпаки, підхід метафізичний.

(До речі, слід мати на увазі, що термінопоняття «метафізичний» має ще й, взагалі кажучи, інше значення у філософії: йдеться про відображення таких явищ, які вважаються існуючими поза реальним, фактичним людським буттям, поза соціальною практикою).

Гностичний та агностичний.

Вони розрізняються залежно від того, визнається чи не визнається можливість правильно (істинно) пізнати певні явища, їхні об'єктивні закономірності.

Перший таку можливість допускає (хоча й визнає, що вона може реалізовуватись поступово через розширення, поглиблення наукових знань, хоча й не забезпечуючи їхньої абсолютної незмінності, вичерпності, – особливо тоді, коли предметом пізнання є такі явища, що постійно змінюються або ж залежать від наперед не визначеної кількості чинників). Другий же підхід ґрунтується на положенні про те, що повністю й остаточно пізнати, правильно, вичерпно відобразити у людській свідомості ті чи інші явища взагалі неможливо.

У практичній юридичній діяльності, де йдеться у більшості випадків про встановлення так званої *істини факту*, найчастіше використовується підхід гностичний. На нього також значною мірою спирається, так чи інакше, і будь-яка наука, зокрема правознавство.

Соціальний та біологізаторський.

Перший спирається на положення про те, що людина хоч і належить, ясна річ, до живих істот (об'єктивні закономірності виникнення та існування яких досліджують певні природничі науки), все ж якісно від них відрізняється своєю *соціальністю*: існування людини опосередковується неминуче, невідворотно специфічними *соціальними* закономірностями, які не діють у тваринному світі. Тому-то й ті біологічні закономірності, яким, безперечно, теж підпорядковане існування кожної людської істоти, так би мовити, опосередковуються переважно соціальними чинниками.

Другий же підхід визнає домінування начебто незмінної суто біологічної природи людини, а отже, вимагає обґрунтування будь-яких подій і процесів, пов'язаних із її життєдіяльністю, здебільшого біологічними закономірностями, притаманним усім живим істотам (принаймні тим із них, які існують зазвичай колективно, групами).

Тому у науках філософії права та загальній теорії права небезпідставно має домінувати підхід *соціальний* (який, однак, безперечно, зважатиме і на природничі закономірності людського існування, сформульовані, зокрема, біологією).

Персоналістичний та комунітарний підходи.

Перший спирається на уявлення про те, що кожна людина є істотою унікальною, неповторною і будь-які суспільні події, явища є насамперед результатом її індивідуальної активності, а тому можуть бути правильно пояснені лише враховуючи її індивідуальні особливості, зважаючи в першу чергу на них та на гранично конкретні обставини її існування та розвитку.

Другий же підхід ґрунтується на положенні про те, що існування та розвиток людини поза соціумом є взагалі неможливим і тому, відволікаючись від тих об'єктивних закономірностей, яким підпорядковане суспільство, не вдасться пояснити поведінку як кожного окремого індивіда, так і тих соціальних угруповань, членом яких він є.

Обидва ці підходи можна зустріти у різноманітних філософсько- та загальнотеоретично-правових ученнях, концепціях.

Звісно, існують й інші концептуальні підходи, що використовуються у філософії права та у загальній теорії права.

3. Методи та способи (прийоми) дослідження: загальна характеристика

Як зазначалось вище, концептуальний підхід реалізується через певні методи дослідження – як філософські, так і загальнонаукові і групові, а також спеціальні.

Філософські методи можна розуміти як *процедури інтерпретації та застосування гранично загальних (філософських) категорій у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право».*

У дослідницьких методах розглядуваних наук використовуються найчастіше такі філософські категорії:

– **реальність** (існування, буття) і **нереальність** (небуття, відсутність) (наприклад, коли йдеться про юридичні презумпції чи юридичні фікції; про реальні правочини; про реалізацію права; про реальну шкоду);

– **матерія і свідомість** (наприклад, коли йдеться про класифікацію об'єктів юридичних правовідносин на матеріальні та нематеріальні, про шкоду матеріальну і нематеріальну (моральну); про винуватість та її різновиди; про правосвідомість);

– **об'єктивне та суб'єктивне**. Об'єктивним вважається таке явище, яке існує поза свідомістю суб'єкта і/або ж не залежить від неї у своєму існуванні. Суб'єктивним вважається же таке явище, яке, навпаки, належить суб'єкту і/або залежить від його свідомості. (Означені категорії використовуються, наприклад, у поняттях об'єктивного юридичного права; суб'єктивного юридичного права; вини, елементів (складу) юридично правомірної чи юридично неправомірної поведінки; змісту юридичних відносин);

– **сутність, зміст і форма** (наприклад, сутність таких явищ, як: буттєві права людини, об'єктивне юридичне право, держава; зміст юридичної норми, юридичних відносин; форми таких явищ, як: право, договір, держава, юридичний акт);

– **причина і наслідок** (наприклад, у поняттях: причини правопорушень; причини деформації юридичної правосвідомості; причини неефективності законодавства; наслідки правомірної чи неправомірної поведінки; наслідки зміни законодавства; наслідки застосування юридичних норм).

Серед дослідницьких методів філософського рівня особливо слід відзначити діалектичні методи сходження від абстрактного до конкретного та, навпаки, від конкретного до абстрактного.

Загальнонаукові дослідницькі методи – це процедури інтерпретації та застосування загальнонаукових категорій та понять у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право».

З-поміж загальнонаукових понять, що їх використовують у юридичній практиці, а також у правознавчих дослідженнях і навчальних викладах, можна відзначити, скажімо, такі:

– **система, елемент, структура** (наприклад, система права; елементи юридичної норми; елементи складу юридично правомірної чи неправомірної поведінки; елементи нормативно-юридичного акта, структура системи права; структура юридичної норми; структура механізму держави);

– **функції** (наприклад, функції об'єктивного юридичного права; функції держави; функції науки філософії права).

Окремо слід назвати низку *формально-логічних* загально-наукових дослідницьких методів – таких, як-от: аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація, порівняння. Останнім часом у загальній теорії права (та й, до речі, у галузевих юридичних науках) особливо широкого застосування дістав саме порівняльний метод. Завдяки цьому накопичено настільки значний обсяг знань, що постало питання про виокремлення їх у відносно самостійну науку – **порівняльне правознавство (юридичну компаративістику)**.

До загальнонаукових методів здавна належать також метод **історичний**.

Групові дослідницькі методи – це такі, які використовуються лише у певній групі наук (скажімо, тільки в науках природничих або ж у науках суспільних). Так, тільки в останніх з названих різновидів наук застосовуються конкретно соціологічні методи та герменевтичні дослідницькі методи (до прикладу, для вивчення, відповідно, стану правосвідомості або модернізації смислів понять, вживаних в законодавстві).

Спеціальні дослідницькі методи – це такі, які є прийнятними лише для дослідження предметів філософії права і загальної теорії права. Прикладами таких методів можуть бути, скажімо, методи пізнання смислу (змісту) юридичних норм у процесі їхнього тлумачення-з'ясування або специфічні методи узагальнення юридичної практики крізь призму предметів зазначених наук (адже, як свого часу обґрунтував знаний український фахівець із загальної теорії права професор П. Недбайло, ця наука формує свої положення не тільки шляхом узагальнення висновків галузевих юридичних наук, але й також безпосередньо досліджуючи матеріали юридичної практики).

Наукові методи реалізуються, своєю чергою, за посередництва певних способів (прийомів) та засобів дослідження.

Способи (прийоми) та засоби дослідження – це зумовлені певним концептуальним підходом і відповідними йому пізнавальними методами діяльнісні операції (інтелектуальні й фізичні), які спрямовані на виявлення та інтерпретацію

тих явищ, що належать відповідно до предметів кожної з двох розглядуваних наук.

Пізнавальні способи і засоби (окрім їхньої класифікації на інтелектуальні та фізичні) поділяються також на *емпіричні* та *теоретичні*.

До перших належать, насамперед, способи та засоби виявлення, фіксування, збирання, систематизації чуттєво-сприйнятної інформації про юридично значущі та пов'язані з ними факти, явища.

До других же належать способи пояснення виявлених фактів, зв'язків між ними, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо.

Підсумовуючи наукознавчу методологічну характеристику розглядуваних наук, можна, отож, резюмувати, що кожен із необхідних елементів методології філософії права і загальної теорії права (дослідницькі концептуальні підходи, методи та засоби) відіграє свою особливу, незамінну роль у процесі виявлення та формулювання відповідних об'єктивних закономірностей, а також висновків, які ґрунтуються на них.

4. Методологічна дисципліна у правознавчих дослідженнях. Її постулати

Плюралістичне використання концептуальних підходів, дослідницьких методів і засобів, аби не призводити до, так би мовити, методологічного анархізму, має відповідати, «підпорядковуватись» принаймні таким трьом *гносеологічним постулатам*:

- об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом. Саме предмет дослідження (тобто об'єктивні закони, закономірності, певна сторона, грань, властивість об'єкта дослідження) «веде» за собою дослідницький метод, визначає межі його застосовності, придатності;

- необхідність встановлення єдиної істини, правильність, слушність, якої можна довести й перевірити за посередництва певного об'єктивного критерію. (Щоправда, якщо поняття *істинності* інтерпретувати як відповідність

супільствознавчих положень об'єктивним інтересам (потребам) лише окремих частин соціально неоднорідного суспільства, тоді доведеться визнати, так би мовити, *плюралізм істин*: їх буде стільки, скільки існуватиме видів таких «часткових», групових інтересів. Та чи не буде такий плюралізм істин своєрідним проявом агностицизму й виправданням будь-яких акцій, аби тільки вони відповідали чийось груповим інтересам? Втім, це питання заслуговує на подальші дискусії);

- неодмінним показником прийнятності, евристичності певного концептуального підходу та дослідницького методу є їхня спроможність призводити до (або ж, принаймні, наближувати) розкриття соціальної сутності явища, що вивчається (а не до приховування, затушовування її). Як вже зазначалося раніше у посібнику, такою сутністю, взагалі кажучи, є здатність явища задовольняти потреби й інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства (а у деяких випадках – й усіх його членів).

Наведені положення видаються, можна стверджувати, *наукознавчими аксіомами*: вони ствержені реальними результатами багатовікової дослідницької практики у суспільних науках.

Проте у сучасних процесах істотної плюралізації концептуальних підходів і дослідницьких методів зазначені аксіоми подекуди ігноруються, внаслідок чого якраз і виникають ситуації методологічного безладдя, зокрема, еклетицизму. Ці, можна сказати, *методологічні аномалії* найчастіше мають місце внаслідок:

- використання певних дослідницьких методів поза межами їхньої застосовності, тобто абсолютизації, гіперболізації їхніх евристичних можливостей (зокрема, через ігнорування закономірної залежності методу дослідження від його предмета);

- «оприроднювання» закономірностей соціальних явищ (зокрема, так би мовити, космоїзації, фізикалізації, біологізації наукових висновків щодо предмета дослідження), тобто «механічного» виведення досліджуваних закономірностей безпосередньо з положень природничих наук;

- надмірної, тобто соціально-беззмістовної, «вихолощувальної» абстрактизації понять про досліджувані соці-

альні явища (зокрема, через використання загальнолюдських термінів без конкретно-історичної сутнісної інтерпретації смислу тих понять, котрі такими термінами позначаються). Але чи мають ці поняття (скажімо, поняття буттєвих прав людини) справді загально-, а не частково-людське значення – виявляється лише тоді, коли вони «заземлюються», тобто застосовуються у конкретних умовах місця й часу, якими, власне, і зумовлюється соціально-змістовне розуміння, смислове «наповнення» відповідних термінів. А воно ж, як свідчить соціальна практика, нерідко буває досить неоднозначним, неодноманітним;

– **факторної «зрівнялівки»**, тобто прокламування рівнозначності, однаковості впливу на досліджуване явище численних різноманітних обставин, від яких воно так чи інакше залежить. У такий спосіб затушовуються відмінності між необхідними й випадковими зв'язками явищ, створюється ґрунт для заперечення й дискредитації поняття об'єктивного закону або ж підміни його більш широким (проте менш змістовним) термінопоняттям «залежність»;

– **методологічної «зрівнялівки»**, тобто проголошення цілковитої рівноцінності усіх методів дослідження, заперечення будь-якої субординації між ними (попри те, що така субординація все ж таки об'єктивно зумовлюється різноякісністю, багатогранністю досліджуваних явищ);

– **термінологічної мімікрії**, тобто словесного «перевдягання», як-то кажуть, зміни «вивісок», самих лише назв дослідницьких підходів і методів. Йдеться про ситуації, коли внаслідок своерідної «термінологічної алергії» колишні назви (які й справді дискредитовані помилковою практикою використання понять, що ними позначаються) замінюються на інші, котрі хоч і звучать надто модерно, проте реально застосовуються, інтерпретуються у тому ж значенні, зречення від якого було задекларовано дослідником.

Викладене свідчить про підставність вимоги дотримання *методологічної дисципліни* (безперечно, не формально уніфікованої, не «одержавленої»). Звільнення методології сучасного правознавства від адміністративно-командної ідеологічної запрограмованості не означає її свободу від фактологічної,

логічної, й, врешті-решт, істиннісної дисципліни, свободу від необхідності вдаватися до такого визначального критерію підставності методології, як реальні наслідки впровадження результатів її застосування у суспільну практику. Саме ця практика й «вирішує», якою ж бути методології.

Ця ж практика, до речі, найпереконливіше довела й доводить, що ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології соціального пізнання, абсолютно нейтральної у соціально змістовному аспекті, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань і установок дослідника. А такий світогляд є, зазвичай, конкретним продуктом певних соціальних і природних умов, певних обставин життя його носія або тієї частини суспільства, інтересам якої об'єктивно відповідають, «слугують» результати здійсненого дослідження.

5. Трансформаційні перетворення у методології філософії права та загальної теорії права

Далі стисло схарактеризую сучасні тенденції у зміні об'єкта й, відповідно, предмета загальнотеоретичної та філософської юриспруденції щоб з'ясувати, яким чином вони позначаються на трансформаціях її методології. До таких тенденцій передовсім, гадаю, належать глобалізація, деформалізація й антропологізація.

Глобалізація об'єкта і предмета досліджень. Стосовно загальнотеоретичного правознавства ця тенденція проявилася у тому, що його об'єктом – окрім національних юридичних систем – все більшою мірою стають також їхні «сім'ї» (групи, різновиди), а також міжнародно-правові системи, причому різних рівнів – як всесвітнього, так і регіонального.

Що ж стосується методології загальнотеоретичної юридичної науки, то названий процес відкриває нові можливості для застосування **системного підходу** та тих пізнавальних процедур і методів, котрі його обслуговують – структурного, функціонального тощо. Саме завдяки реалізації цього підходу –

коли національна юридична система осмислюється як елемент (реальний або ж потенційний) іншої юридичної системи, скажімо, юридичної системи Ради Європи чи Європейського Союзу, – можна науково обґрунтувати умови, вимоги, напрями, засоби й наслідки перетворень, яких повинна зазнати перша, аби набути відповідних системоутворювальних параметрів і органічно «вписатись» у системно-правове утворення більш «високого» рівня. Згаданий методологічний підхід – обов'язковий інструмент розробки рекомендацій щодо адаптації правової системи України до пан'європейського правового простору.

Процес глобалізації предмета й методу юридичної науки зумовив також неабияку актуалізацію порівняльно-правових досліджень. Він призвів, як вже зазначалось, до своєрідного прориву у формуванні порівняльного правознавства як вагомого підрозділу загальнотеоретичної юриспруденції. Накопичення відомостей про колишні і нинішні юридичні системи, про їхні угруповання, їхні спільні та відмінні риси дозволило й в Україні поступово викладати ці знання у закладах вищої юридичної освіти.

Зауважу, до речі, що об'єктом зазначених досліджень виступають також і національні, і регіональні наукові школи, течії, напрями і, відповідно, ті концептуальні парадигми й інструменти, котрі ними використані. Навіть з цієї причини увагу вітчизняних теоретиків права не можуть не привертати суто методологічні дослідження зарубіжних колег.

Проте й у нинішніх вітчизняних загальнотеоретичних порівняльно-правових розвідках не виключені певні «збої», спричинені, гадаю, методологічними огріхами. Скажімо, у разі, коли здобуті шляхом порівняльно-правового аналізу висновки «механічно» застосовуються до юридичних систем, **не однакових** за їхньою соціальною сутністю, можуть робитись такі помилкові висновки, які призводитимуть до негативних практичних наслідків.

Ще більш істотна пізнавальна вада, що її здатне спричинити перебільшення можливостей порівняльного методу, може зумовити таке явище, яке було колись названо «втеча від соціальної сутності». Адже у нинішньому порівняльному правознавстві групування правових систем здійснюється, зазвичай, за суто юридич-

ними, тобто формальними, здебільшого зовнішніми, властивостями. Ясна річ, знання, які продукуються такими порівняльними процедурами, у багатьох випадках є, безперечно, вельми корисними, пізнавально й практично необхідними. Однак **соціальної сутності юридичних систем** такі знання не розкривають.

Якщо ж і є місце для застосування порівняльного методу, коли йдеться про соціальну сутність правових явищ, то якраз при зіставленні їх не за формально-юридичними – зовнішніми, «явищними» – властивостями, а з огляду на їхню роль у задоволенні, відповідно, індивідуальних, групових (колективних) та загальносоціальних потреб.

І нарешті, у зв'язку із розглядуваними змінами в об'єкті й предметі загальнотеоретичної юридичної науки видається доречним запропонувати до обмірковування таку наукознавчо-методологічну гіпотезу: чи не прийшов час більш чітко диференціювати і, відповідно, розпрацьовувати: а) загальну теорію національного права, б) загальну теорію міжнародного права (включаючи й міждержавне право) та в) загальну теорію будь-якого права?

Саме остання покликана відкривати, виявляти такі закономірності та формулювати такі положення, котрі, зазвичай, поширюватимуться на які б то не було правові явища.

І якраз з огляду на зазначену глобалізацію, потреба у формуванні такої – гранично загальної (*універсальної*) – теорії права стає нині надто актуальною, а це – ще одна причина констатованої вище інтенсифікації і філософсько-правових досліджень.

Антропологізація об'єкта і предмета досліджень. Вона полягає у тому, що саме людина стає центральним об'єктом філософсько-правових і теоретико-правових досліджень.

Одним з переконливих проявів названої тенденції є відчутне посилення уваги дослідників до науки антропології права (юридичної антропології) – міждисциплінарної, комплексної галузі знань. Міждисциплінарний статус антропології права обумовлює використання нею методологічних можливостей різних суспільних (гуманітарних) наук.

Переконливим свідченням людиноцентричного «повороту» розглядуваних наук стали включення до їхніх відповідних

предметів закономірностей виникнення, функціонування й розвитку буттєвих (тобто до- і позаюридичних) прав, свобод і обов'язків людини. Іншими словами, відбулося повноцінне становлення та істотне збагачення основ **загальної теорії буттєвих («природних») прав і свобод людини** як неодмінного підрозділу, а тепер, навіть концептуального ядра наук філософії права та загальної теорії права.

У методології загальнотеоретичної юриспруденції щойно констатовані зміни в її об'єкті й предметі спричиняють неабияке розширення застосування так званого персоналістичного підходу, а також помітно актуалізують необхідність використання потрєбового підходу (тобто інтерпретації й оцінки будь-яких юридичних явищ як інструментів, важелів, засобів задоволення певних потреб людини, різних соціальних спільнот, суспільства в цілому). З позицій цих підходів у загальній теорії прав людини використовуються не тільки традиційні методи юридичної науки, але й методологічно значущі положення суміжних гуманітарних наук – етики, психології, соціології, різних видів антропології тощо.

Деформалізація об'єкта і предмета досліджень. Названа тенденція полягає у тому, що якісні рамки того явища, котре відображається термінопоняттям права, дещо розмиваються, втрачають чіткість. Воно плавно дифузюється, начеби зливається з деякими суміжними, «родинними» соціально-регулятивними феноменами: найбільше із мораллю та правовою свідомістю, дослідження яких, зазвичай, вимагає «власних», специфічних методів.

Цей правотрансформаційний процес теж не є випадковим, він закономірно зумовлений реальними потребами перехідного стану, в якому нині перебуває, зокрема, Україна, необхідністю забезпечити підвищену динамічність, рухливість, гнучкість юридичних інституцій, їхню здатність швидко реагувати на соціальні зміни, пристосовуватися до них (а ці зміни, як відомо, бувають досить неоднозначними, навіть суперечливими й до того ж не завжди цілком прогнозованими).

Деформалізація зачіпає, насамперед, зміст об'єктивного юридичного права, що виявляється, зокрема, у розширенні сфери загальнодозвільного регулювання і застосування методу

диспозитивності, у зростанні в законодавстві питомої ваги норм, відносно визначених за їхнім змістом, – норм оцінювальних, альтернативних тощо. Але вона торкається також і зовнішніх форм («джерел») цього права, які стають за сучасних умов більш різноманітними, плюралістичними. Такі зрушення у юридичному регулюванні мають загалом гуманістичну, людиноцентричну спрямованість: адже вони дають можливість при вирішенні юридичних справ більш прискіпливо враховувати конкретні особливості кожної життєвої ситуації, ретельніше враховувати й повніше реалізовувати індивідуальні інтереси окремих осіб – суб'єктів юридичних відносин, забезпечувати не тільки законність і обґрунтованість, але й справедливість правозастосовних рішень.

Відповідно до цього відбувається новелізація методології правознавчих досліджень на основі використання у пізнавальній діяльності здобутків різних видів антропології, герменевтики, соціопсихолінгвістики, синергетики, що дозволяє глибше збагнути функціональні, адаптаційні, творчі потенції юридичних інструментів і механізми реалізації таких можливостей.

За посередництва таких пізнавальних засобів можна досить коректно вивчати якраз такі юридичні явища, котрі не є цілком визначеними у формальному аспекті: скажімо, правотлумачний і правозастосовний розсуд, особливості реалізації юридичних норм з оцінювальними поняттями, практику визначення «балансу», «пропорційності» між інтересами особи й суспільства (до такої практики, як відомо, систематично вдається Європейський суд з прав людини).

У методології ж правознавства, зокрема, філософії права, внаслідок відзначених змін дістали, так би мовити, друге дихання такі добре випробувані дослідницькі інструменти, як діалектична логіка, конкретно-соціологічні дослідження правосвідомості, зокрема громадської думки, узагальнення правозастосовної, передовсім судової, практики.

Проте й тут, як видається, не все однозначно. Так, подекуди виникає невиправданий дефіцит формальної визначеності юридичного регулювання. А між тим, якраз ця властивість останнього у багатьох випадках становить значну цінність

саме для людини, оскільки забезпечує так потрібну їй нині чіткість, організованість, надійність, передбачуваність юридичних відносин. І сьогодні не втрачає актуальності відоме обґрунтування того, що формальна визначеність юридичних інструментів – це неабияке особистісне й соціальне благо, що сприяє, зокрема, запровадженню рівності усіх і кожного перед законом і перед судом.

Послаблення ж формальної визначеності юридичного регулювання не могло не позначитись певним чином і на методології розглядуваних наук. Нині ж такі засоби наукового (та й до речі, практико-прикладного) пізнання, як нормативи та процедури формальної логіки, правила філологічного (текстового) та систематичного тлумачення законодавства, за допомогою яких значною мірою з'ясовується законність чи, навпаки, незаконність діянь, рішень, дещо, можна сказати, відійшли у тінь, відсунулись на другий план наукознавчих пошуків. А якщо вони інколи й згадуються, то переважно у критичному аспекті – як знаряддя того юридичного позитивізму (нормативізму), який за певних соціально-політичних умов неабияк дискредитував себе, а тому й буцімто взагалі нічого доброго дати не може.

Однак кожен юрист-практик, якщо він прагне чинити законно, має бути *логіком*, навіть у певному сенсі «формалістом» – хоча й у позитивному, соціально корисному значенні цього поняття. Вихваляння ж, «оспівування» невизначеності у праві може послугувати виправдовуванню сваволі, безпідставному суб'єктивізму. Дискредитація, «нігілізація» методів, завдяки яким зберігається належна змістовна визначеність юридичної регламентації, може, так би мовити, «лити воду на млин» правопорушників.

Як загальний підсумок зауважу, що більшість із охарактеризованих вище новелізованих підходів і методів юридичної науки являють собою не що інше, як сучасну конкретизацію класичних принципів і вимог діалектики – «вічнозеленої» пізнавальної парадигми суспільствознавства, зокрема й сучасної загальнотеоретичної юриспруденції.

Інші сучасні вітчизняні підручники та посібники

I.

Луць Л. А. Загальна теорія держави та права. Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с.

Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів : Край, 2008. 162 с.

Середа Г. П., Стеценко С. Г. Проблеми теорії держави і права: навчальний посібник у визначеннях та схемах. Київ : КНТ, 2009. 184 с.

Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. 436 с.

Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те видання, доповнене і перероблене Київ : Алерта, 2014. 524 с.

Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2015. 392 с.

Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

II.

Філософія права: навчальний посібник / за заг. редакцією М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 333 с.

Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 405 с.

Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навчальний посібник. Київ : Стилос, 2003. 382 с.

Баумейстер А. О. Філософія права: навчальний посібник. Київ : видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 311 с.

Рабінович П. М. Філософія права: навчальний посібник в 5-ти ч. для студентів юридичних навчальних закладів. Львів : Галицький друкар. 2014. Ч. 1–2. : Філософія права. Гносеологія права. 232 с.

Філософія права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2017. 208 с.

Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння: підручник для вищих військових навчальних закладів. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 436 с.

Додаток
JURIS-ДОЗВІЛЛЯ

Гімн юрфаку

П'ять років вчили ми всі кодекси,
Щоб міцно наш правопорядок захищать.
Рішали тисячами казуси,
Щоб знати, де, кого, за що і як карать.

Приспів:

Тож не забудем, як героїчно ми
Складали іспити та заліки не раз.
І щиро вдячні ми юридичному:
Спеціалістів бо ж готує він із нас.

Ми знаєм, як законність зберегти,
Права людини від порушень боронить.
І в кожній справі зможем ми знайти
Об'єкт, суб'єкт і дві відомі сторони.

Приспів:

Тож не забудем, як героїчно ми
Складали іспити та заліки не раз.
І щиро вдячні ми юридичному:
Спеціалістів бо ж готує він із нас.

Складемо ми навіть держекзамени.
І хай не завжди ми п'ятірки принесем,
Але одне вже твердо знаєм ми,
Що до держави правової перейдемо.

Приспів:

Тож не забудем, як героїчно ми
Складали іспити та заліки не раз.
І щиро вдячні ми юридичному:
Спеціалістів бо ж готує він із нас.

1984

Гімн кафедри

(співавтор тексту – І. Настасяк)

Львівська школа права – це науки слава,
А її осердя – це теорія про право.
Кафедра потужна, дружна та яскрава,
Тисячам юристів вірний шлях вказала.

Лекції читаєм так, наче співаєм;
Та й борги навчальні рік у рік приймаєм;
Разом зі студентами іспити долаєм,
А вже аспірантів наших всюди захищаєм.

Ходимо на працю всі ми як на свято,
Щоб верховність права швидше збудувати.
Ось тому й здобула в універі славу
Кафедра теорій та філософій права.

Гімн цей ми співаєм
У світлому мажорі.
Тут ми залишаєм
Зайві всі калорії.

Тож шануймо кафедру
Правових теорій,
Адже їй торують рух
Філософські зорі.

2014

ЗМІСТ

Переднє слово	3
ВСТУПНА ЧАСТИНА	
ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРАВА	6
ЧАСТИНА І. «ПРИРОДНЕ» ПРАВОРОЗУМІННЯ	
<i>Тема 1.</i> Основоположні (буттєві) права і свободи людини	16
ЧАСТИНА ІІ. ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ (СТАТИКА ПРАВА)	
<i>Тема 2.</i> Буттєві людські права, свободи та обов'язки як предмет забезпечення юридичним регулюванням	42
<i>Тема 3.</i> Держава як створювач та гарант здійснення юридичного права	50
<i>Тема 4.</i> Сутність сучасних держав соціально-демократичної орієнтації	61
<i>Тема 5.</i> Верховенство права і правова держава – гуманістичні ідеали сучасного суспільства	69
<i>Тема 6.</i> Механізм та апарат держави.....	85
<i>Тема 7.</i> Форми держав	93
<i>Тема 8.</i> Об'єктивне юридичне право. Інші соціальні регулятори поведінки	97
<i>Тема 9.</i> Об'єктивне юридичне право у соціальній системі суспільства	106
<i>Тема 10.</i> Сутнісна типологія об'єктивного юридичного права. Сутність права соціально-демократичної орієнтації	112
<i>Тема 11.</i> Зовнішні форми (джерела) об'єктивного юридичного права. Формально-джерельна типологія юридичних систем світу	118
<i>Тема 12.</i> Система національного об'єктивного юридичного права. Система законодавства	128
<i>Тема 13.</i> Юридична правотворчість. Нормативно-юридичні акти	137
<i>Тема 14.</i> Юридичні норми	152
<i>Тема 15.</i> Юридичні відносини	164

ЧАСТИНА ІІІ.
ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ
(ДИНАМІКА ПРАВА)

<i>Тема 16.</i>	Юридично-правомірна поведінка. Законність та юридичний правопорядок	172
<i>Тема 17.</i>	Застосування юридичних норм	179
<i>Тема 18.</i>	Тлумачення юридичних норм	195
<i>Тема 19.</i>	Відповідальність за юридичні правопорушення	205
<i>Тема 20.</i>	Юридичне регулювання суспільних відносин та його ефективність	212

ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА і ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА:
ЯК ЮРИДИЧНІ НАУКИ

<i>Тема 21.</i>	Предмети наук філософії права і загальної теорії права	224
<i>Тема 22.</i>	Методологія філософії права і загальної теорії права	233
Інші сучасні вітчизняні підручники та посібники		250

Додаток.
JURIS-ДОЗВІЛЛЯ

Гімн юрфаку	252
Гімн кафедри	253

Навчальне видання

**Рабінович
Петро Мойсейович**

**ОСНОВИ
ТЕОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА**

Навчальний посібник

Комп'ютерний набір –
Ольга Томіна

Редагування –
Соломія Максимович

Коректування –
*Оксана Гарасимів
Павло Мирцало
Сергій Рабінович*